

B
U
L
L
E
T
I
N

K N O B

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

JAARGANG 125, 2026, NUMMER 1

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 7 JANUARI 1899

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE

Prof. dr. Hanneke Ronnes (Universiteit van Amsterdam/Rijksuniversiteit Groningen)

REDACTIE

Prof. dr. ir. Rika Devos (Université Libre de Bruxelles)

Dr. Wouter van Elburg (Hendrick de Keyser Monumenten)

Dr. Sophie van Ginneken (Universiteit van Amsterdam)

Marcel IJsselstijn MA (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Prof dr ir Nele De Raedt (Université Catholique de Louvain)

Dr. Eva Röell (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/Universiteit Utrecht)

Dr. ir. Frederik Vandyck (Universiteit Antwerpen)

Dr. Kim Zweerink (MOOI Noord-Holland)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)

Robyn de Jong-Dalziel (eindredacteur Engelstalig)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor richtlijnen zie www.knob.nl/bulletin
Voorstellen voor kopij graag aanleveren bij:
Bulletin KNOB
info@knob.nl

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Abonnementen en lidmaatschap KNOB particulier: € 75,00; t/m 28 jaar: € 32,50; instellingen en organisaties: € 187,25. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilziggend verlengd. Lidmaatschap voor het leven is ook mogelijk.

BUREAU KNOB

Ir. Nynke Stam. Postbus 5043, 2600 GA Delft,
T 015 278 15 35, info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. Korrie Louwes (voorzitter), mr. Maarten Adelmeijer (penningmeester), em. prof. dr. Bernard Colenbrander (lid), Loreley Fournell (studentlid), drs. Patrick van der Klooster (vicevoorzitter), ir. Sylvia Pijnenborg (lid), Prof. dr. ir. Lara Schrijver (lid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK Wilco, Amersfoort

INHOUD**AFSTUDEERWERK**

- 1 Liam Borger • Arthur Friederichs • Imane Huyghebaert • Stan Liebrand • Stijn van de Ven • Emma Van der Donckt • Femke Van Dycke • Alisha van Heek • Isa Walvoort • Britt Wouters • Zomer Zeijlemaker

ARTIKEL

- 12 MAARTEN HELL EN RANJITH JAYASENA
Schuitenvoerders, middenstanders en sjacheraars. Bewoners, bedrijven en materiële cultuur op het Amsterdamse stadseiland Marken, 1592-1815
- 35 PETRA TIMMER
Berlage in Surabaya. Het kantoor van de Algemeene als synthese van moderne architectuur, 'bouwwijze van Indië' en regionale decoratie
- 55 CHARLES VAN DEN HEUVEL
De restauratie van de Noodkist van Sint Servaas (1958-1962). Kennisarchitectuur voor integrale bescherming van materieel en immaterieel cultureel erfgoed
- 75 IRIS BURGERS
De luchthaven als attractie. De ontwikkeling van Nederlandse luchthavenarchitectuur tijdens de beginperiode van de luchtvaart

BOEKBESPREKINGEN

- 90 Natasja Hogen, *Een nieuwe omgang met comfort. Innovaties in verwarming en ventilatie, 1840-1920* (bespreking Dolf Broekhuizen)
- 92 Willem Schermerhorn, *Vol van Vuur. Schouwen en schoorsteenmantels in Nederland* (bespreking Jan van 't Hof)
- 94 Verenigingspagina
- 96 Archiefopruiming

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Het semipermanente stationsgebouw gezien vanaf de landzijde, jaren 1950 (SAA, 30470 Archief van Luchthaven Schiphol)

Achterzijde: Interieurfoto kantoorgebouw de Algemeene Surabaya, 1902. Fotoatelier O. Kurkdjian (Historische collectie Nationale-Nederlanden, Arnhem)

© Bulletin KNOB wordt uitgegeven onder een Creative Commons Attribution 4.0 International (cc by 4.0) licentie. Artikelen mogen vrij worden gebruikt, mits deze op de juiste wijze aan de auteur worden toegeschreven. Zie bulletin.knob.nl/index.php/knob/about voor het open access beleid van Bulletin KNOB.

LIAM BORGER

KRUISPUNTEN VAN CULTUUR

De evolutie van de kerkbouw op de Benedenwindse Eilanden vanaf de Spaanse overheersing tot de periode van de opkomende olie-industrie

Universiteit van Amsterdam, master Stads- en architectuurgeschiedenis
Begeleider: prof. dr. Gabri van Tussenbroek
Jaar van afstuderen: 2024

Op de Benedenwindse Eilanden Aruba, Bonaire en Curaçao staan meer dan honderd gebedshuizen die een complex architectuurhistorisch verleden weerspiegelen van opeenvolgende koloniale machten en de dynamische interactie binnen de Caribische regio. Hoewel ze dominant zijn in het landschap en de gebouwde omgeving op de eilanden, is hun bouwhistorische ontwikkeling tot op heden nauwelijks systematisch onderzocht. Deze scriptie biedt een bouwhistorische analyse van de kerkbouw op Aruba, Bonaire en Curaçao tussen 1634 en circa 1970. Centraal staat de vraag hoe vorm, stijl, materialisering en constructie van deze gebouwen zich ontwikkelden onder invloed van internationale netwerken, lokale bouwpraktijken en religieuze contexten. Het onderzoek combineert veldwerk naar meer dan veertig gebedshuizen met typologische vergelijking, aangevuld met studie van kerkelijke kronieken, krantenartikelen, archiefstukken en bouwtekeningen.

De eerste fase van kerkbouw, van de zeventiende tot het midden van de negentiende eeuw, werd op alle drie de eilanden gekenmerkt door eenvoudige rooms-katholieke strokerkjes, doorgaans gedoogd door het protestantse koloniale bestuur. Ze werden opgetrokken volgens lokale bouwtradities, met gevlochten takken, leem en daken van mais- of palmstokken en vertoonden duidelijke overeenkomsten met de hutten die op de nabijgelegen plantages door tot slaaf gemaakten werden bewoond.

Drie gebedshuizen in Willemstad (Curaçao) vormden een uitzondering. De protestantse Fortkerk in Fort Amsterdam, oorspronkelijk gebouwd rond 1636 als loodskerk, werd enkele jaren later in classicistische stijl herbouwd, met lokaal gewonnen klipsteen en Nederlandse ijsselsteentjes voor de detaillering. In 1769 volgde een volledige herbouw. De Portugese synagoge Mikvé Israël-Emanuel uit 1732 werd eveneens in vergelijkbare materialen opgetrokken en volgde dezelfde stijl. Beide gebedshuizen worden gekenmerkt door gepleisterde gevels. De classicistische lutherse kerk uit 1762 week af doordat deze geheel in Nederlandse baksteen was opgetrokken.

Na de oprichting van het apostolisch vicariaat voor Curaçao en Onderhorigheden in 1842 en de komst van Neder-

△ De kerk van Janwé op Curaçao, gebouwd in 1924 met technische steun van Isla-ingenieurs, is uitgevoerd in gewapend beton met stalen spanten en geldt als een vroeg voorbeeld van door industrialisatie beïnvloede Caribische kerkarchitectuur (Stadsarchief Tilburg, fotoarchief van de Fraters van Tilburg)

landse dominicanen vanaf 1870, kreeg de rooms-katholieke kerkbouw op de drie eilanden een formeler karakter. Er werden missiekerken in sobere neogotische stijl gebouwd, met gevels van gepleisterde klip- en koraalsteen en houten kapconstructies. De Europese stijlkenmerken werden aangepast aan de lokale schaal en het beschikbare materiaal. De opkomst van de olie-industrie en de vestiging van de Isla-raffinaderij op Curaçao in 1918 en de Lago-raffinaderij op Aruba in 1924 luidde een nieuwe fase in van door industrialisatie beïnvloede kerkbouw. Op Curaçao verrees in 1924 de betonnen rooms-katholieke kerk van Janwé, gerealiseerd met technische steun van Isla-ingenieurs, terwijl op Aruba de door Lago-ingenieur N.M. Shirley ontworpen Lago Community Church uit 1939 gotische vormen verenigde met fabrieksmatige constructiemethoden. Het onderzoek toont aan dat de kerkbouw op de Benedenwindse Eilanden een hybride bouwpraktijk weerspiegelt waarin de specifieke economische, culturele, klimatologische en bouwtechnische mogelijkheden bepalend waren. Kerkgebouwen vormen zo een unieke sleutel tot het begrijpen van de architectuurgeschiedenis van het Caribisch gebied.

LIAM BORGER werkt bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed als adviseur architectuurhistorie en in het programma Toekomst Religieus Erfgoed. Behalve de master Stads- en architectuurgeschiedenis voltooide hij in 2025 aan de Universiteit van Amsterdam ook de master Kunstgeschiedenis met een scriptie over de toepassing van neogotische ontwerpprincipes in de Nederlandse protestantse kerkbouw. (l.borger@cultureelerfgoed.nl)

△ Ingestorte panden in de Pieter Nieuwlandstraat in Amsterdam, 1899 (Stadsarchief Amsterdam, foto: A. Kok)

ARTHUR FRIEDERICHS

EEN BEELD VAN BOUWKWALITEIT

Over de aanscherping van bouwkwaliteit tijdens de Amsterdamse 'zelfbouw' tot de aan de woningwet, 1851-1914

Universiteit van Amsterdam, master Stads- en architectuurgeschiedenis
Begeleider: prof. dr. Gabri van Tussenbroek
Jaar van afstuderen: 2024

In de negentiende eeuw groeide Amsterdam explosief. Om de bevolkingsgroei bij te benen, werd de stadsuitbreiding grotendeels overgelaten aan de vrije markt. Iedereen kon bouwer worden, waardoor snel en goedkoop gebouwde woningen de stad overspoelden. Deze zogenoemde revolutiebouw leidde tot gevaarlijke situaties: huizen stortten in, gevels vielen om en branden verspreidden zich snel door gebrekkige constructies en onvoldoende toezicht op de bouw.

Het onderzoek behandelt de rol van toezicht en regelgeving voor structurele verbetering van bouwkwaliteit in Amsterdam tussen 1851 en 1914, met bijzondere aandacht voor de Amsterdamse bouwverordening van 1905. Daarmee laat het zien hoe stedelijke ontwikkeling samenhangt met bestuurlijke keuzes en maatschappelijke druk. Door te analyseren hoe een stad zich ontworstelt aan chaotische en onveilige bouwpraktijken via technische en juridische ingrepen, levert het onderzoek inzicht op in de relatie tussen bestuur, ontwerp en woonkwaliteit.

De centrale vraag luidt daarom: hoe heeft de bouwverordening van 1905 bijgedragen aan betere bouwregelgeving en de modernisering van Amsterdamse woonhuizen tussen 1905 en 1914? De onderzoeksmethode bestaat uit een analyse van archiefmateriaal, waaronder bouwtekeningen, krantenberichten en gemeentelijke documenten. Centraal staat de vergelijking van bouwplannen voor en na 1905, die zijn onderzocht op inhoud, toepassing en reacties vanuit de bouwsector.

De belangrijkste bevinding is dat de gemeente Amsterdam ondanks de verwachte kostenverhoging koos voor strengere bouwregels. De bouwverordening van 1905 kwam voort uit een kentering in beleid naar aanleiding van de Woningwet van 1901. De nieuwe regels waren streng, gedetailleerd en maakten een einde aan de ongestructureerde bouwpraktijk. De invloed was zichtbaar in nieuwe woningplattegronden: alkoven verdwenen, kamers kregen licht en lucht, en bouwtekeningen werden preciezer waardoor technische detaillering verbeterde en de uitvoering nauwkeuriger werd. Controles door de in 1901 opgerichte Dienst voor Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht werden systematischer, de technische eisen strenger, en als gevolg daarvan het vak van bouwen professioneler.

Het onderzoek toont aan dat kwaliteitsverbetering in de bouw niet vanzelfsprekend is en niet vanzelf door de vrije markt wordt gereguleerd, maar een directe reactie is op maatschappelijke onrust, falend toezicht en politieke wil. De lessen uit 1905 blijven daarom actueel in de huidige tijd, waarin bouwkwaliteit, betaalbaarheid en duurzaamheid opnieuw onder druk staan; een actieve rol van de overheid is en blijft noodzakelijk.

ARTHUR FRIEDERICHS MA werkt als adviseur Duurzaamheid en Circulariteit bij het technisch adviesbureau Haskoning. Dankzij zijn bouwkundige en bouwhistorische achtergrond koppelt hij historische kennis aan actuele bouwtechnische vraagstukken, met oog voor zowel erfgoed als innovatie. (arthur.friederichs@haskoning.nl)

scripties.uba.uva.nl/search?id=c11262345

Tussen 1974 en 1982 werd in de Brusselse Noordwijk het CCN-gebouw opgetrokken als onderdeel van het Manhattan-plan, een ambitieus moderniseringsproject dat de wijk moest omvormen tot een internationaal zakencentrum. Wat begon als een visionair stedenbouwkundig initiatief, groeide uit tot een symbool van mislukte ruimtelijke planning en zou de geschiedenis ingaan als een pijnlijke episode in de Brusselse stadsontwikkeling, bekend als *Brusselization*. In 2022 werd het brutalistische CCN-complex gesloopt. Tijdens de afbraak werden verschillende materialen gerecupereerd voor de hergebruikmarkt, waaronder een reeks Cortenstalen kubussen die ooit als plafondmodules dienden. Kort na de sloop doken deze kubussen op in alle uithoeken van de stad en daarbuiten: in woningen, restaurants, musea, sportzalen en werkplekken. Een verstrooiing van kubussen die vragen oproep over hun betekenis, hun traject en hun transformatie.

Dit onderzoek vertrekt vanuit de culturele biografie van deze kubussen en onderzoekt hoe architecturale fragmenten gedurende hun levensloop betekenis verzamelen, verliezen en opnieuw krijgen. Hergebruik wordt in dit kader benaderd als meer dan een ecologisch of economisch gestuurd fenomeen. Het is een sociaal en cultureel proces waarin materialen functioneren als dragers van geheugen, identiteit en transformatie. Door de kubussen te volgen in hun traject van sloop tot hergebruik, wordt zichtbaar hoe materialen niet alleen fysiek worden verplaatst, maar ook symbolisch worden opgenomen binnen nieuwe contexten. De kubussen fungeren als vensters op bredere maatschappelijke processen en maken zichtbaar hoe stedelijke fragmenten zich losmaken van hun oorspronkelijke functie en nieuwe betekenislagen opbouwen.

Gedurende vijf maanden veldwerk in Brussel werden visuele data verzameld, observaties uitgevoerd, interviews afgenomen met actoren uit de hergebruiksector en archiefmateriaal geanalyseerd. Het theoretisch kader is geïnspireerd op de palimpsesttheorie van objecten, die toelaat om de meerlagige en soms tegenstrijdige betekenissen van materialen te begrijpen. De kubussen worden benaderd als materiële palimpsesten, waarin sporen van hun oorspronkelijke context, de sloop, de markt en nieuwe toepassingen met elkaar verweven raken.

Het onderzoek toont aan dat hergebruik niet enkel draait om behoud of efficiëntie, maar ook om de manier waarop we ons verhouden tot materie, geschiedenis en toekomst. Zo genereren architecturale fragmenten, eenmaal losgemaakt uit hun oorspronkelijke context, nieuwe betekenissen. Sommige worden gekoesterd als stukjes stadsgeheugen omdat ze tastbare dragers zijn van een gedeelde Brusselse geschiedenis waarmee bewoners zich emotioneel verbinden. Andere fragmenten krijgen nieuwe lagen van betekenis via hun circulatie op de hergebruikmarkt, waar handelaars en ontwerpers ze presenteren als industriële relieken met patina en verhaal. In die context worden ze tegelijk erfgoedobject, designstuk en duurzaamheidsstatement. De marketing en esthetiek ervan bepalen of ze

IMANE HUYGHEBAERT

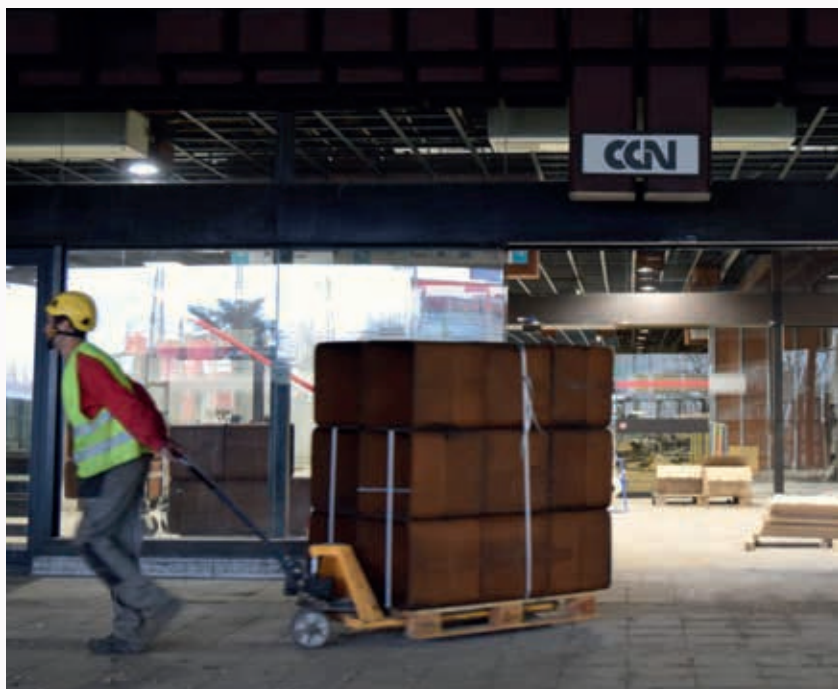
MODERN MATERIAL REMAINS

A Salvaging Story

KU Leuven, master Sociale en culturele antropologie

Begeleider: prof. dr. Filip De Boeck

Jaar van afstuderen: 2024

△ Afvoer van de cortenstalen kubussen uit het voormalige CCN-gebouw

(foto Wagnon Raphael voor Rotor DC)

terechtkomen in high-end interieurs, in 'groene' projecten die authenticiteit uitdragen of in initiatieven die zich profileren binnen de circulaire bouwsector.

IMANE HUYGHEBAERT MA werkt aan een doctoraat onder begeleiding van prof. dr. ir. Stephanie Van de Voorde binnen de onderzoeksgroep Architectural Engineering en prof. dr. David Bassens binnen de onderzoeksgroep Cosmopolis Centre for Urban Research aan de Vrije Universiteit Brussel. Zij onderzoekt het belang van zorg en onderhoud in de bouwsector vanaf de twintigste eeuw tot vandaag en is verbonden aan het Interdisciplinair Onderzoeksproject *Re-building Brussels (1695-2025): The construction sector as an engine for social inclusion and circularity*. (imane.huyghebaert@vub.be)

repository.teneo.libis.be/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE19287116

NATUURKRACHT OF MENSELIJKE MEESTERS?

Een verkenning naar de relatie tussen geografie en de ontwikkeling van nederzettingen in middeleeuws Holland

Universiteit van Amsterdam, master Stads- en architectuurgeschiedenis
Begeleider: prof. dr. Gabri van Tussenbroek
Jaar van afstuderen: 2023

De opvatting dat de geografische omgeving doorslaggevend is voor het succes van samenlevingen gaat terug tot de oudheid. Ook nu nog bestaat er een levendige – en soms ook felle – discussie rondom dit onderwerp. Mede door een schrijver als Jared Diamond en zijn Pulitzerprijswinende boek *Guns, Germs, and Steel* (1997) is het idee dat de natuurlijke omgeving een belangrijke rol speelt in het succes van een samenleving teruggekeerd in het academisch discours.

Dit onderzoek tracht duiding te geven aan het debat van het neomilieu-determinisme aan de hand van de vraag in hoeverre geografische factoren, zoals de nabijheid van water, het soort ondergrond en de ligging ten opzichte van routenetwerken, van invloed waren op de grootte en welvaart van steden en dorpen in het middeleeuwse Holland. Door gebruik te maken van een kwantitatieve ruimtelijke

analyse en digitale onderzoeksmethoden als onderdeel van de digital humanities levert de scriptie een empirisch onderbouwde bijdrage aan een discussie die vaak gekenmerkt wordt door anekdotiek en generalisaties. Het laat zien hoe digitale en kwantitatieve methoden nieuwe inzichten kunnen bieden in complexe mens-milieu-interacties.

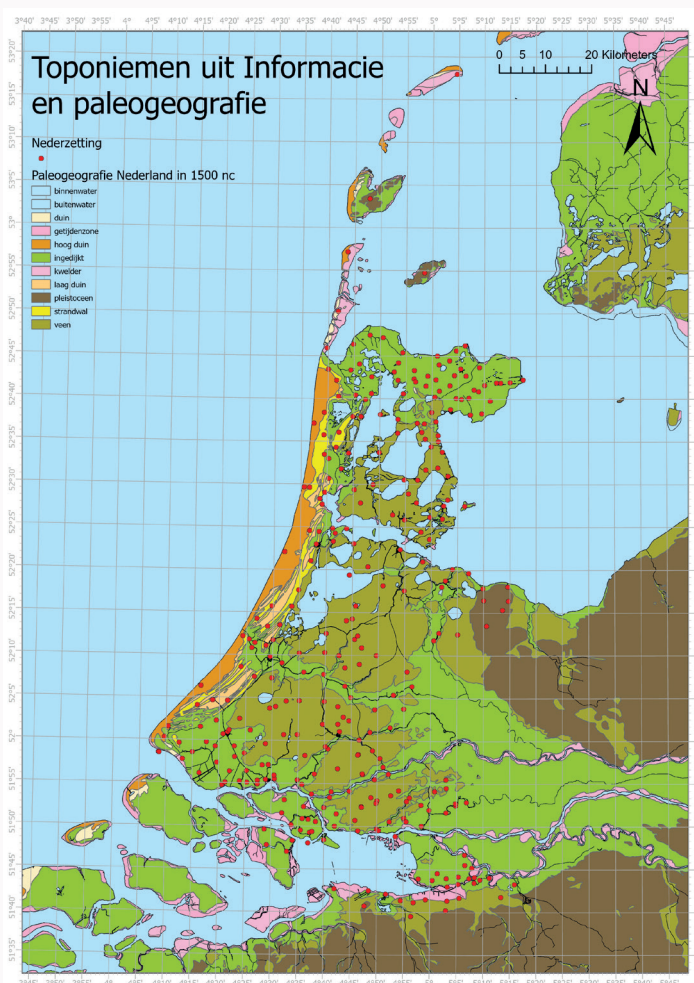
Het onderzoek is uitgevoerd met een kwantitatieve ruimtelijke analyse waarbij van 324 plaatsen in West-Nederland historische gegevens zijn verzameld die het 'succes' van een plaats duiden. Indicatoren hiervoor waren het inwoneraantal, aantal wooneenheden en de geschatte welvaart van een plaats op basis van de *Informacie* van 1514. De gegevens uit deze historische bron zijn gekoppeld aan historisch-geografische data over de ondergrond, afstand tot verschillende typen water (zee en rivieren) en afstand tot routenetwerken. De ruimtelijke analyse is uitgevoerd in ArcGIS. Er is gebruikgemaakt van correlatie-analyses om de verbanden tussen geografische factoren en indicatoren van historisch succes te onderzoeken.

Hoewel de analyse een beperkte scope had en dus geen compleet beeld geeft, zijn er toch enkele voorlopige resultaten uit voortgekomen. De resultaten suggereren ten eerste dat de natuurlijke omgeving een rol speelt maar niet allesbepalend is; er zijn zwakke tot matige correlaties gevonden tussen geografische factoren en het succes van plaatsen. Ten tweede valt op dat er grote variatie is in geografische profielen tussen plaatsen met vergelijkbare uitkomsten, wat het klassieke milieudeterminisme weerlegt. Ten derde is het zo dat alle grote steden dicht bij bevaarbaar water en het routenetwerk liggen. Dit suggereert dat natuurlijke factoren voorwaardelijk zijn voor groei, maar geen garantie voor succes.

De resultaten in deze scriptie nuanceren het milieudeterminisme. De geografie speelde een sturende, maar geen allesbepalende factor in de ontwikkeling van middeleeuws Holland.

STAN LIEBRAND is momenteel werkzaam als consultant bij KPMG. Behalve geschiedenis heeft hij ook aardwetenschappen en natuurkunde gestudeerd. Naast zijn werk rondt hij momenteel zijn laatste masterscriptie in natuurkunde af. (Stanliebrand@gmail.com)

[Theses - Library - University of Amsterdam](#)

▲ Geografische kaart van Nederland rond het jaar 1500 met alle 324 geanalyseerde plaatsen (kaart door auteur)

△ Een van de best bewaarde restanten van de Koningsweg, ter hoogte van de Onzalige Bossen in het Nationaal Park Veluwezoom (foto auteur)

STIJN VAN DE VEN

CULTURAL HERITAGE SYSTEMS

Defining design guidelines for spatially and functionally coherent cultural heritage systems: The King's roads of William III of Orange as a case study

Wageningen University & Research, Landscape Architecture & Spatial Planning, Landscape Architecture
Begeleiders: dr. Elyze Storms-Smeets en dr. ir. Marlies Brinkhuijsen
Jaar van afstuderen: 2024

In de zeventiende en achttiende eeuw was de jacht een bevoorrechte vrijetijdsbesteding onder de vorsten en gevestigde elite van Nederland. De Veluwe was het favoriete jachtgebied voor koning-stadhouder Willem III van Oranje (1650-1702) en zijn voorouders. De stadhouderlijke familie kocht of (ver)bouwde er verschillende jachthuizen, zoals Paleis Het Loo en Hof te Dieren, om de jacht te kunnen uitoefenen en gelijktijdig hun macht te kunnen vertonen.

Ten behoeve van verplaatsingen voor de jacht en tussen hoven werd er een verbindende infrastructuur aangelegd, de zogenoemde koningswegen. Deze koningswegen verbonden verschillende jachthuizen over de gehele Veluwe. Hierdoor ontstond een volwaardig netwerk van huizen, gebieden en wegen voor de stadhouderlijke familie en hun metgezellen. De stadhouderlijke titel gaf het recht om de wegen over andermans eigendom heen te leggen. Hierdoor waren ze te herkennen als kaarsrechte wegen of lanen – regelmatig begeleid door beuken – ongeacht landschapstypen, reliëf of eigendom. Na het overlijden van Willem III verloren deze wegen hun functie en raakten ze versnipperd door ecologische, sociale en moderne invloeden, zoals stedelijke en infrastructurele uitbreidingen.

Deze studie onderzoekt de mogelijkheden voor herontwikkeling van koningswegen als cultureelerfgoedstelsel, uitgaande van een knooppuntverbindingrelatie tussen de koningswegen (verbindingen) en jachthuizen met bijbehorende gebieden (knooppunten). Aan de hand van een referentiestudie naar herontwikkelde koninklijke (jacht)land-

schappen in Noorwegen en Denemarken zijn historische ontwerprichtlijnen voor dit soort cultureelerfgoedssystemen gedefinieerd door middel van analyse van historische wegontwerpprincipes. De vraag was hoe de oorspronkelijke richtlijnen als basis dienden voor de herontwikkeling en hoe met aanvullende ingrepen nieuwe recreatieve mogelijkheden zijn gecreëerd.

Het resultaat van deze scriptie is een brede verzameling ontwerprichtlijnen die de ruimtelijke en functionele samenhang van koninklijke (jacht)landschappen als cultureelerfgoedssystemen versterken en waarmee deze landschappen kunnen worden ingezet voor recreatieve doeleinden. Deze ontwerprichtlijnen zijn getest en doorontwikkeld door middel van een landschapsontwerpproces waarbij als casus de versnipperde koningsweg tussen Hof te Dieren en Ede ruimtelijk en functioneel samenhangend is herontworpen. Het resultaat daarvan laat zien hoe de combinatie van historische en nieuwe ontwerprichtlijnen het mogelijk maakt om een ruimtelijk en functioneel coherent cultureelerfgoedstelsel tot stand te brengen.

STIJN VAN DE VEN is trainee Landschapsarchitectuur in het Ruimtelijk Traineeship Midden-Nederland. Erfgoed vormt op dagelijkse basis onderdeel van zijn werk als landschapsontwerper en in het opstellen van ruimtelijke plannen. (stijnvandeven@hotmail.com)

UFVAB

De allereerste Belgische architectenvereniging voor en door vrouwen

Universiteit Antwerpen, master Architectuur

Begeleiders: dr. Frederik Vandyck, prof. dr. Inge Bertels en
prof. dr. Lara Schrijver

Jaar van afstuderen: 2024

'Er moet echter worden erkend dat de passiviteit van bepaalde collega's behoorlijk teleurstellend is. Ze realiseren zich niet genoeg dat als we niet langer als een verwaarloosbare hoeveelheid willen worden beschouwd, we ons absoluut moeten verenigen en onszelf moeten verdedigen.'

Zo stelde de architect Judith Roque-Gourary in 1979 in het artikel 'Réflexions sur le métier de femme architecte' in het tijdschrift *Batiment*. Met 'verwaarloosbare hoeveelheid' bedoelde ze vrouwelijke architecten. Een jaar eerder, in 1978, had Roque-Gourary daarom de allereerste Belgische architectenvereniging voor vrouwen opgericht, de Unie van Vrouwen Architecten België of kortweg ufvAb, als Belgische tak van de in Frankrijk opgerichte Union Internationale des Femmes Architectes (UIFA) uit 1965.

Dit onderzoek beschrijft het ontstaan en de ontwikkeling van de ufvAb in de context waarin vrouwen zich ontplooiën tot architecten in een wereld die sterk door mannen werd (en wordt) gedomineerd. Aan de hand van archiefonderzoek, literatuuronderzoek en interviews met voormalige leden zijn factoren onderzocht die een bijdrage hebben geleverd aan de oprichting van deze vereniging. Zo speelde de schijnafwezigheid van vrouwelijke architecten een belangrijke rol.

Door het in kaart brengen van de vereniging en het in beeld brengen van werkende vrouwelijke architecten, wordt de aanwezigheid van vrouwen in onze architectuurgeschiedenis belicht. Het zichtbaar maken van vrouwelijke rolmodellen is nodig om het beroep van architect meer divers te maken en de nog steeds bestaande stereotypering te

bestrijden. Een inclusieve benadering van de architectuurpraktijk houdt in dat men niet enkel kijkt naar wat er is gebouwd, maar ook hoe samenwerkingen tot stand komen. Deze thesis duidt daardoor ook het belang van samenwerkingen en het bundelen van krachten tot letterlijk een vereniging.

De ufvAb was vanaf het begin een moderne vereniging die zich ook richtte op het bredere publiek, bijvoorbeeld door het organiseren van tentoonstellingen met werk van leden. De unie was zich bewust van de ontwikkelingen in de maatschappij en haar positie daarin. Hiermee werd niet enkel het vertegenwoordigen van vrouwen in deze sector bedoeld, maar ook als architecten die een bijdrage willen leveren aan de omgeving, hetzij in het bouwen, hetzij in de organisatie van de samenleving. Daarnaast zorgde de aanwezigheid van haar leden bij andere organisaties en instellingen zoals SCAB, de Orde van Architecten, UIFA en La Cambre voor kruisbestuivingen. Op deze manier ontwikkelde de ufvAb een uitgebreid netwerk en bereik, ook internationaal. Sinds 1996 heet de vereniging Woman* in Architecture Belgium, afgekort tot W*iAB.

EMMA VAN DER DONCKT studeerde interieurarchitectuur en architectuur aan de Universiteit van Antwerpen. Ze werkt nu als stagiair-architect.
(vanderdonckt.emma@yahoo.com)

anet.be/record/uantwerpen/opacuantwerpen/c:lvd:15507775

► Enkele leden en bezoekers op de tentoonstelling 'Les femmes architectes exposent', georganiseerd door de ufvAb in 1982 (ULB archives, fvAb)

◀ **Eliane Havenith, een van de eerste vrouwelijke architecten in België** (CIVA collections, Brussel)

FEMKE VAN DYCKE

ELIANE HAVENITH

Een vergeten architecte

Universiteit Antwerpen, master Architectuur
Begeleiders: dr. Frederik Vandyck, prof. dr. Inge Bertels en
prof. dr. Lara Schrijver
Jaar van afstuderen: 2024

Er is een grote inspanning nodig om het hiaat van de vrouwelijke bijdrage aan de architectuurgeschiedenis in te vullen. Deze monografische thesis belicht de carrière van Eliane Havenith (1918-2004). Ze was een van de eerste vrouwelijke architecten in België, maar over haar loopbaan is weinig bekend. Het doel van de thesis is om Havenith alsnog een plek in de architectuurgeschiedenis te geven en om de problemen die ze moest overwinnen als vrouwelijke architect aan te kaarten. Daarmee draagt de thesis bij aan het verruimen van de canon, die traditioneel vooral is gebaseerd op mannelijke architecten.

Voor het onderzoek werden de volgende onderzoeksvragen opgesteld: wat was de bijdrage van Eliane Havenith aan de architectuur en stedenbouw? Hoe profileerde ze zich als vrouwelijke architect? En, waardoor is ze onzichtbaar gebleven in de architectuurgeschiedenis? Om deze vragen te beantwoorden, werd het archief van Havenith in CIVA in Brussel geraadpleegd. Het archiefonderzoek werd aangevuld met enkele interviews met mensen die Havenith hebben gekend en een literatuurstudie naar de feministische beweging in de naoorlogse periode.

Eliane Havenith heeft een veelzijdige carrière gehad waarbij ze verschillende rollen heeft vervuld. Naast architect was ze stedenbouwkundige, secretaris, schrijver, regent en docent. Ze beperkte zich dus niet tot de ontwerp- en bouwpraktijk. Dat past in het beeld van de manier waarop vrouwen het professionele veld betraden. Het was

voor hen niet gemakkelijk om een positie in de ontwerpdiscipline in te nemen, waardoor ze vaak via andere wegen de architectuursector betraden. Niet-canonieke rollen worden echter vaak genegeerd in de geschiedschrijving en dit draagt bij aan de onzichtbaarheid van vrouwen in de architectuursector. In de thesis wordt stilgestaan bij de verschillende rollen die Havenith heeft vervuld, om ruimte te geven aan meerstemmigheid in de architectuurpraktijk. Havenith kon zich profileren als architect door zich in te zetten voor een veelheid aan verenigingen en organisaties. Hierbij stond ze niet aan de zijlijn; ze begaf zich midden in het internationaal modernistisch discours, waardoor ze met invloedrijke personen in contact kwam.

Eliane Havenith was een gedreven modernist, die zich op verschillende manieren engageerde voor de architectuur en stedenbouw. Door deze thesis aan haar te wijden, wordt ze uit de schaduw van de architectuurgeschiedenis gehaald.

FEMKE VAN DYCKE werkt als academisch assistent aan de architectuuropleiding van Universiteit Antwerpen. (femke.van.dycke@hotmail.be)

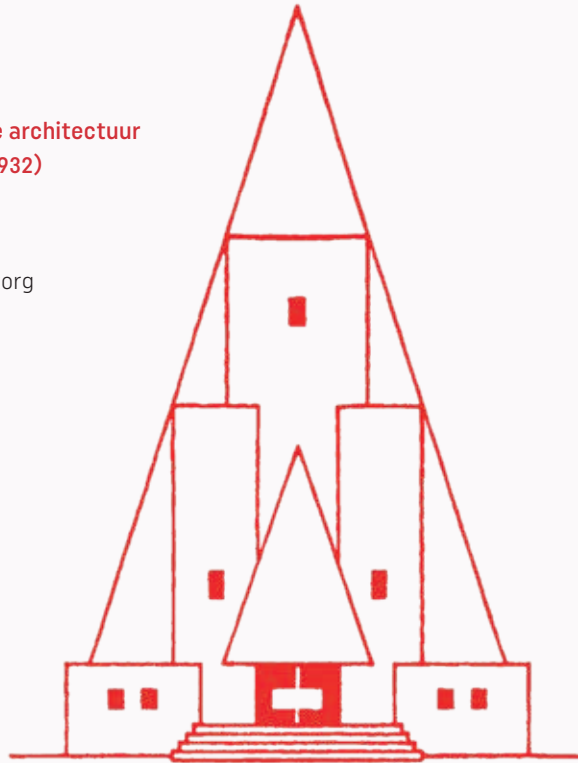
anet.be/record/uantwerpen/opacuantwerpen/c:lvd:15507656

ALISHA VAN HEEK

BEZIELDE RUIMTE

De congressen voor religie en bouwkunst en de architectuur van de Nederlandse Protestantenvbond (1924-1932)

Universiteit Utrecht, master Kunstgeschiedenis,
track Architectuurgeschiedenis & Monumentenzorg
Begeleider: Minke Walda MA
Jaar van afstuderen: 2024

◁ Omslag van R. Miedema, *Religie en Bouwkunst, Huis ter Heide 1929, uitgegeven ter gelegenheid van de gelijknamige congressen*

De Nederlandse Protestantenvbond (NPB) werd in 1870 opgericht als vrijzinnige tegenbeweging in een religieus landschap dat werd gedomineerd door kerken met een vaste geloofsbelijdenis. De vereniging streefde naar een geloofsbeleving waarin vrijzinnigheid en persoonlijke overtuiging samenkwamen. De eerste gebouwen van de NPB waren ofwel opgetrokken in negentiende-eeuwse neostijlen of hadden het karakter van eenvoudige vergaderzalen. In de jaren 1920 groeide de wens om kerken te bouwen die de vrijzinnige identiteit van de NPB zichtbaar en voelbaar maakten.

In 1928 en 1929 organiseerde de NPB twee congressen onder de titel *Religie en Bouwkunst*. Centraal stond de vraag hoe vrijzinnige geloofsprincipes ruimtelijk konden worden vormgegeven. Sprekers als R. Miedema, H.P. Berlage en D.F. Slothouwer benadrukten de noodzaak van sobere maar bezielde ruimten en het gebruik van symboliek om het zichtbare met het onzichtbare te verbinden. Voor het ontwerp zouden architecten, theologen, kunstenaars en de gemeenschap moeten samenwerken. In de literatuur over kerkbouw in het interbellum komt de NPB nauwelijks aan bod. De congressen vormen echter een belangrijke bron en geven inzicht in de vrijzinnige ontwerpagenda van die tijd.

Het onderzoek richt zich op de vraag in hoeverre de ideeën van de congressen terug te vinden zijn in de kerkbouw van de NPB. Drie casestudy's vormen hiervoor de basis: de Woudkapel in Bilthoven (1924), de Parklaankerk in Driebergen (1929) en de Regentessekerk in Apeldoorn (1931-1932). Voor het onderzoek is gebruikgemaakt van archiefmateriaal, bouwtekeningen en literatuur, aangevuld met een visuele analyse van interieur en exterieur.

De Woudkapel, gebouwd vóór de congressen naar ontwerp van G.W. van Heukelom, laat zien dat binnen de NPB al vroeg werd gezocht naar een eigen architectonische uitdrukking. Het gebouw heeft een intiem karakter, met invloeden van de Amsterdamse School en zorgvuldig ontworpen glas-in-loodramen. De Parklaankerk, gebouwd kort na de congressen naar ontwerp van Jan en Theo Stuivinga, sluit aan bij de destijds geformuleerde idealen van eenvoud en tijdloosheid, zichtbaar in de sobere architectuur. De Regentessekerk, ontworpen door J.H. Klosters, brengt symboliek en liturgische functionaliteit bijeen in een samenhangend geheel met bijzondere aandacht voor proporties en bevat glas-in-loodramen met Bijbelse voorstellingen van glazenier H.G. Bokhorst.

De vergelijking maakt duidelijk dat de congressen invloed hadden op de kerkbouw van de NPB. De drie kerken laten zien hoe vrijzinnigheid architectonisch vorm kreeg en hoe door samenwerking tussen architect, kunstenaar en gemeenschap gebouwen ontstonden die meer waren dan alleen functionele ruimtes. Dit onderzoek toont aan dat de NPB als vrijzinnige stroming een eigen bijdrage leverde aan de kerkbouw van het interbellum en voegt daarmee een onderbelicht hoofdstuk toe aan de Nederlandse architectuurgeschiedenis.

ALISHA VAN HEEK MA is beleidsadviseur gebouwd erfgoed bij de provincie Drenthe en houdt zich bezig met monumentenzorg en advisering over het behoud en de toekomst van (gebouwd) erfgoed. (alishavanheek@gmail.com)

Vrije Universiteit Amsterdam,
master Kunst- & Cultuurwetenschappen,
specialisatie Architectuurgeschiedenis
Begeleiders: dr. Iris Burgers en
prof. dr. Freek Schmidt
Jaar van afstuderen: 2023

ISA WALVOORT

DE 'DUTCH' IN SUPERDUTCH

Over de Nederlandse identiteit gekoppeld aan de architectenbureaus in het boek: *Superdutch: New Architecture in the Netherlands (2000)* van Bart Lootsma

'In het laatste decennium van de twintigste eeuw werd steeds duidelijker dat er in de Nederlandse architectuur iets bijzonders aan de hand was. [...] De kracht van de Nederlandse architectuur in de jaren negentig is dat ze aansluiting heeft gevonden bij het internationale debat, zonder typisch Nederlandse vormen van realisme en zakelijkheid uit het oog te verliezen.' Met deze woorden beschreef architectuurhistoricus en -criticus Bart Lootsma de Nederlandse architectuur van de jaren 1990 in zijn boek *Superdutch: De tweede moderniteit van de Nederlandse architectuur* (2000). Volgens Lootsma ontwikkelde een jonge generatie architectenbureaus een architectuur met 'typisch Nederlandse vormen', die internationaal op erkenning kon rekenen. Deze architectuur schaarde hij onder één noemer: Superdutch. Lootsma schetst in zijn boek de context van deze zogenaamde tweede moderniteit van de Nederlandse architectuur en presenteert twaalf architectenbureaus, waaronder OMA, MVRDV en Mecanoo, met een selectie van hun projecten uit de periode 1989-2000. Het boek verscheen in het Nederlands, Engels en Duits, en de term Superdutch is sindsdien internationaal synoniem geworden voor jonge Nederlandse bureaus met innovatieve en vernieuwende ontwerpen. Maar, architectuur met 'typisch Nederlandse vormen van realisme en zakelijkheid', wat betekent dat?

De vraag hoe en waarom Bart Lootsma een Nederlandse identiteit koppelt aan de werken van Nederlandse architectenbureaus in *Superdutch* staat centraal in deze scriptie. Onderzoek naar publicaties als *Superdutch* geeft inzicht in de totstandkoming van geschiedschrijving van moderne architectuur. Het legt bloot over welke thema's en personen geschreven werd in een periode, hoe deze selectie aan thema's en personen tot stand kwam en of er mogelijk sprake was van een onderliggende agenda.

Het onderzoek bestaat uit twee delen. Enerzijds is de context onderzocht, met een focus op het Nederlandse architectuurbeleid van de jaren 1990, het dominante Nederlandse architectuurdiscours zoals gepresenteerd in de jaarboekenreeks *Architectuur in Nederland*, en de achtergrond van de auteur zelf. Anderzijds is de publicatie zelf onder de loep genomen, met focus op de door Lootsma onderscheiden 'typisch Nederlandse vormen'. Door de inhoud van het boek te verbinden aan de context kan gezien worden dat *Superdutch* het resultaat is van een architectuurbeleid en discours die al vanaf de late jaren tachtig

werden gevormd. De publicatie was vooral een internationaal marketinginstrument en bekroning van eerder overheidsbeleid, maar veel minder overtuigend als onderbouwde typering van een nationale stijl.

Het onderzoek heeft nieuw inzicht gebracht in het Nederlandse architectuurklimaat van de jaren 1990 en biedt een overzicht van zowel de beleidsmaatregelen met betrekking tot architectuur in de periode 1988 tot 2000, als een analyse van het dominante Nederlandse architectuurdiscours in de jaarboekenreeks *Architectuur in Nederland*. De samenwerking tussen deze verschillende facetten heeft bovendien aangetoond hoe de beeldvorming over de Nederlandse architectuur van de jaren 1990 tot stand is gekomen; een beeld dat tot op vandaag de dag doorwerkt.

ISA WALVOORT MA werkt sinds haar afstuderen als docent architectuurgeschiedenis en onderzoeksassistent aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Daarnaast is ze werkzaam als architectuurhistoricus en erfgoedadviseur bij Monumentenhuis Brabant. (isawalvoort@hotmail.com)

△ Voorplat van de Nederlandstalige editie van het boek *Superdutch* (2000) van Bart Lootsma (foto auteur)

▷ **Eigen woning met atelier
van Jan De Vroey**
(foto auteur)

BRITT WOUTERS

JAN DE VROEY (1872-1935)

**Een onderbelichte architect in de
Antwerpse architectuurgeschiedenis**

Universiteit Antwerpen,
master Architectuur
Begeleiders: prof. dr. Inge Bertels,
dr. Frederik Vandyck
en prof. dr. Lara Schrijver
Jaar van afstuderen: 2024

De belangstelling voor de negentiende- en twintigste-eeuwse architectuur is de voorbije decennia gestaag toegenomen. Deze bouwperiode heeft immers in belangrijke mate het huidige aanzicht van onze steden gevormd. Toch blijven de archieven van vele Belgische architecten uit die tijd onderbelicht. Terwijl grote meesters zoals Victor Horta (1861-1947) en Henry van de Velde (1863-1957) uitgebreid zijn bestudeerd en gedocumenteerd, zijn tal van hun tijdgenoten onbekend en onderbelicht. Nochtans zorgden zij eveneens voor kwalitatieve architectuur en schetst die vaak een eerlijker beeld van de ideeën en praktijk van dat moment dan het werk van hun innoverende collega's.

Vanuit die vaststelling richt deze scriptie zich op Jan De Vroey (1872-1935), een Berchemse architect die tot dusver nauwelijks werd onderzocht. Zijn naam kwam onder de aandacht toen een door hem ontworpen winkelpand in de Graaf van Egmontstraat in 2023 de publieksprijs van het Antwerpse Erfgoedjuweel won. Een eerste verkenning van zijn werk onthulde al snel een veelzijdig oeuvre. Daarnaast was De Vroey ook maatschappelijk actief, onder meer in de politiek. Aan de hand van archiefonderzoek, literatuurstudie, locatiebezoeken en interviews werd het leven van Jan De Vroey gereconstrueerd en binnen de Antwerpse context geplaatst.

De Vroey begon op veertienjarige leeftijd aan de studie bouwkunst aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten in Antwerpen. Hier kreeg hij les van enkele toonaangevende architecten, zoals Joseph Schadde, provinciaal bouwmeester en vertegenwoordiger van het eclecticisme,

en Pieter Dens, een van de protagonisten van de neo-Vlaamse architectuur in Antwerpen. Geschoold in diverse neostijlen, die de voorkeur genoten van de academie, startte De Vroey in 1896 als architect. Tot aan zijn overlijden in 1935 bleef hij actief in het vak, waarna zijn zoon zijn atelier voortzette. Voor zijn verdiensten als architect ontving hij in 1926 een ereteken als Ridder in de Kroonorde.

Het oeuvre van Jan De Vroey is erg omvangrijk. Staps-gewijs konden er in dit onderzoek maar liefst 113 projecten worden teruggevonden. Toch is dit vermoedelijk slechts een deel van zijn werk; er is namelijk veel informatie verloren gegaan. Het merendeel van De Vroey's uitgevoerde ontwerpen bestaat uit burgerwoningen, voornamelijk gesitueerd in Antwerpen-Berchem, in de directe omgeving van zijn eigen woning en atelier. Zijn oeuvre vormt een boeiende weerspiegeling van de stilistische evoluties die Antwerpen in die periode doormaakte. Aandacht voor dergelijke vergeten bouwmeesters verruimt niet alleen ons inzicht in de stedelijke ontwikkeling, maar ook in de manier waarop architecturale tendensen zich manifesteerden in de praktijk.

BRITT WOUTERS werkt sinds haar afstuderen bij LV-architecten, waar ze haar passie voor architectuur kan omzetten in de praktijk. Haar afstudeeronderzoek werd in 2024 bekroond met de afstudeerprijs Johan Michiels van de Universiteit Antwerpen. (brittwouters2000@gmail.com)

[Britt Wouters - masterexpo-ontwerpwetenschappen](#)

HET (WO)ONBEHAGEN BIJ DE VROUW

Een feministische historiografie van gemeenschappelijk wonen in Nederland

Universiteit van Amsterdam, master
Stads- en architectuurgeschiedenis
Begeleider: dr. Tim Verlaan
Jaar van afstuderen: 2024

Het is medio 1969, de vooravond van de tweede feministische golf in Nederland, wanneer in het opinieweekblad *De Nieuwe Linie* een oproep verschijnt van de ambitieuze Lies van den Donk-Dooremaal, 36 jaar oud, moeder en huisvrouw: 'Wie ontwerpt een wooneenheid met een centrale keuken en eetzaal, een centrale wasserij, een kinderkresj, studieruimte, gemeenschappelijke logeerkamers en daaromheen of daarboven eigen kleine wooneenheden voor elk gezin?' De oproep slaat aan en vormt het startpunt voor Centraal Wonen: een gemeenschappelijk alternatief voor de tot dan toe gezinsgerichte en individualistische woningbouw. Deze ontwikkeling vond echter niet in een vacuüm plaats. Deze scriptie plaatst het ontstaan van Centraal Wonen in de context van de tweede feministische golf en toont aan dat de opkomst van gemeenschappelijke woonvormen in de jaren zeventig en tachtig onlosmakelijk verbonden is met de feministische ideologie van die tijd.

De centrale onderzoeksvraag luidt: Hoe droeg het concept van Centraal Wonen als leefvorm bij aan de emancipatie van vrouwen in de periode 1969-1990? Het onderzoek baseert zich op een breed scala aan bronnen (zowel primair als secundair) uit de archieven van Atria, het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Delpher, persoonlijke archieven en uit grijze literatuur. De bronanalyse onderscheidt zich door het expliciete feministische perspectief, waardoor verbanden zichtbaar worden die in eerdere historiografieën onderbelicht bleven. Zo blijkt dat Centraal Wonen actief samenwerkte met de feministische actiegroep Dolle Mina om gezamenlijke doelen rondom de woonomgeving op de kaart te zetten.

De bevindingen laten zien dat de bijdrage van Centraal Wonen aan de vrouwenemancipatie tweeledig was. Enerzijds droegen de inspraak bij het ontwerpproces en de collectieve organisatie van huishoudelijke en zorgtaken binnen de projecten bij aan de maatschappelijke en economische emancipatie van bewoonsters. Anderzijds had Centraal Wonen een breder maatschappelijk effect: de landelijke aandacht voor deze woonvorm bracht het debat over de patriarchale inrichting van de toenmalige woonomgeving op gang en creëerde ruimte voor vrouwen om hun ervaringen en wensen over wonen te gaan delen. De gedeelde waarden van Centraal Wonen en de tweede feministische golf (zelfontplooiing, gelijke kansen en collectieve zorg) spraken ook mannen aan, waardoor een breed draagvlak ontstond. Ook blijkt dat Centraal Wonen vooral voor specifieke groepen, zoals alleenstaande vrouwen en ongehuwde moeders, veel te bieden had. Zo werd Centraal Wonen een pionier van experimentele woonvormen in Nederland, die tot op heden uitnodigt om na te denken over de relatie tussen wonen, emancipatie en samenleven.

ZOMER ZEIJLEMAKER MA/MSc werkt als junior onderzoeker woongeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en werkt als zelfstandig historicus aan hervertellingsprojecten over wonen en leven in de stad. Naast de master Stads- en architectuurgeschiedenis heeft ze de master Urban Geography (tevens aan de UvA) afgerond (cum laude).

(Zomer.zeijlemaker@gmail.com / z.m.zeijlemaker@uva.nl)

scripties.uba.uva.nl/search?id=c11794970

► **Toekomstige bewoners (voornamelijk vrouwen) bij een informatieavond over Centraal Wonen, 1973**

(foto uit D. Fromm en E. de Jong, *Cluster Cohousing Revisited*, Berkeley/Rotterdam, 2020, 54)

SCHUITENBOUWERS, MIDDENSTANDERS EN SJACHERAARS

BEWONERS, BEDRIJVEN EN MATERIËLE CULTUUR OP HET AMSTERDAMSE STADSEILAND MARKEN, 1592-1815

MAARTEN HELL EN RANJITH JAYASENA

Het stadseiland Marken alias Valkenburg gold begin twintigste eeuw als het armste gebied van de Amsterdamse Jodenbuurt (afb. 2). De bewoners leefden er onder erbarmelijke omstandigheden in primitieve gangwoningen, totdat rond 1930 sloop en sanering volgden. Hun situatie contrasteert scherp met die van de vroegste eilandbewoners: welgestelde scheepstimmerlieden met eigen werven. Toen de meesten van hen rond 1660 vertrokken naar de nieuwe oostelijke eilanden, vestigden zich Joodse nieuwkomers uit Midden- en Oost-Europa op Marken. Daarnaast woonden er niet-Joden; vooral ambachtslieden, industriëlen en winkeliers, zoals suikerraffinadeurs, broodbakkers en kruideniers. Archeologische opgravingen in het midden van het noordelijke bouwblok op het voormalige stadseiland (Valkenburgerstraat 72-106 en 130-146) geven inzage in de materiële nalatenschap van de diverse groepen zeventiende- tot negentiende-eeuwse bewoners: van de gebruiksvoorwerpen tot de resten van hun door de eeuwen intensief verbouwde, en uiteindelijk compleet uitgewoonde huizen (afb. 1).¹

Deze beschouwing van het stadseiland Marken is geschreven vanuit een multidisciplinair perspectief, gebaseerd op (geschreven, cartografische en iconografische) historische bronnen en op archeologische bronnen, materiële resten van menselijke activiteiten.² Het resultaat is een gedetailleerder en bovendien kleurrijker beeld dan het uit de literatuur veelal opdoemde imago van 'armeneiland'.³ Deze studie naar

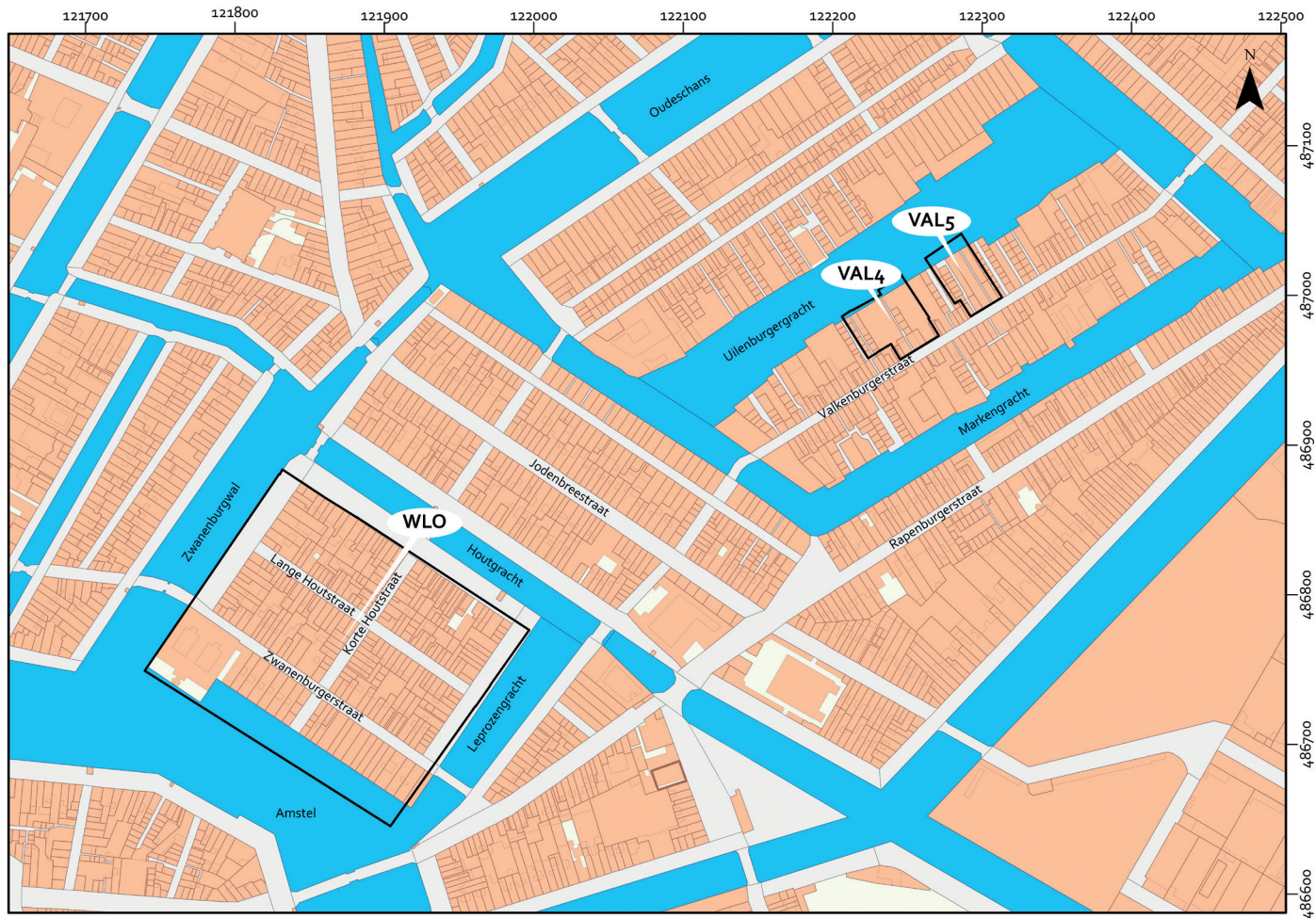
stadseiland Marken is een vervolg op eerdere onderzoeken in deze buurt. Bij historisch-archeologisch onderzoek op het naastgelegen eiland Uilenburg stond de scheepsbouwperiode centraal en het nwo-project *Diaspora and Identity* richtte zich op de multi-etnische bevolking van het eiland Vlooienburg.⁴ Beide thema's komen samen op het eiland Marken, een werfeiland dat uiteindelijk deel werd van de Jodenbuurt.

SCHEEPSBOUWERS EN SCHUITENMAKERS, 1600-1660

Met de stadsvergroting die bekendstaat als de Tweede Uitleg werden in 1592-1593 aan de oostzijde van Amsterdam drie eilanden aangelegd: Uilenburg, Marken en Rapenburg (afb. 3). Uilenburg en Marken ontstonden door grachten te graven in het buitendijks gelegen land en met de hierbij vrijkomende grond het tussenliggende land op te hogen. Voor het eiland Rapenburg werd een strook land gewonnen in het IJ. De eilanden en grachten waren exclusief bestemd voor het timmeren, breeuwen, overhalen en vertimmeren van schepen. Op Rapenburg kwamen in 1602 de werven van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (voc) en de Admiraliteit en op Uilenburg konden particuliere scheepsbouwers zich vestigen.⁵

Het stadseiland Marken diende eveneens voor scheepsbouw. Meer in het bijzonder voor het maken en herstellen van kleinere schuiten, zoals schouwen, turf-schuiten, vlotschuiten en vuilnispramen. Grotere schepen werden gemaakt aan de Uilenburgergracht, waar ze na de tewaterlating konden keren; de smallere Markengracht aan de andere kant was uitsluitend geschikt voor schuiten. Alle schuitenmakers waren verplicht zich op Marken te vestigen. Vanaf 1611 had ook de bezoldigde stadsschuitenmaker zijn werf op het eiland, aan de noordoostelijke oever. De eerste was Jan Ijsbrantsz uit Emden, voorheen particulier scheepsbouwer op Uilenburg. Hij leverde werkschuiten aan de

◀ 1. De Hartjesgang gezien naar de Valkenburgerstraat, in 1899 gefotografeerd door C.J. Schmidt Az. voor de Gezondheidsdienst in de voorbereiding tot onbewoonbaar verklaring (Stadsarchief Amsterdam, 5293F0004977)

2. De Joodse buurt in 1832 met de opgravingen Waterlooplein (WLO), Valkenburgerstraat 130-146 (VAL4) en Valkenburgerstraat 72-106 (VAL5) (kaart Thijs Terhorst, BMA, gevectoriseerde kadasterkaart Fryske Akademy)

3. Stadsontwikkeling in Amsterdam: in 1575 binnen de stadsmuur met bebouwing op de paden in het veenweidegebied, in 1600 na voltooiing van de Tweede Uitleg met de eilanden Uilenburg (1), Marken (2), Rapenburg (3) en Vlooienburg (4), in 1625 na voltooiing van de Derde Uitleg met het oeverland aan het IJ waar de landwinning van 1660 zou plaatsvinden en in 1675 na realisering van de Vierde Uitleg met de eilanden Kattenburg (5), Wittenburg (6) en Oostenburg (7). De inzet markeert de Joodse buurt, zie afb. 2 (kaarten: Thijs Terhorst, Bureau Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam)

stedelijke overheid, tegen een vast jaarsalaris van 440 gulden.⁶

De noordelijke oever van Marken werd ingericht met werfkavels met een breedte van 24 tot 25 meter.⁷ Bij de uitgifte van de percelen (31 december 1594) verkocht de stad elf timmererven aan de noordwestzijde, en zeventien breeuwerven aan de zuidoostzijde, telkens met huiserven erbij. Tussen die werven moest, midden over het eiland, een weg van 5,6 meter blijven liggen. Het smaldelen van percelen door slopjes en steegjes was uitdrukkelijk verboden, evenals het bouwen van woonhuizen, behoudens voor de sloopstimmerman en zijn gezin en personeel. In 1597 kreeg de Compagnie van Verre, een van de voorlopers van de VOC, toestemming om een vrijstaande loods op Marken te mogen gebruiken als bakkerij. Hier werden grote hoeveelheden brood gebakken voor de vloot naar Oost-Indië (Indonesië). De verdere ontwikkeling van Marken kwam traag op gang. Zo zien we op de stads-

plattegrond van Pieter Bast uit 1597 nog maar drie werven aan zuidoostelijke zijde en één gebouw aan de noordkant, mogelijk de compagniebakkerij, terwijl Uilenburg toen al bijna helemaal was volbouwd. Halverwege de zeventiende eeuw kreeg ook de Admiraliteit tijdelijk een munitiemagazijn op Marken, eveneens aan het noordeinde.⁸

Kapitaalkrachtige schuitenmakers, sloopstimmerlieden, mastenmakers en houtkopers behoorden tot de eerste kopers van de erven. Enkele kooplieden en regenten kochten daarnaast percelen op als investering. Verschillende grondeigenaren negeerden in toenemende mate de bestemmingsvoorschriften zoals het verbod op smaldelen. Stiekem verbouwden zij ook bergplaatsen tot woningen. In 1625 (afb. 4) was het eiland compleet bebouwd met ruim twintig werven, bezaaid met half volbrachte vaartuigen en bemand met driftig hakkende en zagende werklieden. De oostzijde had aan de straatzijde een bijna doorlopende rij met

4. Stadseiland Marken op de stadsplattegrond van Balthasar Florisz van Berckenrode uit 1625 met daarop uitgelicht de zone tussen de Valkenburgerstraat en de Uilenburgergracht. (Stadsarchief Amsterdam, 010035000349; bewerking BMA)

woningbouw, waarachter stegen liepen naar de met huisjes volgeplempte binnenterreinen.⁹ Op de werfterreinen stonden werkloodsen waar kleine vaartuigen, zoals sloepen, werden gemaakt, een woonhuis voor de baas en kleinere huisjes voor zijn personeel. Buiten waren stookplaatsen voor het buigen van timmerhout en het koken van pek.¹⁰

De afgetimmerde schuiten en schepen werden langs een sloopshelling te water gelaten. Het archeologisch onderzoek wijst uit dat die hellingen allemaal op destijds traditionele wijze waren gebouwd: door op een naar het water aflopend talud liggers te leggen met daarop een plankenvloer. De constructie van beschoeiing en sloopshellingen ging hand in hand, zo was de locatie van de sloopshellingen uitgespaard in de zware eikenhouten beschoeiing die rond 1602 langs de Uilenburgergracht werd aangelegd. Dit gold bijvoorbeeld voor een helling op een perceel tussen de latere Oude Biksteengang en de Hartjesgang.¹¹ Aan de oever tussen de latere Vlielandergang en de Schiemansgang lagen vanaf circa 1600 op vier aaneengesloten percelen – oorspronkelijk één werfkavel – sloopshellingen. Voor al deze constructies was gebruikgemaakt van oud hout. Deze niet onderheide constructies verzakten en moesten worden opgehoogd en opnieuw aangelegd. De eerste hellingen werden na een kwarteeuw vervangen door een nieuwe.¹²

INKOMENS EN BEZITTINGEN

Uit een selectie van de ondertrouwregisters (1600-1660)¹³ blijkt dat van de mannelijke bruiloftskandidaten op Marken ruim de helft in de scheepsbouw werkzaam was. Het merendeel was sloopstimmerman of -gezel, maar ook lijndraaiers, arbeiders en sjouwers vonden emplooi op de werven. Bijna een kwart had een maritiem beroep, zoals varensgezel, schuitenvoerder of sloopsschrijver. Zij werkten dus op zee en woonde uitsluitend op Marken, ondanks de bestemmingsvoorschriften. Evenals in de rest van Amsterdam waren de zeelieden voornamelijk immigranten, vooral uit Noord-Duitse havensteden als Emden, Lübeck en Rostock, en uit Scandinavië, zoals Mandal (Risør) en Merdø in het zuiden van Noorwegen.¹⁴

De werfbazen vormden de sociaaleconomische elite van het eiland. Daarbij bestond er enig statusverschil tussen schuitenvoerders en sloopstimmerlieden. Sommigen kochten eigen werven, waarvoor zij van een paar honderd tot een paar duizend gulden neertelden. Volgens een inboedelveriling uit 1612 bezat een schuitenvoerder op Marken prijzig textiel, eet- en drinkgerei, zestien prenten en een schilderij, met een totale waarde van 676 gulden. Een scheepsbouwer was in 1636 rijker bedeed, met een inboedel van 849 gulden, vier landkaarten, vijf schilderijen, tientallen prenten, boeken, kostbare kleding, wapentuig en gouden sieraden. De inboedelwaarde van beide sloopmakers was

exclusief hun timmergereedschappen.¹⁵

De dertien rijkste bewoners van Marken zijn in 1631 opgenomen in het kohier van de 20ste penning, een heffing van 0,5 procent op vermogens boven de duizend gulden. Met een geschat vermogen van 10.000 gulden was de schuitenvoerder Dirck Claesz Gilde Os de gefortuneerdste eilandbewoner.¹⁶ Ook de stadschuitenvoerder (geschat vermogen 6.000 gulden) hoorde bij de financiële elite. Vergeleken met Rapenburg en Vlooienburg waren de kapitalen echter gering. Op Rapenburg waren meer dan tweemaal zoveel getaxeerden in 1631. De door Rembrandt vereeuwigde Jan Rijcksen bezat daar een fortuin van 40.000 gulden. De bewoners op Uilenburg – behoudens die aan de deftige Oudeschans – hadden een vergelijkbaar welstands-niveau als die op Marken.¹⁷ Archeologische resten bevestigden de middenklassestatus van de schuiten- en scheepsbouwers op Marken. De samenstelling van de huisraad in een afvalkuil in de Hartjesgang uit de periode van scheepsbouwers (1625-1650) is in grote lijnen vergelijkbaar met die van andere stedelijke middenklasse huishoudens, zoals het eveneens maritieme Uilenburg en de Jordaen.¹⁸

Bijna een kwart van de mannen in ondertrouw op Marken gaf een niet-maritiem ambacht op. In 1615 bijvoorbeeld een wapensteensnijder uit Schweinfurth (Saksen), een hoedenmaker uit Otterndorf (Nedersaksen) en een leertouwer uit Hamburg. De kunstschilder Michiel Jansz van Valckenborch woonde bij zijn ondertrouwregistratie eveneens op Marken.¹⁹ De aanwezigheid van een kaffawerker uit Ieper, twee boratwerkers uit Leiden en Valenciennes, twee Noord-Franse wolkamers, een kammenmaker uit Calais, een Friese kuipersgezel en een Britse slotenmaker duidt verder op een verscheidenheid aan nijverheidsactiviteiten. Rond 1610 kwam er ook een brandewijn-distilleerderij op Marken. Halverwege de eeuw was Michiel Draper uit Huntly (Engeland) actief als brandewijnbrander. Voor 2.600 gulden kocht hij aan de westzijde een huis voor zijn distilleerderij. Draper was daarnaast deken van de English Reformed Church aan het Begijnhof. Aan dezelfde oever van de Uilenburgergracht zetelde een medelidmaat, de Britse sloopstimmerman Roger Emory. Voor een schijntje kocht hij uit een sterfhuishoedel een erf op de hoek van de Melkmeisjessteeg. Daar liet hij in 1656 een huis bouwen met zijn werf op het achterterrein.²⁰

Een broodbakker op Marken was ook van Duitse herkomst, zoals de meesten van zijn beroepsgenoten in de stad. Bakker Andries Knut Nevelsen uit Lemgo, in het huidige Noordrijn-Westfalen, kocht in 1661 voor 3.700 gulden het bakkerspand op de hoek van de latere Koehoudersgang. Het broodnodige water betrok Nevelsen uit een gemeenschappelijk put met zijn buurman, waar elk met een buis het water uit kon pompen. Behalve de kostbare ingemetselde bakovens waren de

overige bedrijfsgoederen weinig waard, zo leert de inboedel uit 1680 van een broodbakkerij in de naastgelegen Uitgeestergang.²¹

Ondanks de aanwezigheid van andere ambachten bleef de scheepsbouwsector dominant op Marken. Halverwege de zeventiende eeuw veranderde dat. Vanwege de aanleg van Kattenburg, met dieper water en voldoende ruimte voor houtopslag en scheepswerven, kon Marken met 'packhuysen en huysen' bebouwd worden, zo besloot de vroedschap in 1654. Deze transformatie bood het stadsbestuur de mogelijkheid om melioratie te vragen, een vergoeding voor de waardevermeerdering van hun grondbezit. Bedrijfs- en woningbouw en opslagruimte waren immers meer waard dan werfterreinen. Het resultaat is zichtbaar op de stadsplattegrond van Balthasar Florisz van Berckenrode uit 1657, waarop een gigantisch gebouw is verzezen op de zuidoostelijke hoek. In dit bedrijfspand vestigden de Sefardische ondernemers Salomon, Moses en Isaak de Pina hun suikerraffinaderij. Tien jaar later verkochten zij deze alweer voor 17.000 gulden, waarmee dit het duurste pand van Marken was. In de suikerfabriek werkten vooral niet-Joodse Duitse arbeidskrachten. In de achttiende eeuw was de fabrieks-

directie mede-eigenaar van de kolonie Berbice in Suriname, waar zij de ruwe suiker vandaan haalden. In de Wijdegang, aan de oostzijde van Marken, kwam een tweede, kleinere suikerfabriek. Een deel van het bedrijfsafval van de suikerbakkerijen werd verkocht aan de eigenaar van het perceel bij de daar tegenover gelegen Koehoudersgang. Hij gebruikte een grote dump van roodbakend suikerbakkersaardewerk voor landwinning. Andere industrie op het eiland vond plaats in een tabaksspinnerij, gevestigd in een pakhuis in de Slepersgang.²²

Gaandeweg verlieten de grotere sloopstimmerlieden en schuitenmakers hun werven op Marken, zeker na het gereedkomen van de twee andere oostelijke eilanden Wittenburg en Oostenburg (afb. 3). In 1664 verhuisde de stedelijke schuitenmakerswerf naar Oostenburg. Voortaan verhuurde de stad de oude werf op Marken aan particuliere bouwers.²³ Niet alle sloopstimmerlieden vertrokken. Een van de achtergebleven werven was de Vlieland Leeuw, waarnaar de latere Vlielandergang vernoemd werd. Werfbaas Jeuriaen Geerloffsen woonde en werkte daar. Vanwege zijn omvang kreeg hij de bijnaam 'holbollege Rombout'. Volgens de regent Bontemantel was zijn werf 'seer sober

5. Particuliere landwinning in de Uilenburgergracht op stadseiland Marken. Boven een detail van een kaart van Herbert Roemer uit 1698, gebaseerd op een kartering uit 1659 van Cornelis Danckertsz de Rij; onder dezelfde kavels op de kaart van Jacob Bosch uit 1700. De gangen in het gebied rond de archeologische vindplaatsen VAL4 en VAL5 zijn: 1. Koehoudersgang, 2. Uitgeestergang, 3. Sint Pietersgang, 4. Hartogs-/Hartjesgang, 5. Oude Biksteengang, 6. Melkmeisjesgang, 7. Vlielandergang, 8. Pijlengang, 9. Muidergang, 10. Schiemansgang en 11. Liefdegang (Stadsarchief Amsterdam, stadsgedeelte 1638 en 1739; bewerking BMA)

en onnosel'. In 1687 overleed Jeuriaen Geerloffse, een jaar later gevolgd door zijn weduwe.²⁴

LANDWINNING EN BEBOUWING

De opdeling van de oorspronkelijke werfkavels in smallere woonkavels was al begonnen in de eerste helft van de zeventiende eeuw.²⁵ Deze verkaveling ging gepaard met bebouwing langs de straat en op de achtererven richting het water. Voor de toegankelijkheid van deze bebouwing werden gangen aangelegd vanaf de Valkenburgerstraat tot aan de Uilenburgergracht. Deze situatie is in 1659 in detail gekarteerd door stadslandmeter Cornelis Danckertsz de Rij.²⁶ In 1700 legde zijn opvolger Jacob Bosch de situatie nogmaals vast (afb. 5).²⁷ Op Marken bestonden in 1659 nog vier ongedeelde werfkavels, de andere waren op dat moment al

opgedeeld en dicht bebouwd. In de ruim veertig jaar erna werden tal van oeveruitbreidingen gerealiseerd. Hierbij werden ook de gangen doorgetrokken en hieraan verschenen weer woningen. Aan het einde van een gang werd soms een kleine sloepenhelling aangelegd, zoals is opgegraven bij de Uitgeestegang.

De landwinningen gebeurden op particulier initiatief, van de eigenaar van de kavels. Dat resulteerde in een eigen verloop en ophogingsmethodiek per kavel en een rafelige oeverlijn (afb. 6). De opgegraven resten lieten goed zien hoe zij improviseerden bij de uitvoering. In de oeverzone tussen de Vlielandergang en de Liefdegang waren de beschoeiingen en caissonconstructies van de particuliere landwinningen samengesteld uit hergebruikt hout, dat soms zelfs ouder was dan het eiland zelf.²⁸ Het gebrek aan duurzame inves-

6. Overzicht van de archeologische onderzoeken Valkenburgerstraat 130-146 (VAL4) en Valkenburgerstraat 72-106 (VAL5) met de opgegraven percelen en fasering van particuliere landwinning, gebouwen, gangen, de afvalkuil in de Oude Biksteengang en de waterdump in de gracht tussen de Muidergang en de Schiemangang. In respectievelijk blauw en rood de oeverlijnen van de Uilenburgergracht in 1600 en 1832 (kaart Ranjith Jayasena, BMA)

teringen is ook terug te zien in de vulling van de aanplempingen. Zelden bestonden die uit stevig materiaal, maar vaak uit een mengsel van beschikbaar materiaal, variërend van los zand tot bouwpuin en pakketten van aardewerkscherven. Een zeventiende-eeuwse eigenaar van een kavel aan de Hartjesgang beschikte mogelijk over connecties met de West-Indische Compagnie (WIC). Deze persoon stortte een opmerkelijk grote hoeveelheid scherven van Iberische olijfoliekruiden die te traceren zijn tot de kaapvaart in het Caribisch gebied. Wellicht ging het hier om de naamgever van de gang, de scheepstimmerman Hartog Claesz uit Dithmarschen. Deze bezocht een zee-manskroeg, waar hij in contact kwam met personeel van de handelscompagnieën en de Admiraliteit.²⁹

Met het vertrek van de werven was er op Marken meer ruimte vrijgekomen voor woningbouw, vooral voor Amsterdammers met een smallere beurs. Hun gangwoningen hadden eensteensmuren en een gemiddelde omvang van 12 tot 14 m², in sommige gevallen verkleind door een kleine inbandige kelder voor de opslag van levensmiddelen. De woonruimte werd verwarmd door een haard, waarvan vaak de bakstenen fundering resteerde en soms, zoals in de eerste woning in de Pijlengang, een aspot, die oorspronkelijk naast de haard was ingegraven. De archeologische resten tonen alleen de benedenruimte, maar de meeste gangwoningen telden meer verdiepingen.³⁰

Bij de bouw van de gangwoningen werden geregeld kosten bespaard op de aanleg van de funderingen. De gebruikelijke zeventiende-eeuwse Amsterdamse fundering bestond uit twee rijen van 12 meter lange palen – tot op de vaste ondergrond van de eerste zandlaag – die met elkaar waren verbonden door kespren met daarop een langshout waarop de muur rustte. In plaats van dubbele palen werden soms enkele of een afwisseling van enkele en dubbele palen toegepast, zoals bij een woning in de Muidergang. Ook kon worden bezuinigd op kespren. Twee woningen aan de westzijde van de Oude Biksteengang waren als één blok neergezet, waarbij het langshout, zonder tussenkomst van kespren, direct op de paalkoppen was gelegd. Dit leidde op termijn tot verzakkingen. De sterkste verzakkingen waren op het deel van het terrein van de aangeplempte grachtbodem, waar de draagkracht van de bodem minder was dan die van het oorspronkelijke eiland. Als de huizen op de eerste zandlaag waren gefundeerd, dan zou de zetting over het gehele terrein minimaal en gelijkmatig zijn. Mogelijk zijn destijds uit financiële overwegingen ook te korte palen gebruikt.

In de loop van drie eeuwen zijn de woningen langs de Valkenburgerstraat en de gangen regelmatig en soms ingrijpend verbouwd. De eenvoudigste ingreep was het verhogen van verzakte vloeren. Dit gebeurde door op de oude vloer, die meestal intact werd gelaten, een laag zand aan te brengen en vervolgens een nieuwe

vloer van plavuizen aan te leggen. Dit proces kon zich meermaals herhalen. Ingrijpender was het herstel van de draagconstructie als geheel. Zo is in de Vlielandergang een deel van de gemeenschappelijke achtergevel van twee woningen vervangen door het oude deel te slopen en een nieuwe muur te bouwen op een grondboogfundering waarvan de uiteinden werden ingekast in de oude muur. Hiermee werd weliswaar een tijdelijk bouwkundig probleem opgelost, maar na verloop van tijd trad verzakking op met ernstige scheurvorming in de grondboog tot gevolg.³¹

De lappendeken van muurwerk waaruit de gangwoningen na eeuwenlange aanpassingen konden bestaan, manifesteerde zich duidelijk in de eerste drie woningen langs de westzijde van de Hartjesgang. Deze waren als één blok gebouwd, maar van deze oorspronkelijke bouwfasen waren na een reeks verbouwingen alleen een gemeenschappelijke gevel langs de gang en bij het tweede en derde pand de achtergevel en tussenmuur bewaard gebleven. Ook de grotere huizen langs de Valkenburgerstraat ondergingen verbouwingen. Het laatzeventiende-eeuwse huis Valkenburgerstraat 104, op de noordoosthoek van de Muidergang, had een opslagruimte in het souterrain, dat was opgedeeld in drie achter elkaar gelegen vertrekken. Bij een verbouwing werden de ruimtes omgevormd tot drie kamers met een eigen haard. De voorste ruimte werd hiervoor ook nog eens vergroot.³²

JOODSE BEWONERS, 1650-1810

Halverwege de zeventiende eeuw raakte het eiland vanwege het aanbod aan goedkope huurwoningen in trek bij woningzoekenden, met name bij Hoogduitse en Pools-Litouwse Joodse immigranten. Deze Asjkenaziem, op de vlucht voor vervolgingen in Oost- en Midden-Europa, vestigden zich ook op Vlooienburg, waar verder vooral Joden uit Spanje en Portugal – Sefardiem – woonden. Die prilste Joodse vestiging is terug te zien in de ondertrouwakten: in de periode 1646-1656 gaf zeventien procent van de Asjkenazische trouwlustigen een adres op Marken of Uilenburg op. In de laatste twee decennia (1680-1700) lag dit percentage zelfs op 42 procent. Bij hun aankomst hadden zij geen cent te makken en waren velen afhankelijk van liefdadigheid. Uit de opgegeven beroepen blijkt dat de Asjkenaziem dikwijls als goedkope arbeidskrachten werkten, bijvoorbeeld in de industriële tabaksverwerking of transportsector.³³

Voor de gelovige Asjkenazische bewoners kwam er in januari 1650 een huissjoel op Marken. De gemeente telde toen ten minste 45 lidmaten. Een conflict over de huurbetaling van het gebedshuis leidde tot luidruchtige ruzies, waarover omwonenden klaagden. De huissjoel verdween toen er betere alternatieven kwamen; eerst aan de Leprozengracht (Waterlooplein) en vanaf 1671 in de Grote Sjoel. Openbare vieringen van

de Joodse feestdagen konden eveneens leiden tot irritatie bij gereformeerde buurtgenoten. Zo protesteerde de kerkenraad tegen het versieren van de straten en bruggen met groene takkenbossen, vanwege het Loofhuttenfeest, en tegen een publieke zondagsopvoering van het Poerimspel.³⁴

Spaanse en Portugese Joden kochten vastgoed op Marken, als investering, maar ze woonden zelden op het eiland. Een uitzondering is bijvoorbeeld de uit Hamburg overgekomen Abraham Coronel Coutinho. Deze koopman profileerde zich vooral als vagebond, gokker en prostitueebezoeker en vertrok uiteindelijk failliet naar Marokko. Eveneens onfortuinlijk waren vijf Asjkenazische kooplieden op Marken.³⁵ De door de Desolate Boedelkamer opgemaakte boedelinventarissen geven inzicht in hun huisindeling en materiële bezit. Een koopman in de Blekersgang huurde in 1677 één kamer met daarin oude, versleten meubels, aardewerk, tinnegoed en textiel 'van weinig waarde'. Een andere gangbewoner, een theehandelaar, beschikte met zijn vrouw en vijf kinderen in 1713 over een voorhuis en een kamer. Hun schamele bezittingen hadden een totaalwaarde van 24 gulden.³⁶

Ruimer opgezet en decoratiever ingericht waren de woningen van twee Asjkenazische textielhandelaren. In 1685 telde de woning van Hartog van de Wilde en zijn gezin een voorhuis, binnenhaard, kelder en zolder, gevuld met meubels, Turkse kleedjes, bedden, wiegen en een kribbe, aardewerk, twee prenten en een schilderij zonder lijst. De woning van neteldoekverkooper Abraham Joseph Cohen, 'bij de tweede lantaarn' op Marken, trad je in 1707 binnen in het voorhuis. Daarnaast was de zijkamer, waarna je door een gang de binnenhaard bereikte. Delfts aardewerk en tinnen gebruiksgoed lagen opgeslagen in kasten en op rekjes. Cohens prijzigste bezittingen waren een bed met hoofdkussens en een vurenhouten kast, maar de totale waarde oversteeg de 45 gulden niet.³⁷

Een andere Asjkenazische eilandbewoner, Salomon Isaaks Bles, deed eveneens risicovolle zaken. Hij trad op als borgsteller van maritiem personeel. Wat hem in 1728 restte, was een lange lijst debiteuren van wie niets te verwachten viel. De inboedel van zijn woning, bestaande uit voor- en achterkamer, was gedecoreerd met spiegeltjes, schilderijen en een vogelkooi; het zorgvuldig bewaarde 'gebroken porselein' wijst op armoede. Zijn kostbaarste bezit was echter een kachel, redelijk uitzonderlijk voor deze tijd. Bles bezat ook een sabbatlamp: het enige teken van religiositeit in deze vijf boedelinventarissen. Ook de opgetekende uitgaven aan de besnijdenissen van zijn zoontjes en de bijbehorende festiviteiten verwijzen naar de joodse achtergrond van dit huishouden.³⁸

STATUS EN BEZIT

Amsterdam was intussen uitgegroeid tot een van de grootste Joodse gemeenschappen ter wereld. Rond 1725 waren er meer Asjkenaziem dan Sefardiem: respectievelijk 9.000 en ruim 6.000. Op Marken bewoonden zij honderden goedkope huisjes, kelders en kamers in de gangen, waarvan de burgerwijkkaart er rond 1780 een 36-tal toont (afb. 7). Gangen werden vernoemd naar eigenaren, beroepen of voormalige werven. Volgens het 'kohier van redres', een aanpassing van de onroerendgoedbelasting uit 1731, telde Marken toen 235 huizen met bijna vierhonderd kamertjes, 51 kelders en 17 achterhuizen. Naast al die wooneenheden waren er dertig pakhuizen, zeventien loodsen, vier smidskolenwerven, vier broodbakkerijen, twee suikerraffinaderijen, één grutterij, voor het vermalen van boekweit tot boekweitmeel, en nog altijd zes scheepswerven. De huizen hadden een gemiddelde jaarhuur van 77 gulden en de kamertjes ongeveer de helft daarvan. Huiseigenaren kregen korting op hun onroerendgoedbelasting voor woningen die per maand of week verhuurd werden. Die stonden immers vaker leeg dan vastgoed met standaardjaarcontracten. De kelders hadden iets hogere huren, gemiddeld 45 gulden, omdat daarin tapperijen en winkeltjes waren gevestigd. Voor de gangwoningen op Vlooienburg golden dezelfde lage huurprijzen.³⁹

De kille cijfers zeggen weinig over de daadwerkelijke woonomstandigheden op Marken. In een rekest uit 1748 beschrijven christelijke diamantbewerkers geringschattend hun Joodse concurrenten, die op Marken 'gelijk de swijne 10 of 12 in een hok' en met '5 of 6 huishoudens met vrouw en kindre onder een dak of in een hujs woonen'.⁴⁰ Gezien het totaal aantal wooneenheden (huizen, kamers en kelders) zou dat aantal neerkomen op een populatie van ongeveer 7.000 bewoners. Volgens de Liberale Gifte, een vermogensheffing uit 1748, telde de gehele burgerwijk 15 (waartoe naast Marken ook de Achtergracht, Weesperstraat, Jodenbreestraat, Rapenburgerstraat, Uilenburg en de Nieuwe Prinsen-, Keizers- en Herengrachten behoorden) 1.554 bewoonde huizen. Daarin woonden 1.699 families, waaronder 153 arme Joodse huishoudens. Daarnaast leefden er 1.496 mindervermogene families in achterhuizen, kamers en kelders. Die laatste woonden grotendeels op Marken en Uilenburg. Zij maakten bijna de helft uit van het totaal aantal huishoudens in de wijk.⁴¹

Huiseigenaren van de gangwoningen lieten het innen van het huurgeld vaak over aan derden. Zo deed ook de steenrijke regent Gerard Bicker van Swieten (1687-1753), die 28 percelen bezat in twee naar hem vernoemde gangen aan de oostzijde van Marken. Dit bezit leverde hem 3.500 gulden per jaar op. Een conflict met een van zijn huurders liep in 1732 uit de hand. Levy Polak, een lange, magere Hoogduitse Jood van een jaar

7. Uitsnede van kaart van burgerwijk 15 uit 1773-1779 met op Marken de Markenstraat (Valkenburgerstraat) in het midden en de stegen aan weerszijden; 29. Koe-houders Gang, 30. Uitgeesten Gang, 31. St Pieters Gang, 32. Hartogs Gang, 33. Oude Biksteengang, 34. Melkmeisjes-gang, 35. Vlielandersgang, 36. Pijlengang, 37. Muidergang, 38. Schiemansgang, 39. Liefdegang (Stadsarchief Amsterdam, ANWK00011000001)

of vijftig met een lichte stotter, huurde met zijn vrouw, twintigjarige zoon en twee dochters een ganghuisje met voor- en achterkamer voor zestig gulden per jaar. Polak moest de Bickersgang verlaten, omdat hij zich volgens de huisbaas zou inlaten met dubieuze zaakjes. Illegale activiteiten waren er meer op Marken. Zo slachtte een bewoner van de Klokkestellersgang kalveren, bokken en geiten zonder permissie. De illegale slachter verkocht het vlees voor de sabbat inclusief niet-koosjere stukken van achterpoot en bil. Verder liepen veel Markenaren ‘met de kruiwagen’, waarmee zij allerhande waren uitventten. Zoals in 1711 Chaim Kleyn, die woonde in het ‘agterste huijsje aende regterhand’ van de Sint Pietersgang. Kleyn kreeg het aan de stok met een niet-Joodse varensman, schuin tegenover zijn gang. Net als op Vlooienburg woonden christenen en Joden kriskras door elkaar en waren de laatsten veruit in de meerderheid.⁴²

Over de welvarendste bewoners van Marken verschaft het kohier van de Personele Quotisatie (PQ) uit 1742 duidelijkheid. Deze belasting was opgelegd aan burgers met een geschat jaarinkomen van boven de 600 gulden, een bedrag dat slechts 48 bewoners zeiden te verdienen. Ter vergelijking: meer dan tweemaal zoveel bewoners van het ongeveer even volkrijke Vlooienburg haalden die drempel. Het gemiddelde opgegeven jaarinkomen op Marken was met 788 gulden minder dan de helft dan dat van de Vlooienburgers. Onder hen waren twee renteniers en twee industriëlen, maar verder vooral middenstanders: acht levensmiddelen-

verkopers, een handjevol ambachtslieden en een lintverkoper en hoedenwinkelier. De rijkste inwoner van Marken was de mastenmaker Herman de Vries (jaarinkomen: 2.500 gulden), daarna volgde de eigenaar van de suikerbakkerij (1.500 gulden). De andere mastenmaker op het eiland bleek insolvent en kon de belasting niet voldoen; een scheepstimmerman op de oude stadsschuitenmakerswerf was daarentegen volop in bedrijf. Bovenmodale inkomens (600-1.200 gulden) haalden de zeven broodbakkers. Vanwege de gildebepalingen mochten de Joodse buurtbewoners zelf geen deegproducten produceren. De spijswetten vereisten echter wel joodse betrokkenheid bij het bakproces. De Sefardische en Hoogduitse joodse gemeenten installeerden daarom betaalde toezichhouders als ‘koosjer-makers’ bij de bakkerijen.⁴³

Opvallend is het hoge aantal van twaalf tappers en één logementhouder in het kohier van Personele Quotisatie. Aangevuld met de veertien uitbaters uit het ‘Tappersstamboek’ van het Spinhuis die de fiscale drempel niet haalden, telde Marken rond 1742 ten minste 27 drankhuizen. Die hoge kroegdichtheid lijkt in tegenspraak met de vaak herhaalde bewering dat er onder Joden minder alcoholisme zou voorkomen, al was er in de tapperijen ook non-alcoholica verkrijgbaar. Joden mochten tapperijen uitbaten, vanaf 1668, doch weinig tappersechtparen op Marken waren Joods, zoals Joseph Leenders en Rebecca Hartog, die wijnen schonken op de hoek van de Rode Leeuwingang. Een zestal tappers op Marken waren Duitse

katholieken of lutheranen en de rest kwam uit Holland. Slechts drie herbergnamen zijn bekend: het Metselaars Welvaren, waar metselende gildebreeders een glas dronken, de Gekroonde Zwaan, uithangende op de hoek van de Blekersgang, en Het Dambord, dat een Joodse uitbater had.⁴⁴

Onder het achttal kruideniers, komenijshouders en grutterswinkeliers op Marken was slechts één Jood. Ook deze winkelneringen waren vrij van gildebeperingen sinds 1668. Kruideniers verkochten 'droge' waren, zoals kruiden, koffie en suiker; komenijshouders vettigheden als spek, ham, olie en boter, en grutters sleten peulvruchten, boekweit, haver, mout en uiteraard grutten (gepelde gerst). In de praktijk fungeerden de winkels als een soort buurtsupers. Het aanbod van Joodse en christelijke winkeliers overlapte grotendeels, maar er waren subtiele verschillen. Zo verkocht een gereformeerde grutter rond 1718 meel, erwten, boontjes, haver, gort en rijst. De Joodse Simon Levi de Jong, naast de Poort van Marken-gang, had in 1733 eenzelfde aanbod, maar ook versgemalen koffie van Surinaamse bonen, olijf- en raapolie, anijs, azijn, grauwe erwten en kaasjes. Om zijn gezin van vijf kinderen, vrouw en dienstbode te kunnen onderhouden, kluste Levi de Jong bij als kornalijnslijper. Het winkel-aanbod van de gereformeerde weduwe Hofman-Oordenbag bestond in 1778 uit grutten, anijs, stroop, olie en zout. Saillant is haar koperen sabbatlamp in het voorhuis, mogelijk bestemd om haar joodse klanten zich thuis te laten voelen of slechts als praktische verlichtingsmethode.⁴⁵

Op de hoek van de Hartogsgang, in Huis De Vijf Gerstebroden, zat vanaf 1781 een katholieke kruidenier. Van een winkelvoorraad was weinig meer over toen zijn weduwe failliede in 1799: een zak zout, een oliebak met zestig mengsel olie, een boterstelling met daarin vaten met zestig pond boter, meel en gort, twintig pond kaarsen en bijbehorende gereedschappen en een toonbank. De winkelinventaris en het pand kwamen op een executieveiling in handen van een katholieke Duitser uit Gescher in het prinsbisdom Munster.⁴⁶

VERPAUPERING

De vroegste concrete demografische cijfers komen van de volkstelling van 1795, gehouden ten behoeve van de eerste parlementsverkiezingen. Marken viel toen gelijk met het District 26. In de vier woonblokken met hun talrijke gangen woonden 3.958 Joden, voornamelijk Asjkenaziem. Inclusief 577 christelijke buurbewoners lag de gehele populatie van het eiland op 4.535 mensen. Mogelijk zagen de volkstellers 'enkele mensen, kinders vooral, over het hoofd', doordat de huizen tot de vliering aan toe bewoond waren. Uitgaande van het opgegeven inwonertal lag de woonbezetting onder de Joden (11,8 personen per huis) op

Marken lager dan op Vlooienburg, waar gemiddeld 19,5 personen één pand bewoonden. Maar alsnog lag het stukken hoger dan bij hun christelijke burens (6,4). Verhoudingsgewijs woonde er een hoger percentage Joden op Marken dan op Vlooienburg, waar een vijfde van de eilandbewoners niet-Joods was.⁴⁷

De verslechterde economie in de Bataafs-Franse Tijd (1795-1813) raakte de toch al armlastige bewoners van Marken zwaar. In 1799 was het totaalaandeel beelden onder de Sefardiem gestegen tot 55 procent (1.530 op een totaal van 2.800), terwijl van de Asjkenaziem zelfs 85 procent (17.350 op 20.304) op enigerlei wijze charitatieve ondersteuning genoot. Naast de vaak summiere uitkering scharrelde iedereen een inkomen bijeen met bijbaantjes en hosselen. Zo handelde elf procent van de behoeftige Asjkenazische mannen in 1809 in lompen of tweedehandskleren, als oudkleerkoper. Twee procent werkte als kleermaker, een ambacht waarvoor de gildebepering was opgeheven. Vier procent verkocht een breed scala aan tweedehands goederen. Een groot deel zocht in de provincie (de *mediene*) een beter bestaan: het aantal Joodse inwoners slonk daardoor met ongeveer 6.000, tot 17.706 in 1815. De achterblijvers bleven noodgedwongen wonen in de arme buurten zoals Marken, dat nu helemaal was volgebouwd met gangwoningen (afb. 8).⁴⁸

Volgens het Huurderskohier van 1805 telde het eiland toen 730 hoofdbewoners, 286 huizen en bijna 400 kamers. Met een gemiddelde gezinsgrootte van vier personen zou dat neerkomen op bijna 3.000 bewoners. Toch was er ook leegstand: ruim tachtig percelen waren onbewoond, mogelijk omdat de verwaarloosde panden waren ingestort. Zo was in de Schiemansgang slechts één kamertje bewoond. Gemiddeld lag de jaarhuur van zo'n vertrek in een gangwoning op 15 gulden, een huisje of verdieping deed 20 gulden. Ter vergelijking: de gemiddelde jaarhuur in de omvangrijkere burgerwijk 15 lag tussen de 50 en 99 gulden en voor geheel Amsterdam op 141 gulden. De gangbewoners van Marken behoorden in 1805 dus tot de absolute onderklasse van de stad. Om de gangbewoners op basis van het huurderskohier uit 1805 op de kaart te zetten en de huurwaarden per huis te kunnen vergelijken, ontbreekt contemporaine topografische informatie. Wel bestaat het kadastrale minuutplan van 1832 met de daarbij behorende bewonersinformatie. Juist voor een buurt als Marken, waar in het begin van de negentiende eeuw veel woningen zijn opgedeeld of gesloopt, is deze kaart minder goed bruikbaar om een directe koppeling te kunnen maken tussen het huurderkohier

► 8. De intensieve verbouwingen van de gangwoningen is goed te zien aan dit huis in de Uitgeestergang, getekend in de periode 1800-1825 door Johannes Hendrik Knoop (Stadsarchief Amsterdam, 010097015020)

van 1805 en de topografie van 1832. Voor de panden aan de straat kon daarbij grotendeels worden gebruikgemaakt van het Omnummerregister van het Stadsarchief. Op basis van de opgegraven gebouwen kan de situatie van 1805 voor een deel van het eiland alsnog worden gereconstrueerd (afb. 9).⁴⁹

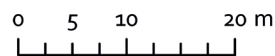
Het aantal niet-Joden op Marken was in 1805 met acht procent (zestig hoofdbewoners) uiterst gering. Onder hen waren een lutherse broodbakker en herber-

gier, een gereformeerde komenijshouder en houtkoper en een katholieke koopman. Aan de hand van een alimentatielijst uit 1809 is een aantal beroepen van de Joodse bewoners achterhaald. Hierop stonden vijf kruiers, vier oudkleerkopers, drie koffiewinkeliers, een stijfselverkoper, aardewerkverkoper, 'augurkjesman' (zuurventer), een vellenkoper en een hoogbejaarde visverkoper. Het inkwartieringsregister van 1811 bevestigt die beroepsstructuur. Het bevat alleen de

Kohier 1805 - Huur per huishouden in guldens

- 10 - 18   ● 26 - 40   ● 70 - 175
- 18 - 26   ● 40 - 70

9. De huurwaarde in guldens per huishouden, op basis van het huurderskohier van 1805 met als onderlegger de bovenstaande reconstructie van de verkaveling rond dat jaar. Voor de nummering van de steegwoningen werd het huurderskohier aangehouden, met het uitgangspunt dat een verpondingsnummer een apart perceel vertegenwoordigde. Voor de in 1832 verdwenen woningen (zwarte omlijning met oranje invulling op de kaart) waarvoor archeologische gegevens ontbraken, zijn deze gereconstrueerd op basis van de gemiddelde omvang van de omliggende gangwoningen. Bij de Liefdegang was de koppeling van gegevens onmogelijk, zodat hier de gemiddelde huurwaarde is verbeeld (kaart: Thijs Terhorst, BMA. Kadastrale kaart 1811-1832: Minuutplan Amsterdam, Noord-Holland, sectie H, blad 01, RCE, MIN07005H01)

10. De Vlielandergang, in 1899 gefotografeerd door C.J. Schmidt met geheel rechts de opgegraven gangwoning Valkenburgerstraat 114, waar een kelder was volgestort met de skeletdelen van katten en konijnen (Stadsarchief Amsterdam, ANWRO0053000001)

11. Een woning aan de Vlielandergang (Valkenburgerstraat 114) met haard (1) en een verdiepte kelder (2) die in de tweede helft van de negentiende eeuw was volgestort met een pakket grond en afval, waaronder het dierlijk skeletmateriaal van minimaal 40 katten (3) (foto's Ranjith Jayasena, BMA)

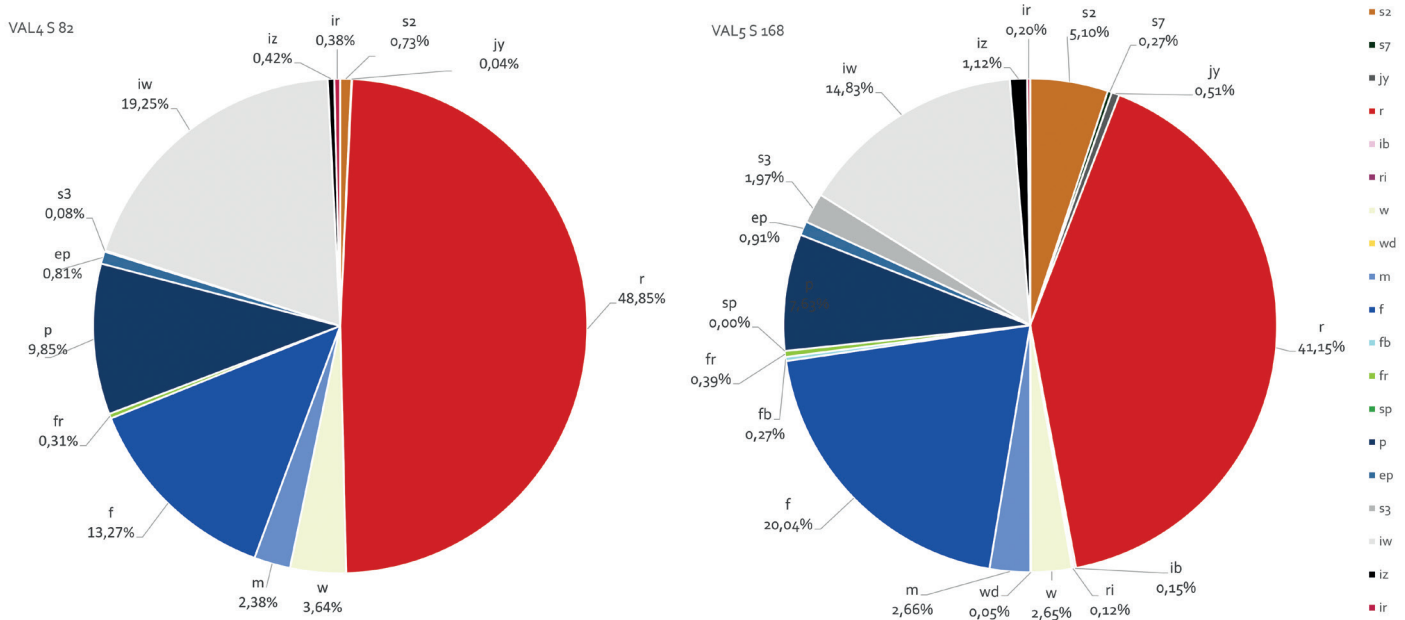
wat ruimer behuisden, zonder de gangbewoners. Onder de 150 hoofdbewoners zijn twaalf kruiers, twaalf komeijshouders, acht voddennannen, zeven bakkers, vijf oudkleerkopers, drie melkwinkeliers en een visbakster.⁵⁰

In de tweede helft van de negentiende eeuw werd de kelder van een steegwoning in de Vlielandergang (Valkenburgerstraat 114) volgestort met het industriële afval van een bontwerker (afb. 10 en 11). Dit bevatte de skeletresten van maar liefst 40 huiskatten en 46 konijnen of hazen.⁵¹ In Amsterdam bestond indertijd een levendige handel in konijnen- en kattenvont en

trokken konijnenharensnijders en vellemannen langs de huizen om konijnen-, hazen- en kattenvellen te kopen. Dit gebeurde ook op stadseiland Marken, getuige de vermelding van Abraham David Konijn in de Regenbooggang in 1805.⁵²

MATERIËLE CULTUUR

Geschreven bronnen en archeologische informatie van de opgravingen aan de Valkenburgerstraat maken het mogelijk om gerichte vragen te stellen over de wijze waarop de bewoners hun sporen nalieten in materiële cultuur. Bij de interpretatie van de resten van Joodse

12. De keramiekvondsten uit de afvalkuil in de Oude Biksteengang (VAL4 s 82, links) en de waterdump bij de Schiemansgang (VAL5 s 168, rechts). De bakselverhoudingen zijn gekwantificeerd naar Estimated Vessel Equivalents (EVE), het randpercentage dat als equivalent van een bepaalde fractie van een object wordt beschouwd (s 168, EVE = 432,37 en s 82 EVE = 130,4). De keramieksoorten zijn steengoed met oppervlaktebehandeling (s2), Aziatisch steengoed (s7), jydepot aardewerk (jy), roodbakend aardewerk (r), Iberisch aardewerk (ib), witbakend aardewerk (w), witbakend aardewerk uit Duitsland (wd), roodbakend aardewerk uit Italië (ri), Nederlandse majolica (m), Spaanse majolica (sp), Nederlandse faience (f), Nederlandse faience biscuit (fb), Franse faience (fr), Chinees porselein (p), Europees porselein (ep), industrieel steengoed (s3), industrieel wit aardewerk (iw), industrieel zwart aardewerk (iz), industrieel rood aardewerk (ir)

huishoudens is de vraag waarin het Joodse leven zich precies uitte. Zo blijkt uit boedelinventarissen van de Sefardische gemeente dat Portugese Joden zich in de zeventiende achttiende eeuw met hun meubilair, kleding en gebruiksvoorwerpen eerder identificeerden met hun Iberische dan Joodse achtergrond. Archeologische gegevens van beerputten op Vlooienburg ondersteunen dit beeld.⁵³

Joodse voorwerpen in huishoudens waren vaak uitsluitend van ceremoniële aard, zoals een sabbatlamp, chanoekakandelaar of gebedsrollen, die in de privé-omgeving van de achterkamer waren te vinden.⁵⁴ In het archeologische beeld zien we dat een duidelijke joodse signatuur altijd is gerelateerd aan de bereiding en consumptie van voedsel, aan voorwerpen die werden gebruikt bij bepaalde feestdagen of aan de voedselresten zelf. Zoals een achttiende-eeuws bord van Delfts aardewerk uit een beerput van Vlooienburg, dat blijkens de Hebreeuwse tekst diende voor gebruik bij Pesach.⁵⁵ Andere archeologische indicatoren voor Joodse of niet-Joodse huishoudens zijn gerelateerd aan de voeding zelf. De spijswetten schreven namelijk de diersoorten voor die voor consumptie geschikt waren (herkauwers met gespleten hoeven en een aantal vogelsoorten zoals kip), evenals de geoorloofde (koosjere) wijze van slacht en bereiding. Gevogelte werd voorzien van een koosjerloodje, een waarmerk van een koosjere slacht, aangebracht door de rituele

slachter (sjocheet). Vleeskopers betaalden een meerprijs voor het vlees in de officiële vleeshallen en van de inkomsten bekostigde de gemeente een groot deel van de armenzorg. Om die reden waren de koosjerloodjes voorzien van een vermelding van de Asjkenazische of Sefardische gemeente. In aanvulling hierop waren er ook ambulante slachters die geen belasting afdroegen en daardoor hun vlees goedkoper aan de man konden brengen, zoals de illegale slachter in de Klokkestellersgang. Archeologisch onderzoek in de Valkenburgerstraat heeft verschillende 'apocriefe' koosjerloodjes opgeleverd, die zij mogelijk aan het vlees vasthechten.⁵⁶

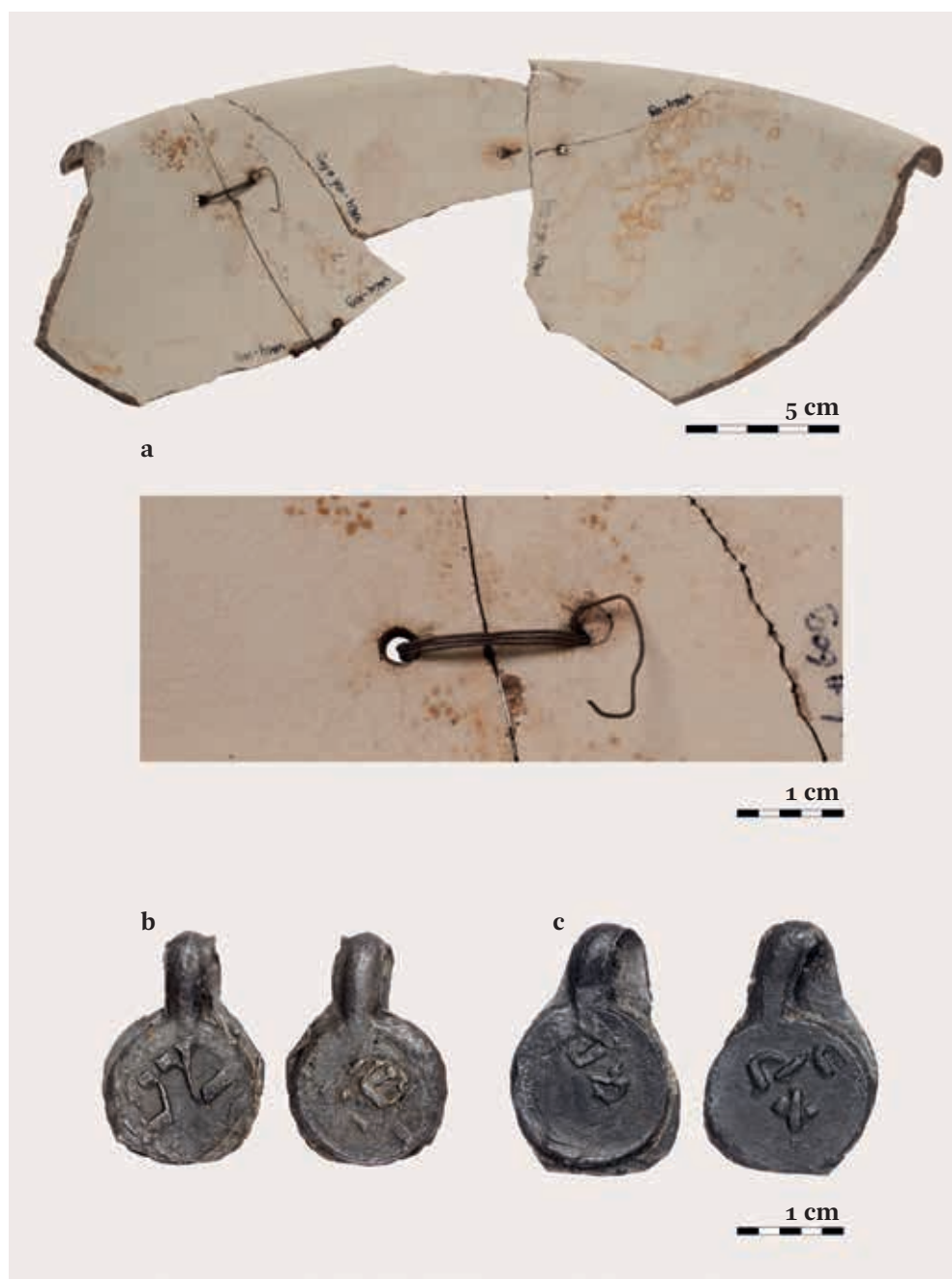
Twee specifieke vondstcomplexen geven inzicht in de materiële cultuur van Joodse gangbewoners. Het gaat om een afvalput in de Oude Biksteengang uit 1800-1820 en een afvalstort in de Uilenburgergracht tussen de Muidergang en de Schiemansgang uit de periode 1675-1800 (afb. 6). In de Oude Biksteengang waren in 1805 alle huishoudens van Asjkenazische origine. Gezinnen met mannelijke kostwinners bestonden gemiddeld uit 4,3 personen; vrouwelijke kostwinners vormden vaak eenpersoonshuishoudens.⁵⁷ Het aantal bewoners van de Oude Biksteengang dat in 1805 toegang had tot de afvalput kan zo worden geschat op ongeveer 43, op basis van tien huishoudens met een man als gezinshoofd en twee vrouwen. In dezelfde tijd hadden zo'n zeventig bewoners van de

woningen aan de Muidergang en de Schiemansgang toegang de vuilstortplaats in de gracht.⁵⁸

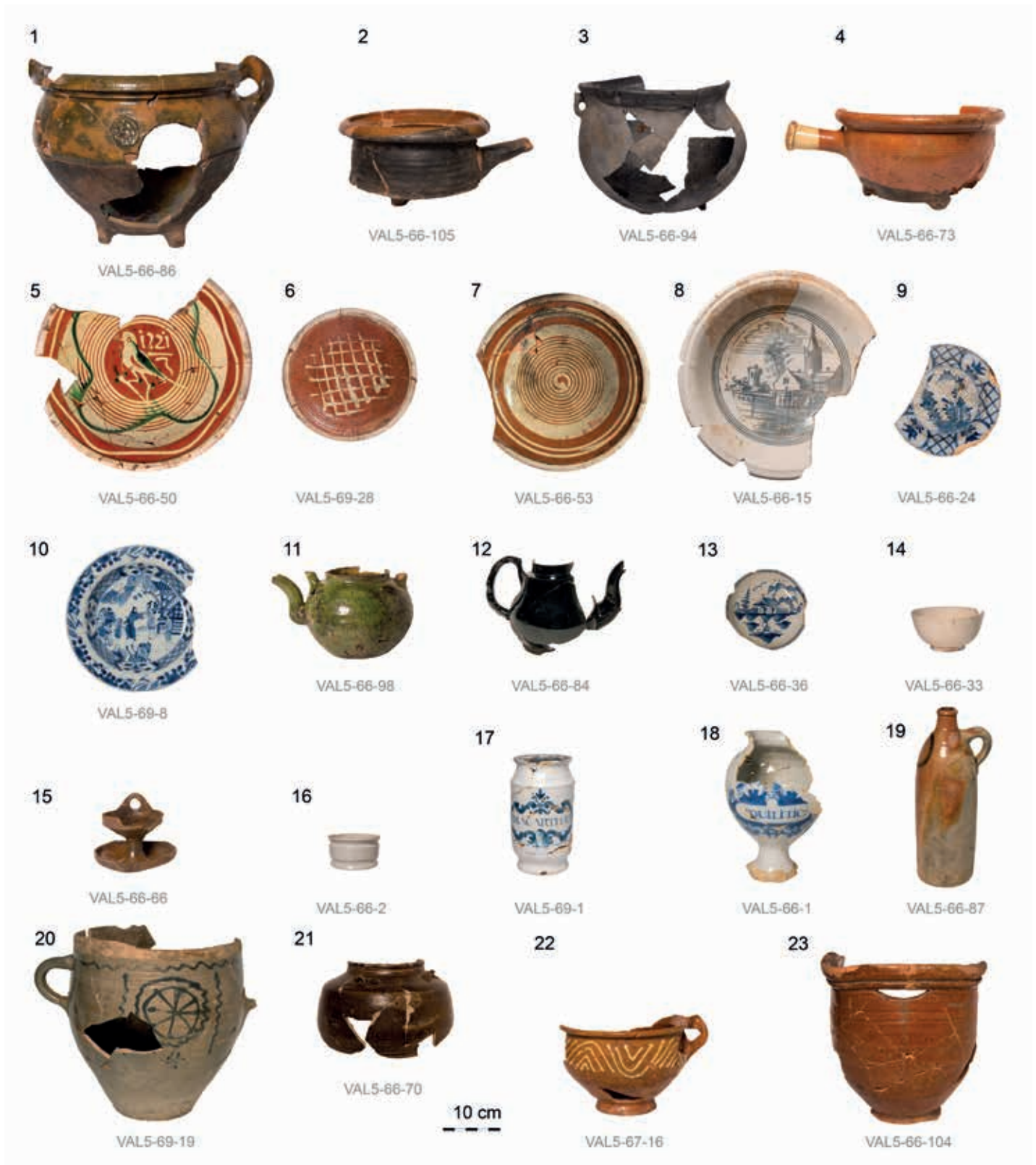
De afvalput in de Oude Biksteengang was begin negentiende eeuw gevuld met een grote verscheidenheid aan keramiekscherven, koosjerloodjes, bot- en visresten. Deze informatiebronnen schetsen een beeld van het dagelijks leven en de voeding van de gangbewoners. Zij gebruikten soorten keramiek die in het Amsterdam van rond 1800 wijdverspreid waren, met kook- en eetgerei van roodbakkend aardewerk, drinkgerei en voorraadkannen van steengoed uit het Duitse Westerwald en tafelgerei van Chinees porselein, Nederlandse faience en Engels industrieel aardewerk (afb. 12, links). Op het eerste gezicht niet opzienbarend, maar wel opvallend zijn de sporen van sterke

slijtage van kookpotten en borden en een geïmproviseerd gerepareerde kom van Engelse creamware (afb. 13, boven). Zulk herstel werd meestal alleen gedaan bij kostbaardere porseleinen voorwerpen, die men ondanks een breuk wilde bewaren. Deze gebruikssporen wijzen op een lang en intensief gebruik, een teken van geringe financiële middelen van de gebruikers en hiermee een indicator van armoede.⁵⁹

De Joods-religieuze achtergrond van de gangbewoners kwam niet tot uitdrukking in de materiële cultuur: specifieke ceremoniële objecten ontbraken. Wel waren er twee koosjerloodjes, uitgegeven door de Asjkenazische gemeente (afb. 13, onder).⁶⁰ Dierlijke resten wijzen verder op koosjere voeding van rund, schaap, geit en kip, met slechts enkele voorbeelden

13. Materiële cultuur van arme joodse huishoudens aan de Oude Biksteengang, ca. 1800: a) een kom van Engels industrieel aardewerk (creamware) die is gerepareerd (gekramd) met ijzerdraad (VAL4-106-609); b) en c) koosjerloodjes van de Hoogduitse gemeente (VAL4-106-15, VAL4-106-16) (foto's Ron Tousain [boven], Harold Strak [onder], BMA)

14. De verscheidenheid aan keramiekvondsten uit de waterdamp tussen de Muidergang en de Schiemansgang (VAL5 s 168): kookgerei van roodbakkerd aardewerk uit Bergen op Zoom, een grijsbakkerd jydepot uit Denemarken (3), een bakpan en borden uit het Nederrijn gebied (4-7), borden van Nederlandse majolica (8) en faience (9) en Chinees porselein (10), theepotten van witbakkerd aardewerk (11) en industrieel zwart aardewerk (12), een schotel en kop van industrieel wit aardewerk uit

Engeland (13 en 14), een olielamp van roodbakkerd aardewerk (15), een zalfpot van faience (16) en een zalfpot en siroopkan die blijkens de opschriften mogelijk afkomstig waren uit een drogisterij of apotheek (17 en 18), een mineraalwaterfles van steengoed uit het Duitse Rijnland (19), een voorraadpot van steengoed uit Vreden-Stadtlohn (20), een Aziatische martavaan (21), een pisspot van roodbakkerd aardewerk uit Friesland (22) en een privaattemmer uit West-Brabant (23) (foto's Ron Tousain, BMA)

van de niet-koosjere soorten varken en konijn, hoewel van die laatste ook alleen het bont kan zijn gebruikt. Van de runderbotten waren vooral de poten vertegenwoordigd, destijds het goedkoopste vlees, en deze waren in kleine stukken gehakt om er bouillon van te kunnen koken of om het vet eruit te gebruiken voor bijvoorbeeld het koken van lijm of het maken van kaarsen. De vissen die op het menu stonden, behoorden tot de goedkope soorten schelvis en platvis. De Jodenvismarkt was aan de Houtgracht (nu Waterlooplein) en rond 1750 woonde er een viskoper in de Oude Biksteengang. In 1811 telde Marken blijkens het Inkwartieringsregister ten minste twee viskopers.⁶¹

Aan de waterzijde van een beschoeiing tussen de woningen aan de Muidergang en de Schiemansgang werd in de periode 1675-1800 een grote hoeveelheid huishoudelijk afval in het water gestort (afb. 12, rechts).⁶² Dit bestond uit keramiek, halffabricaten en eindproducten van been en hout, metaal en dierlijke resten. De grote compleetheid van de keramiekvondsten duidt op een primaire depositie, een dump van de bewoners van de genoemde twee gangen (afb. 14). Duidelijk is dat het geen eenmalige stort betrof, maar een geleidelijk proces met een nadruk in de tweede helft van de achttiende eeuw. Net zoals bij de afvalkuil in de Oude Biksteengang zien we in de waterdump alledaagse gebruiksvoorwerpen, dikwijls met een langdurige gebruiksgeschiedenis. Beperkte financiële middelen kwamen hier ook tot uitdrukking in de keuze van het roodbakkende tafelgerei, grotendeels borden en schotels uit het Nederrijngebied. In de achttiende en vroege negentiende eeuw behoorde dit aardewerk tot het goedkoopste op de Nederlandse markt.⁶³ Het overige roodbakkend aardewerk was afkomstig uit Bergen op Zoom, in die tijd grootleverancier van kookgerei voor westelijk Nederland, en uit Friesland. Eveneens uit Friesland afkomstig waren kommen van tin-glazuuraardewerk (faïence).

Het vondstcomplex bij de Muidergang bevatte ook voorwerpen die duidelijk een eerder gebruik hadden gekend voordat ze in de gangwoningen terecht kwamen. Zoals een faïence zalfpot en siroopkan die blijkens de opschriften voor gebruik in een drogist waren, een grote schaal van Chinees porselein en een aantal porseleinen fluitjes. De afvaldump bevatte ten slotte jydepotten uit Denemarken, goedkoop aardewerk meegenomen door schippers in het Oostzeegebied, en Aziatische steengoed martavanen die met VOC-schepen waren meegekomen en dienden als verpakkingsmateriaal. Naast keramiek bevatte het afval vondsten van metaal en organisch materiaal zoals kledingresten, evenals een kleine groep van speelgoed, elementen van spellen en eenvoudige sierraden.⁶⁴ Ten slotte waren er ook hier koosjerloodjes en een amulet, als tastbare herinneringen aan de joodse religiositeit van de gangbewoners.⁶⁵

De archeologische vondsten brengen ons dichterbij de oorspronkelijke Joodse gangbewoners op Marken rond 1800. In de latere negentiende eeuw verspreidden Joodse Amsterdammers zich meer over de stad. Hierdoor was het aantal bewoners op Marken in 1873 weliswaar met 15 procent afgenomen, maar de woonomstandigheden bleven schrijnend. Oude pakhuizen werden verbouwd tot 'mensenpakhuizen' met piepkleine, onhygiënische en bedompte eenkamerwoningen. In 1901 verscheen een schrikbarend rapport over de woonsituatie (afb. 1). De Markengracht werd vanwege zijn smerigheid 'de moordenaar' genoemd, met drijvende menselijke uitwerpselen en ratten zo groot als katten. In de jaren 1927-1930 volgde sanering van Marken, waarbij de bebouwing aan de oostzijde van de Valkenburgerstraat geheel werd gesloopt en de straat verbreed tot 25 meter. Bij aanvang van de Duitse bezetting woonden in de resterende panden nog 514 Joden en waren er 21 Joodse bedrijven gevestigd. De meesten van hen zijn vermoord in de vernietigingskampen: het Digitaal Joods Monument telt 491 slachtoffers in de Valkenburgerstraat.⁶⁶

CONCLUSIES

De historische en archeologische informatie over Marken stemt voor het overgrote deel overeen, maar vult elkaar ook op een aantal punten aan. Hiermee kan de geschiedenis van het stadseiland op drie niveaus worden beschouwd: de topografie, de opgegraven structuren en de bewoners.

Topografische informatie gaat over de ontwikkeling van weiland naar eiland, de verschuivende oeverlijnen en de verkaveling van de stegen. De kaarten van de particuliere landwinning in de Uilenburgergracht zijn momentopnamen, ijkpunten voor de situatie in 1659 en 1700. Wat er in die tussenliggende vier decennia is gebeurd, hoe het proces per perceel op initiatief van individuele grondeigenaren in de tijd plaatsvond en wanneer de stegen werden aangelegd en bebouwd, komt juist naar voren uit de archeologische resten. De verpondingskohieren uit de archieven geven een beeld van de aantallen huizen en de eigenaren en bewoners en hun welstand op het moment van een belastingaanslag. Door deze historische informatie te combineren met cartografische en archeologische gegevens, bleek het mogelijk om een reconstructie te maken van de sociaaleconomische en topografische situatie van Marken in 1805.

De technische uitvoering van de aanleg van het eiland en de inrichting van de diverse werfkavels kan in detail worden gereconstrueerd op basis van de opgegraven grondpakketten, beschoeiingsconstructies en scheepshellingen. Zo konden de diverse technieken en materialen die door de individuele gebruikers van de percelen werden ingezet voor hun perceeluitbreidingen in detail zichtbaar worden gemaakt. Deze verdie-

ping geldt ook voor de gangwoningen. De informatie uit de overdrachtsakten en de lijnen op de kaart geven weinig informatie over hoe deze woningen eruitzagen. In enkele gevallen gunnen boedelinventarissen ons weliswaar tot op zekere hoogte een blik achter de voordeur, maar om echt een beeld te krijgen van deze gangen zijn we aangewezen op een spaarzame prent of foto. De opgegraven resten van de huizen geven gedetailleerde informatie over de omvang van de woningen, de bouwwijze, de inrichting en het gebruik, waarbij vooral de opsplitsing van de woningen in steeds kleinere eenheden en de verkrotting helder naar voren komen. Hieruit blijkt dat de in de jaren 1930 gesloopte krotwoningen meestal waren voortgekomen uit de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse bebouwing van het werfeiland. Daarnaast werpen de opgegraven waterputten en waterkelders en afvaldeposities licht op de watervoorziening en afvalverwerking. Zo bleek dat beerputten, de in de stad gangbaarste sanitaire voorziening en afvalbak, op stadseiland Marken ontbraken. Afval werd weggeworpen in een kuil aan het einde van een gang, zoals in de Oude Biksteengang, of in de gracht gegooid, zoals bij de Schiemansgang. De aanleg van waterkelders verschilde per steeg en was waarschijnlijk afhankelijk van het initiatief van de eigenaren.

Het historisch onderzoek geeft behalve namen, culturele achtergronden, nering en welstand ook bijzondere inkijkjes in het dagelijkse leven van de bewoners van de Valkenburgerstraten de achterliggende gangen. Wat er bij de gangbewoners zoal aan gebruiksvoorwerpen te vinden was en wat ze aten, komen we te weten aan de hand van het huishoudelijke afval uit een afvalkuil en een stort in de Uilenburgergracht. Dat de gebruikers overwegend arm waren, blijkt uit het historisch onderzoek, maar wat opvalt is dat de vondsten niet wezenlijk verschilden van die van een

brede groep Amsterdamse huishoudens in de achttiende en negentiende eeuw. Het aflezen van armoede ligt genuanceerder en is vaak een optelsom van aanwijzingen: goedkopere soorten aardewerk, sporen van langdurig en intensief gebruik van objecten en boedelbeschrijvingen met ‘gebroken porselein’, zoals in het huis van Bles. Daarnaast golden de opgegraven resten van vlees en vis indertijd als de goedkoopste soorten.

De Joodse achtergronden van de bewoners blijken niet uit de aardewerken huisraad, maar wel uit de etensresten en de bijbehorende koosjerloodjes. Specifieke ceremoniële objecten ontbreken, behoudens één amulet. Historische bronnen geven dan weer blijk van het Joods-religieuze leven op Marken, te beginnen rond 1650. De ceremoniële sabbatlamp verschijnt bijvoorbeeld in opgetekende boedelinventarissen en hing zelfs aan het plafond van een gereformeerde kruideniersweduwe. Archiefbronnen werpen ook licht op de omstandigheden waaronder de Joodse en (voor een geringer deel) niet-Joodse bewoners leefden: van de welgestelde scheepmakers en al dan niet geslaagde middenstanders tot de armoedigste kruiers en tabaksspinneren. Ondanks incidentele burenruzies vormden zij een harmonieuze samenleving, die door stadsvernieuwing werd verplaatst en uiteindelijk door de Jodenvervolgving van de aardbodem is verdwenen. Des te waardevoller is het dat een kritische interpretatie van de veelzijdige historische en materiële bronnen de mogelijkheid biedt om dicht bij het leven van de oorspronkelijke buurtbewoners te komen.

Hiermee hebben we het bestaande beeld van het eiland, grotendeels gekleurd door de laatste fase van verpaupering, kunnen bijstellen en aanvullen met gedetailleerde informatie over drie eeuwen wonen en werken in een thans verdwenen buurt van Amsterdam (afb. 15).

NOTEN

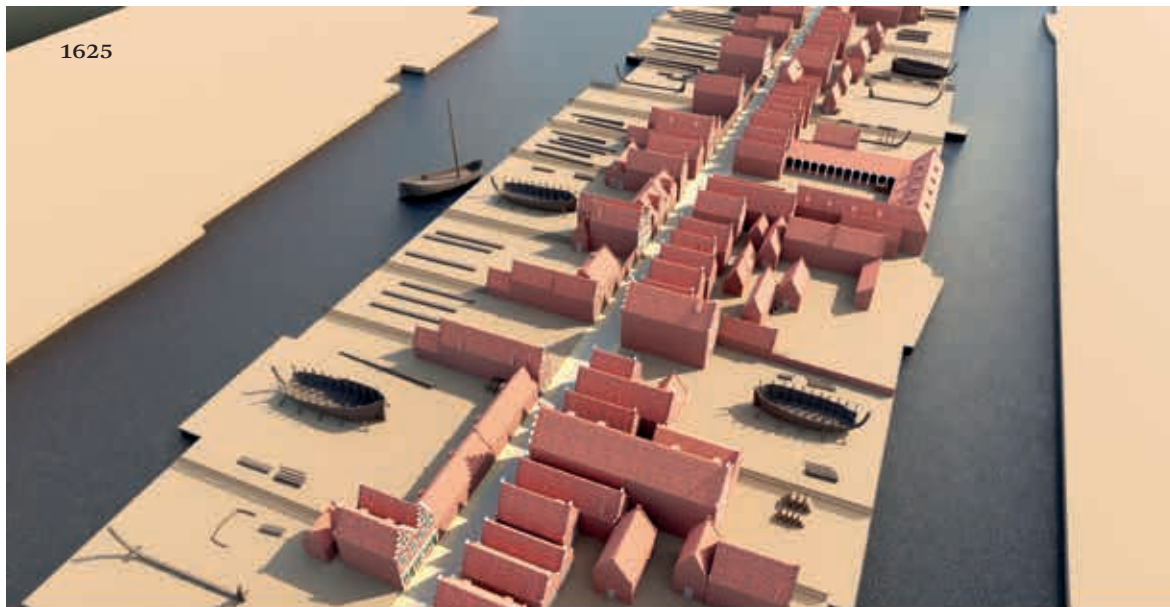
- 1 J. Gawronski en R. Jayasena, *Het eiland Marken in Amsterdam. Veranderingen in de stad 1592-1930. Archeologische Opgraving Valkenburgerstraat 130-146 Amsterdam (2011-2012)*, (Amsterdamse Archeologische Rapporten [hierna AAR]; 90), Monumenten en Archeologie, Amsterdam 2016; R. Jayasena, T. Terhorst en J. Maas, *Gangen, woningen en landwinning aan de oever van de Uilenburgergracht. Archeologische Opgraving Valkenburgerstraat 72-106, Amsterdam (2016)*, (AAR; 112), Monumenten en Archeologie, Amsterdam 2020. Daarnaast is de oeverzone tussen Valkenburgerstraat en Uilenburgergracht opgegraven op Valkenburgerstraat 20-50, 204-208 en 14-16, zie J. Veerkamp, *Brood en IJzer. Archeologische*

Opgraving Valkenburgerstraat 186-208, Amsterdam (2001, 2003 en 2004), (AAR; 120), Monumenten en Archeologie, Amsterdam 2020 en J. Veerkamp, *In de Uilenburgergracht. Archeologische Begeleiding Valkenburgerstraat 14-16, Amsterdam (2016)*, (AAR; 113), Monumenten en Archeologie, Amsterdam 2020.

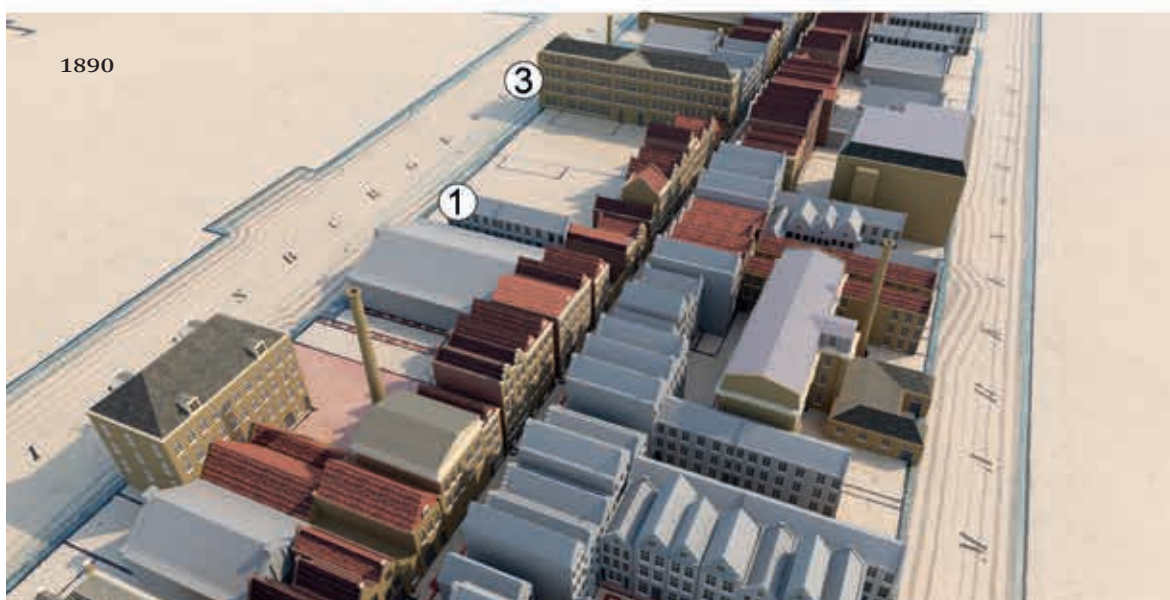
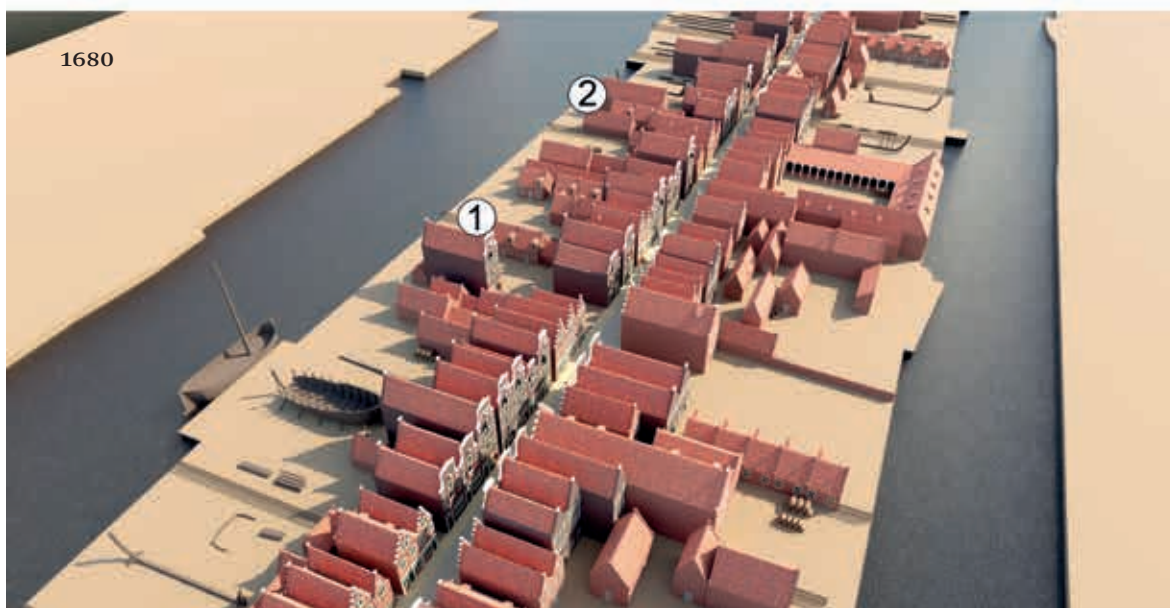
- 2 Onze dank gaat uit naar Thijs Terhorst en Jørgen Veerkamp (Bureau Monumenten en Archeologie, Gemeente Amsterdam) voor het becommentariëren van eerdere versies van dit artikel en de twee anonieme peer reviewers voor hun waardevolle opmerkingen en suggesties.
- 3 Over de wijze waarop historische en archeologische bronnen zich tot elkaar verhouden, is meer te vinden in:

A. Carmiggelt, ‘Over de zin en onzin van postmiddeleeuwse archeologie’, *Westerheem* 55 (2006) 6, 312-325, en voor de Amsterdamse situatie: A. Carmiggelt e.a., ‘Mapping Three Towns in Four Reference Years. The Dynamics of Late Medieval Urban Development Seen from an Archaeological perspective’, in: R. Rutte en B. Vannieuwenhuyze (red.), *The Rise of Cities Revisited. Reflections on Adriaan Verhulst’s Vision of Urban Genesis and Development in the Medieval Low Countries*, Turnhout 2024, 103-134, hier 106-107.

- 4 Oudeschans op Uilenburg: R. Jayasena en E. Schmitz, ‘Van weiland in het veen tot stedelijke kade. Oudeschans 5, 7, 9 en 11 interdisciplinair belicht’, *Jaarboek Amstelodamum* 104 (2012),

15. Visualisatie van de ontwikkeling van de bebouwing tussen de Valkenburgerstraat en de Uilenburgergracht gebaseerd op historische kaarten, gezien naar het noordoosten in de situatie van 1625, 1680 en 1890 met 1. de Hartogs-/Hartjesgang, 2. de Liefdegang en 3. de diamantslijperij uit 1887 waarvoor de bebouwing aan de Liefdegang moest wijken (Tijm Lanjouw, 4D Research Lab, UvA)

- 115-141; Vlooienburg: K. van Kempen en H. Berg (red.), *Waterlooplein. De buurt binnenstebuiten*, Zutphen 2020; M. Stolk, *The archaeology of Vlooienburg. Materiality and daily life in multicultural Amsterdam, 1600-1800*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2022; M. Hell, *Verloren wereld in de Amstelbocht. Leven op Vlooienburg 1600-1815*, Zutphen 2024.
- 5 Voor de Tweede Uitleg, zie C.P. Burger, 'Amsterdam in het einde der zestiende eeuw. Studie bij de uitgaaf van den grooten plattegrond van 1597', *Jaarboek Amstelodamum* 16 (1918), 1-101; W.H.M. de Fremery, 'De opkomst der Amsterdamsche haven', *Jaarboek Amstelodamum* 22 (1925), 23-111, hier 88-92; R. Jayasena, *Graaf- en modderwerk. Een archeologische stadsgeschiedenis van Amsterdam*, Utrecht 2020, hier 135-150. Voor de verdere inrichting van de eilanden, zie de vroedschapsresolutie d.d. 30 mei 1592: Stadsarchief Amsterdam (hierna SAA), Archief 5025 (Resoluties Vroedschap), inv.nr. 7.
  - 6 SAA, Archief 5033, Poortboeken, inv.nr. 1, fol. 109 [217], poortersinschrijving 14 mei 1592; Archief 5039, Thesaurie, inv.nr. 105, fol. 131v; W.H.M. de Fremery, 'De opkomst der Amsterdamsche haven', *Jaarboek Amstelodamum* 22 (1925), 23-111, hier 92, 109.
  - 7 Zie de kaart van Cornelis Danckertsz de Rij uit 1659 (SAA, stadsgedeelte 1938).
  - 8 SAA, beeldbanknrs. 010001001030, KOKA00027000001; Archief 5025, Vroedschap, inv.nr. 18, fol. 173v, 9-1-1648 (magazijn Admiraliteit); I.H. van Eeghen, 'Marken of Valkenburg: het huis Valckenburg', *Maandblad Amstelodamum* 74 (1987), 73-79; J.E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*, Bussum 2010, 218.
  - 9 SAA, beeldbanknr. UZFA0002000001; Archief 5025, Vroedschap, inv.nr. 10, fol. 6 [11], resolutie 11 oktober 1610; inv.nr. 10, fol. 9v [18], 24 januari 1611, idem fol. 10v [20], 31 januari 1611, idem fol. 44v [88], 17 januari 1612 [melioratie]; C.P. Hooft, *Memoriën en adviezen*, red. H.A.E. van Gelder, deel 2, Utrecht 1925, 367, 380, n. 1.
  - 10 SAA, Archief 366, Gilden, inv.nr. 1377, ordonnanties; W. Gijsbers en A. Hoving, 'Erven van sloopstimmerwerven in zeventiende-eeuws Amsterdam', *Scheepshistorie* 26 (2019), 41-53; J. Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterije, gilden en regeringe*, deel 2, Amsterdam 1765, 460-461; F.G.M. Douwes, 'Scheepsbouw te Amsterdam in vroeger eeuwen', *Ons Amsterdam* 13 (1961), 34-44.
  - 11 Na opsplitsing van het werfkavel werd kort na 1649 op het latere perceel 130 een nieuwe 4 meter brede helling getimmerd.
  - 12 Eerste helling: VAL4-98 (1601) en VAL4-97 (1602), tweede helling VAL4-246 (na 1645) en VAL4-247 (na 1649); date-ring Deutsches Archäologisches Institut, dr. K-U. Heußner, 2012. VAL5-73: veldatum na 1460 [labnr. C85067], VAL5-106: veldatum 1550 (+/- wankant) [labnr. C85090], VAL5-108: veldatum ca. 1546 [labnr. C85092, KU Heußner, DAI, Berlijn, 25 mei 2016].
  - 13 Selectie uit de dataset 'Ja, ik wil - Amsterdam Marriage Banns Registers 1580-1810', doi.org/10.25397/eur.14049842.
  - 14 H.M.E.P. Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam*, Hilversum 2005, 140-158.
  - 15 Tot de standaarduitrusting van scheepsbouwers behoorden allerhande zagen voor de verwerking van boomstammen tot balken en planken, bijlen en dissels, avegaars en lepelboren en dommekrachten voor het vastzetten van houten onderdelen, zie Gijsbers en Hoving 2019 (noot 10), 'Erven', 46. Montias nrs. 884 (Gerrit Arentsz, schuitemaker), 1082 (Jan Reijnsz, sloopstimmerman).
  - 16 Deze schuitemoeder en mastenmaker bezat een huis in de Ridderstraat en een werf met huis op Marken.
  - 17 SAA, Archief 5073, Kwijtscheldingen, inv.nr. 926, fol. 167, 13 januari 1638; idem, Archief 5062, inv.nr. 43, fol. 89, 16 februari 1649; Archief 5044, Thesaurieren Extraordinaris, inv.nr. 460, fol. 165-165v; I.H. van Eeghen, 'Jan Rijcksen en Griet Jans', *Maandblad Amstelodamum* 57 (1970), 121-127.
  - 18 Jayasena en Schmitz 2012 (noot 4).
  - 19 Hij was niet de naamgever van het latere toponiem 'Valkenburg'; zie: Van Eeghen 1987 (noot 8), 77; C.C. van Valkenburg, 'Het Vlaamse schildersgeslacht Van Valckenborch', *Oud Holland* 86 (1971), 43-46, hier 43.
  - 20 SAA, Archief 5001, Ondertrouwregister, inv.nr. 414, p. 448, 24 december 1610 [Andries Jansz x Niesje Jans]; Archief 5062, Kwijtscheldingen, inv.nr. 42, fol. 229v; idem, inv.nr. 471, p. 48, 6 maart 1653 (Michiel de Draper x Aagje Tomas); Archief 5033, Poortboeken, inv.nr. 2, poorterschap 7 september 1645 (Roojtjer Emmeri); Archief 5044, Verpondingskohier, inv.nr. 282, fol. 154v; Archief 5062, Kwijtscheldingen, inv.nr. 47, fol. 84, 8 oktober 1655 (Emory); A. Carter, *The English Reformed Church in Amsterdam in the seventeenth century*, Amsterdam 1964, 208, 220.
  - 21 De inventaris bestond uit twee koperen schalen en een ijzeren weegschaal, een grote koperen doopfont, koperen bekken en (deeg)plaat, bakkersgereedschap, baktrog, tien stuks aardewerk, een builmolen en builgereedschap en zestien bakkerszakken. De brandstoffen (25 manden turf en een partijtje brandhout van spaanders) lagen droog opgeslagen op zolder. SAA, Archief 5001, Ondertrouwregister, inv.nr. 682, p. 286, 7 mei 1655 (Andries Knuedt x Aaltje Volckertsz); Archief 5061, Kwijtscheldingen, inv.nr. 2171, fol. 92; 20 september 1674; idem, 5062, inv.nr. 52, fol. 178v, 25 juni 1661 (bakkerij); Archief 5072, Desolate Boedelmaker, inv.nr. 607, fol. 212-213v, 20 mei 1680 (bakker Hendrick Loij).
  - 22 Uit de faillissementsboedel van de Asjkenazische eigenaren, in 1707, bleek hun fabriek te bestaan uit vijf tabakspersen en twee spintafels. SAA, NA 5909/249, notaris J. Hoekeback 13 juli 1708; Archief 5072, Desolate Boedelmaker, inv.nr. 631, fol. 31, 17 november 1707; beeldbanknr. UZFA00037000001; J.J. Reesse, *De suikerhandel van Amsterdam van het begin der 17de eeuw tot 1813*, Den Haag 1908, 130-131; H. Bontemantel, *De regeringe van Amsterdam, soo in 't civiel als crimineel en militaire* (1653-1672), red. G.W. Kernkamp, deel 2, Den Haag 1897, 497.
  - 23 Over de verdere ontwikkeling van de particuliere werven: J. ter Brugge, 'Zwervende werven. De stedelijke context van de Amsterdamse particuliere scheepswerven van de middeleeuwen tot en met de negentiende eeuw', in: H. Lettany en G. Burger (red.), *Houten scheepsbouw in de Nederlanden van de late middeleeuwen tot nu*, Zutphen 2024, 104-117. SAA, Archief 5039, Thesaurie, inv.nr. 1, fol. 181v, 13 maart 1664; idem, Register verhuuring, inv.nr. 537, p. 536; Abrahamse, *Grote uitleg*, 129, 257.
  - 24 SAA, Archief 5001, Ondertrouwregister, inv.nr. 465, p. 550, 13 juni 1648; Archief 5062, Kwijtscheldingen, inv.nr. 53, fol. 235, 16 november 1663; Archief 5001, DTB Begraven, inv.nr. 1086, p. 37, begraafregistratie Oosterkerk 13 december 1687 (Jurejaen Geerlofs); Bontemantel, *Regeringe*, deel 2, 200, n. 3.
  - 25 In eerste instantie gebeurde dat door ze in tweeën te verdelen en vervolgens één van de brede kavels nogmaals op te delen zodat er drie woonkavels ontstonden. Voor de smaldeling, zie Gawronski en Jayasena 2016 (noot 1), 12.
  - 26 Deze kaart is overgeleverd in een kopie van Herbert Roemer uit 1698. SAA, stadsgedeelte 1938.
  - 27 SAA, stadsgedeelte 1939.
  - 28 Het hergebruik van hout als bouw-materiaal was indertijd gebruikelijk en niet noodzakelijkwijs een teken van beperkte financiële middelen.
  - 29 SAA, NA 597, fol. 43, notaris Lamberti, attestatie 07 september 1635; T. Terhorst, *Botijas in Amsterdam. Een 17de-eeuwse aanplemping van Iberische olijf-oliekruiden in breed perspectief* (MA scriptie Universiteit van Amsterdam), 2012.
  - 30 Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 26-27, 37.

- 31 Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 35.
- 32 Het huis werd begin negentiende eeuw gesloopt, waarna het tot het einde van die eeuw duurde voordat er weer bebouwing verrees. Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 31-32.
- 33 SAA, Archief 5001, Ondertrouwregister, inv.nr. 681, p. 21, 3 november 1650 (Jacob Abrahams x Channa Isaac en Jochem Davits x Sepora Salomons); Hell 2024 (noot 4), 142-143; C. Reijnders, *Van Joodsche Natiën tot Joodse Nederlanders. Een onderzoek naar getto- en assimilatieverschijnselen tussen 1600 en 1942* (dissertatie Universiteit Utrecht 1969), Amsterdam 1970, 71, 78, 85.
- 34 SAA, NA 2135, fol. 219, notaris N. van Born, attestatie 16 oktober 1650; Archief 376, Hervormde Kerkenraad, fol. 47, 5 oktober 1645; A.M. Vaz Dias, 'Uit het begintijdperk der Hoogduitsch-Joodsche gemeente', *De vrijdagavond. Joodsch weekblad* 8 (2 oktober 1931) 27; J.J.F.W. van Agt, *Synagogen in Amsterdam*, Den Haag 1974, 21-22; Hell 2024 (noot 4), 319.
- 35 Onder het toenmalige paraplubegrip 'koopman' vielen ook eenvoudige venters en scharrelaars.
- 36 SAA, Archief 5072, Desolate Boedelkamer, inv.nr. 604, fol. 206v, 10 december 1677 (Joseph Abrahams, Blekersgang); idem, inv.nr. 633, fol. 381, 3 november 1713 (Moses ISAAC, Buisengang); D.M. Swetschinski, *Reluctant Cosmopolitans. The Portuguese Jews of Seventeenth-Century Amsterdam*, Londen/Portland/Oregon 2000, 286-287; Van Eeghen 1987 (noot 8).
- 37 Cohens stoffenhandel was in mineur geraakt nadat hij gastvrijheid had geboden aan twee onbetrouwbare Poolse Joden en op zakenreis in Limburg bruut beroofd was door Franse soldaten. SAA, Archief 5072, Desolate Boedelkamer, inv.nr. 612, fol. 6, 20 september 1685 (Hartog van de Wilde); idem, inv.nr. 631, fol. 27, 10 november 1707; inv.nr. 709, nr. 4, 22 november 1707 (Abraham Joseph Cohen).
- 38 SAA, Archief 5072, Desolate Boedelkamer, inv.nr. 645, fol. 160, 25 mei 1728; inv.nr. 730, nr. 50, 22 juni 1728 (Salomon Isaaks Bles).
- 39 SAA, Archief 5045, inv.nr. 218, fol. 492-528; Hell 2024 (noot 4), 270-272.
- 40 SAA, Archief 5061, Schout en schepepen, inv.nr. 694, rekest nr. 77.
- 41 SAA, Archief 5028, Burgemeesters, inv.nr. 670, Liberale Gifte 1747-1752, nr. I.
- 42 SAA, NA 9752, nr. 7, notaris mr. Mathys van Son, 24 januari 1732; NA 10118, nr. 114, notaris G.T. Domis, 27 augustus 1737; NA 8069, nr. 140, notaris G. van Esterwege, 31 december 1711.
- 43 W.F.H. Oldewelt (red.), *Kohier van de personeele quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742*, deel 2, Amsterdam 1945, 102; Hell 2024 (noot 4), 185-196.
- 44 SAA, Archief 347, inv.nr. 42 [stamboek tappers en tabaksverkoopers]; H. Diederiks, *Een stad in verval, Amsterdam omstreeks 1800. Demografisch, economisch, ruimtelijk*, Amsterdam 1982, 50; H. Snel, 'Herbergen, wijn, bier en tabak. Joden in de Amsterdamse horeca in de 18de eeuw', *Misjpoje* 31 (2018) 3, 82-92.
- 45 SAA, Archief 5072, Desolate Boedelkamer, inv.nr. 636, fol. 176, 28 juni 1718 [Galman]; Archief 5072, Desolate Boedelkamer, inv.nr. 651, fol. 188, 20 april 1733; idem, inv.nr. 735, nr. 40, 28 april 1733 (Simon Levi de Jong); idem, inv.nr. 2987 (Johanna Oordenbag); Hell 2024 (noot 4), 206-216, 258.
- 46 Net als zijn voorgangers doopte hij zijn kinderen in de nabije Mozes- en Aäronkerk. SAA, Archief 5001, Ondertrouwregister, inv.nr. 744, p. 377, 26 januari 1781 (Van der Kley); idem, inv.nr. 647, p. 113, 24 oktober 1800 (Bruning); Archief 5072, Desolate Boedelkamer, inv.nr. 6096 (Susanna ter Beek, 1799); Archief 5061, Kwijtscheldingen, inv.nr. 2180, p. 127, 10 december 1801.
- 47 J.P. Farret e.a., *Rapport over de telling van het volk van Amsterdam*, Amsterdam 1795, 6 [citaat], 15, 17.
- 48 M. van Leeuwen, 'Arme Amsterdamse joden en de strijd om hun eigen integratie aan het begin van de negentiende eeuw', in: H. Berg (red.), *De Gelykstaat der Joden. Inburgering van een minderheid*, Amsterdam 1996, 55-66; Reijnders 1969 (noot 33), 79, f37, n. 19.
- 49 SAA, Archief 5045, Huurderskohier, inv.nr. 278, wijk 15; Diederiks 1982 (noot 44), 342.
- 50 SAA, Archief 5053, Nieuw Stedelijk Bestuur, inv.nr. 895; M. Mossel, *Lijst van gealimenteerde hoogduits-joodse armen te Amsterdam in 1809*, Nederlandse Kring voor Joodse genealogie, Amsterdam 1993.
- 51 Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 34-35; J. Bakker en G. Graas, '6 Vondsten: dierlijke resten', in: Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 61-62.
- 52 SAA, Archief 5045, Huurderskohier, inv.nr. 278, wijk 15; Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 31-32; 'Abraham David Konijn', DutchJewry, www.dutchjewry.org/genealogy/ashkenazi/18708.shtml (geraadpleegd 14 november 2025).
- 53 T. Levie Bernfeld, 'Matters Matter. Material Culture of Dutch Sephardim (1600-1750)', *Studia Rosenthaliana* 44 (2012), 191-216, hier 213; Stolk, *Archaeology of Vlooienburg*, 79-82.
- 54 Levie Bernfeld 2012 (noot 53), 201 en 207-208.
- 55 Object WLO-54-2. De Hebreeuwse, aan Exodus ontleende, tekst meldt 'zeven dagen zult gij matzes eten', gevolgd door de toevoegingen 'vlees' en 'pesach'.
- 56 A. van Helbergen, '5.1.9 Koosjere vleesloden', in: Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 58-60.
- 57 T. Levie Bernfeld, *Poverty and welfare among the Portuguese Jews in early modern Amsterdam* (dissertatie; Oxford 2012), 65 en 320, noot 29.
- 58 De twaalf gezinshoofden waren: Hartog Salomon, Ragel Salomon, Rebek[a] Isaak, Abraham Broder, Levie Balletje, David Gomperts, Aron Gansje, Marcus Meyer, Jonas Levie, Philip Moses, Levie Daniel en Isaak Levie. SAA, Archief 5045, Huurderskohier, inv.nr. 278, wijk 15, fol. 234-235 (Oude Biksteengang) en fol. 227 (Schiemansgang) en fol. 228 (Muidergang).
- 59 Gawronski en Jayasena 2016 (noot 1), vondstnummer VAL4-106.
- 60 VAL4-106-15 en VAL4-106-16.
- 61 Na het Emancipatiedecreet (1796) bestond er vanaf 1805 kortstondig een Joods viskopersgilde, Mazal Dagim (geluk voor de vissen). De 'vaarders' haalden met kleine vaartuigen vis van de Zuiderzee-vissersvloot in het IJ en de 'kopers' verkochten de bestjes op de Jodenvismarkt. SAA, NA 11741, nr. 92, notaris S. de Fremeri, 16 oktober 1748; Archief 5053, Nieuw Stedelijk Bestuur, inv.nr. 895; J. Bakker, *About the possibility to trace Jewish urban households by means of an ichthyo-archaeological investigation. A study on archaeological fish remains from post-medieval Amsterdam and medieval Cologne*, (MSC-scriptie Universiteit Leiden), 2014; J. Zwartz, 'Een Amsterdamsch-Joodsch vischverkoopersgild uit de 18e eeuw', in: J. Zwartz (red.), *Hoofdstukken uit de Geschiedenis der Joden in Nederland*, Zutphen 1929, 247-258.
- 62 Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 25, S 168, vondstnummers VAL5-66 t/m 69.
- 63 Voor een Nederrrijns bord werd in die tijd 1 stuiver betaald, tegenover 1 tot 2 stuivers voor één van lokale makelij, 3 tot 4 stuivers voor majolica, faience of Engelse keramiek, 8 stuivers voor Chinees porselein en maar liefst 40 stuivers voor een exemplaar van Europees porselein, zie J.M. Baart, W. Krook en A.C. Lagerweij, 'Opgravingen aan de Oostenburgermiddenstraat', in: J.B. Kist e.a. (red.), *Van voc tot Werkspoor. Het Amsterdamse industrieterrein Oostenburg*, Utrecht 1986, 81-142; P. Kleij, 'Claas, Anthonia en hun rommeling. Keramiek, rijkdom en armoede in het 18de-eeuwse Zaandam', in: R. van Oosten e.a. (red.), *In kannen en kruiken. Studies over middeleeuws aardewerk en glas aangeboden aan Hemmy Clevis*, Zwolle 2021, 201-205.
- 64 Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 40-48.
- 65 Van Helbergen 2020 (noot 56), 58-60. De betekenis van de Hebreeuwse letter op de Joodse amulet (VAL5-66-128) is voornog niet achterhaald. Jayasena, Terhorst en Maas 2020 (noot 1), 52-53.
- 66 SAA, Archief 5180 Secretarie; Afdeling Publieke Werken, inv.nr. 12140 Statistisch materiaal inzake bewoners, huizen en bedrijven in de buurten C, N, O, P, Q, R, S en V1, 14 februari 1941; Reijnders 1969 (noot 33), 79-85.

DR. MAARTEN HELL is historisch onderzoeker, tekstschrijver en (eind)redacteur. In 2017 promoveerde hij aan de Universiteit van Amsterdam (UvA) op *De Amsterdamse herberg 1450-1800*, waarvan de handeldeditie werd bekroond met de Joop Witteveenprijs. Hierna deed hij (postdoc)onderzoek naar de multi-etnische buurt Vlooienburg, waarover in 2024 *Verloren wereld in de Amstelbocht* verscheen. Hell was redacteur van het Digitaal Vrouwenlexicon en is vaste auteur voor *Geschiedenis Magazine* en *Ons Amsterdam*. Meer informatie: maartenhell.wordpress.com

DR. RANJITH JAYASENA studeerde archeologie aan de Universiteit van Amsterdam (UvA) en is sinds 2005 als senior archeoloog verbonden aan Bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam. In 2019 promoveerde hij aan de UvA op het proefschrift *Graaf- en modderwerk. Een archeologische stadsgeschiedenis van Amsterdam*, een eerste synthese van 65 jaar stadsarcheologie in Amsterdam (handeldeditie 2020). Daarnaast is hij gastonderzoeker bij het Amsterdam Centre for Ancient Studies and Archaeology (ACASA) van de UvA.

SHIPBUILDERS, SHOPKEEPERS AND HAWKERS RESIDENTS, BUSINESSES AND MATERIAL CULTURE ON THE AMSTERDAM ISLAND OF MARKEN, 1592-1815

MAARTEN HELL AND RANJITH JAYASENA

In the early 20th century, Valkenburgerstraat was the centre of one of the poorest and most densely-populated neighbourhoods of Amsterdam's Jewish quarter, where large families lived in cramped 'alley dwellings'. In contrast, in the early 17th century the first occupants of this street on the man-made island of Marken had been wealthy shipbuilders who owned large wharf plots. This article draws on archaeological data from two sites on Valkenburgerstraat in combination with historical records, creating multiple lines of evidence illuminating life on Marken from the late 16th to the 19th century.

Marken was one of the shipbuilding islands created by the city extension of 1592. The modern lots on the northern side of Valkenburgerstraat can be traced back to the original 16th-century shipyards. After 1660, maritime activities shifted to a new maritime quarter and the island became a multi-ethnic, predominantly Jewish, residential area. The former wharf parcels were subdivided, and houses were built in the alleys connecting the main street with the water. At the same time, properties encroached on Uilenburgergracht as private land reclamation projects appropriated space from the canal.

Archival records provide the names of the occupants in Marken's alleys, as well as information about their families, religion, occupation and socio-economic position. Connecting these data to the archaeological record offers a unique opportunity to shed light on how different circumstances were reflected in the material culture of these households. Poverty was usually hidden, while material displays often claimed – or attested to – higher status. Despite

this, and what is basically a universal urban material culture for each era, the archaeological record can yield criteria for defining poverty by evaluating nuances and significant cultural markers.

The finds from two artefact assemblages on Marken reveal a variety of everyday household material culture common in the 18th and early 19th century. Poverty is reflected by the presence of relatively inexpensive ceramics, and signs of extensive use or repair of objects. Jewish ethnicity is reflected in the animal remains, which point to a predominantly kosher diet. While inventories of Jewish residents' possessions include ceremonial objects, such as Sabbath lamps, these were also found hanging in a non-Jewish grocer's shop. Marken was a not exclusively Jewish neighbourhood of low-paid transport workers, tobacco spinners, hawkers and other economically-disadvantaged people. Records reveal the presence of more affluent middle-class residents of non-Jewish backgrounds, such as grocers and innkeepers.

On Marken though, the majority were living in poverty in dwellings with the lowest rents in the city. The Valkenburgerstraat excavations documented rows of houses in which large families sometimes shared a space no bigger than 20 square metres. These could be one-room dwellings or tenements in which many rooms, floors and even basements were inserted and rented out for occupation. Built as workers' cottages in the 17th century, extensive modifications in the 18th and 19th centuries had degraded these dwellings into notorious slums by the 20th century.

BERLAGE IN SURABAYA

HET KANTOOR VAN DE ALGEMEENE ALS SYNTHESE VAN MODERNE ARCHITECTUUR, 'BOUWWIJZE VAN INDIË' EN REGIONALE DECORATIE

PETRA TIMMER

▲ 1. Gedung Singa, voorheen kantoor gebouw de Algemeene (foto Max Meijer, 2023)

In Surabaya, de hoofdstad van Oost-Java, in het hart van de historische binnenstad, staat een gebouw van H.P. Berlage (1856-1934) (afb. 1).¹ Hij ontwierp het in de jaren 1898-1900 voor de Algemeene Maatschappij van Levensverzekering en Lijfrente ('de Algemeene'), als hoofdkantoor voor het agentschap in Nederlands-Indië.

Het is een opvallend gebouw, mede door het tegeltableau van Jan Toorop (1858-1928) op de gevel en de tweeingangssculpturen van Joseph Mendes da Costa (1863-1939) waaraan het zijn huidige Indonesische bijnaam ontleent: Gedung Singa, het leeuwengebouw. Het staat al jaren leeg en raakte daardoor in verval. De laatste tijd is er in Surabaya echter toenemende belangstelling voor het pand en worden er plannen gemaakt voor restauratie en herbestemming.²

Dit artikel heeft tot doel het architectuurhistorische beeld van het gebouw in Surabaya te preciseren en een aantal misinterpretaties te corrigeren. Op basis van nieuw archiefonderzoek wordt de context geschetst waarin de opdracht tot stand kwam en een reconstructie geboden van de ontwikkeling van het ontwerp en het resultaat na oplevering in 1902. Daarmee ontstaat een beter beeld van de betekenis van het gebouw als Berlages eerste Nederlands-Indische ontwerp in zijn oeuvre, van de rol en ambities van zijn opdrachtgever en van de ontwerp- en bouwpraktijk in koloniale context.

UITEENLOPENDE INTERPRETATIES

Architectuurhistorici beschouwen dit gebouw van de Algemeene doorgaans als een minder belangrijk werk binnen Berlages oeuvre, evenals zijn enige andere koloniale ontwerp, het kantoorgebouw voor brand- en schadeverzekeraar De Nederlanden van 1845 in Jakarta (destijds Batavia) uit 1912-1913. Manfred Bock noemt het gebouw in Surabaya in zijn bijdrage aan de catalogus bij de Berlagetentoonstelling in Den Haag in 1975 en behandelt het zijdelings in zijn dissertatie over Berlages vroege werk in het hoofdstuk over het hoofdkantoor van de Algemeene aan het Damrak in Amsterdam.³ Sergio Polano beschreef beide panden summier in zijn oeuvrecatalogus van Berlage.⁴

In de jaren 1980 kregen architectuurhistorici en architecten in Nederland en Indonesië meer belangstelling voor het koloniale bouwen in Nederlands-Indië, met name ook voor de periode na 1900.⁵ Berlages gebouw in Surabaya krijgt daarin een wisselende mate van aandacht en waardering.⁶ Volgens Pauline van Roosmalen is het waarschijnlijk het eerste voorbeeld van de Nieuw-Indische of Nederlands-Indische bouwstijl en daarin 'one of the first designs for a company premises to draw unequivocal praise as a "fitting style of architecture"'.⁷ Ook Coen Temminck Groll waardeert het als het eerste koloniale pand in Surabaya van nationale en zelfs internationale betekenis.⁸ Daarentegen vindt Tjerk Ruimschotel beide gebouwen van Berlage op Java niet bijzonder belangrijk, noch in Berlages oeuvre, noch in de ontwikkeling van de Indische architectuur en ook Cor Passchier stelt dat het pand in Surabaya niet behoort tot de beste ontwerpen van de bouwmeester.⁹ Giovanni Fanelli zoekt naar de waarde van de eenvoud; hij noemt de

architectuur van onder meer het pand in Surabaya dermate sober dat die 'kwaliteitsloos' lijkt, maar vindt dit juist een interessant aspect van Berlages werk.¹⁰ Ten slotte betwist Herman van Bergeijk de opvatting dat de panden erg op de Indische context zouden zijn afgestemd en noemt ze 'nog grotendeels Nederlands van karakter'.¹¹

De rechtstreekse invloed van het gebouw op Nederlands-Indische architectuur acht men niet groot, hoewel het de eerste manifestatie is van Berlages architectuuropvatting en stijl die ook herkenbaar is in het gebouw voor de Nederlandsch-Indische Spoorweg Maatschappij in Semarang (1907/1919) van het Amsterdamse architectenbureau van J.F. Klinkhamer (1854-1928) en B.J. Ouëndag (1861-1932) en in ontwerpen van onder meer P.J. Moojen (1879-1955) en S. Snuyf (1880-1944), in Nederland opgeleide architecten die zich begin twintigste eeuw in Nederlands-Indië vestigden. Berlages betekenis voor de Nederlands-Indische architectuur en stedenbouw ziet men vooral als indirect, onder meer via zijn driemaandse reis door de kolonie in 1923, zijn daaropvolgende artikelen en lezingen hierover en zijn reisverslag annex beschouwing over cultuur, architectuur en kunst *Mijn Indische reis*, dat verscheen in 1931.¹²

Tot nu toe is er in beperkte mate archiefonderzoek gedaan naar de oorsprong en betekenis van Berlages gebouw in Surabaya. Van Roosmalen en een aantal andere auteurs gaan in op de voorgeschiedenis van het ontwerp en vermelden daarbij de eerste architect die deze opdracht had gekregen, de toen in Surabaya werkzame Marius J. Hulswit (1862-1921). Diens ontwerp werd door Berlage als adviseur van de Algemeene afgekeurd en de ontwerp-opdracht ging daarna naar Berlage zelf. Bock, Polano en Passchier gaan ervan uit dat hij Hulswits ontwerp heeft overgenomen en bewerkt.¹³ Obbe Norbruis neemt aan dat Hulswit na de afwijzing van zijn ontwerp zelf een tweede maakte, 'meer in de geest van Berlage'.¹⁴ Volgens hem is het ontwerp dus eigenlijk van Hulswit; Berlage zou het alleen hebben aangepast door een verbreding van de gevel, anderhalf maal Hulswits ontwerp. Waarna Berlage het vervolgens zou hebben laten voortbestaan als een ontwerp van hemzelf. Voor Hulswit zou de rol van uitvoerder zijn bedacht, wat niet kon doorgaan wegens diens opdracht voor de uitvoering van de kathedraal in Batavia. Van Bergeijk meent wel dat Hulswit de bouw heeft begeleid.¹⁵

Hieronder zal naar voren komen dat het door Norbruis en zijn voorgangers Bock, Polano en Passchier geschetste beeld onjuist is en dat Berlage de enige ontwerper is geweest van het huidige gebouw.¹⁶ Hulswit heeft daarin geen rol gespeeld, noch bij het uiteindelijke ontwerp, noch bij de uitvoering.

DE ALGEMEENE EN BERLAGE

Levensverzekeringen vormden een groeiemarkt in de negentiende eeuw. De Algemeene Maatschappij van Levensverzekering en Lijfrente, opgericht in Amsterdam in 1880, was niet de eerste Nederlandse onderneming op dat gebied, maar groeide snel en breidde al spoedig uit naar andere Europese steden. In 1882 werd het agentschap in Nederlands-Indië opgericht met het hoofdkantoor in Surabaya. Rond 1900 was de Algemeene de grootste levensverzekeraar in Nederland en Nederlands-Indië was hun belangrijkste buitenlandse markt.

De Algemeene heeft mede zo groot kunnen worden door als een van de eerste verzekeraars actief reclame te maken met advertenties in kranten en door opvallende reclameteksten op de gebouwen van hoofdkantoor en bijkantoren. Het publiek moest nog bewust worden gemaakt van het nut van een lijfrente of een levensverzekering en zichtbare aanwezigheid in de vorm van een opvallend gebouw was daarvoor instrumenteel. Deze strategie van de Algemeene is overtuigend uiteengezet door Bock.¹⁷

In 1891 werden in Amsterdam de panden Damrak 74-76 aangekocht om plaats te maken voor een nieuwe hoofdvestiging. Het moest een kantoor annex winkelpand worden, een nieuw type gebouw dat verscheen in het moderne straatbeeld in de centra van grote steden, tegelijk met warenhuizen, modepaleizen en andere winkelbedrijven met grote verlichte etalages. Het zou een van de eerste grote opdrachten zijn voor Berlage en belangrijk in zijn ontwikkeling tot de spraakmakende architect van de Beurs.¹⁸ De Algemeene behoort, evenals De Nederlanden van 1845, tot zijn belangrijkste opdrachtgevers, met directeurs die vertrouwen in hem hadden en hem in hoge mate steunden, zijn oordeel hoog achtten en ook privéopdrachten gaven. Andersom waren Berlages ontwerpen van groot belang voor het imago van de beide verzekeraars.

Toen Berlage het gebouw in Surabaya ontwierp, was hij al enige jaren de vaste architect van de Algemeene en adviseerde de hoofddirectie – toen bestaande uit S.R.J. van Schevichaven (1837-1921), E.W. Scott en J.F.L. Blankenberg (1852-1927) – bij aankoop en ontwikkeling van onroerend goed.¹⁹

Berlage werkte in die jaren aan de creatie van de Beurs, zijn magnum opus, en tevens aan andere iconische gebouwen als het vakbondsgebouw van de ANDB (Diamantwerkersbond) en Villa Parkwijk in Amsterdam en Villa Henny in Den Haag.²⁰ Hij zou voor de Algemeene, naast de hoofdkantoren in Amsterdam en Surabaya, in 1901-1902 dat van hun Duitse agentschap in Leipzig ontwerpen en in 1904 twee panden met winkels en woningen aan de Hobbemastraat in Amsterdam. Voor E.W. Scott ontwierp hij in 1898 diens woonhuis aan de Esiaan in Bussum.²¹

HOOFDKANTOOR SURABAYA, DE OPDRACHT

Surabaya was rond 1900 de grootste stad en de drukste haven van Nederlands-Indië. Het had een gesegregeerde, kosmopolitische en multiculturele bevolking, met naast de oorspronkelijke bevolking Chinese, Arabische en Europese gemeenschappen. Er vestigden zich tal van Nederlandse en internationale handelsondernemingen, productiebedrijven, banken en verzekeraars.²² In 1881 vertrok (toen nog) onderdirecteur Louis Blankenberg voor een jaar naar de archipel om daar het Indische agentschap op te zetten, bestaande uit een hoofdagentschap in Surabaya en ruim dertig agentschappen in diverse andere steden.²³ Zijn missie bestond uit het aanstellen en opleiden van de agenten, onder wie hoofdagent J.Th. Andriess (1836-1917), het aantrekken van commissarissen en adviseurs en het zoeken naar kantoorruimten. Erg comfortabel waren die gehuurde panden meestal niet, er werd veel geklaagd door de Europese employés, vaak nieuwkomers in de tropen. Blankenberg schreef bij bezoek aan Indië in 1905 over 'de onmogelijkste en smerigste hokken, kantoren genaamd'.²⁴

De oude binnenstad werd gekenmerkt door dicht op elkaar staande diepe panden met een voorgalerij met witgekalkte zuilen, meestal één verdieping voor goederenopslag en langgerekte pannendaken. Prototype daarvoor was de Chinese *shophouse* en varianten daarop in de Europese en Arabische wijk. Gebouwen van hogere status waren opgetrokken in het toen gangbare koloniale neoclassicisme met zuilengalerij, ontworpen door constructeurs van de genie of het Departement van Burgerlijke Openbare Werken. De samenhang tussen ontwikkelingen in ondernemerschap en demografie in de kolonie sinds 1870 en de behoefte aan nieuwe bouwtypen en andere architectuur is door Van Roosmalen helder uiteengezet.²⁵

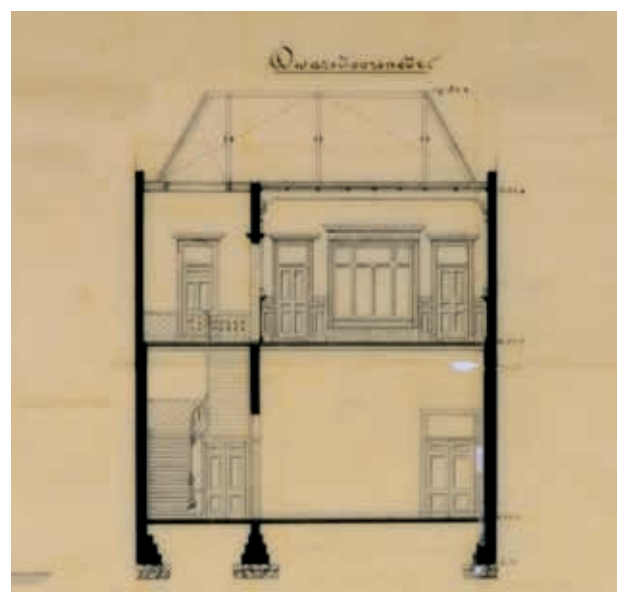
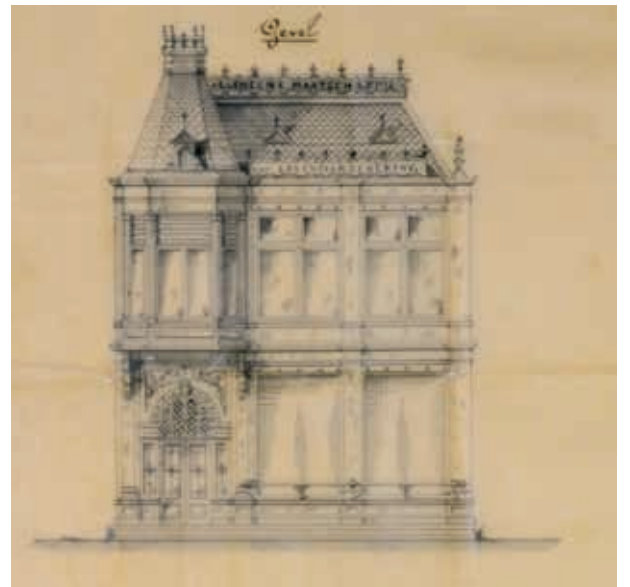
Het hoofdagentschap van de Algemeene was gehuisvest in een gehuurd pand aan de Voorstraat in de Chinese wijk. De zaken gingen voorspoedig en het aantal medewerkers groeide, waardoor de behoefte aan een ruimer, comfortabeler en bovendien representatief eigen kantoor urgent werd. Berlage blijkt al in 1895 informatie te hebben ingewonnen bij J.W. Le Comte (1846-1922), civiel ingenieur in Surabaya en adviseur van de Algemeene.²⁶ Het ging over de bouw van een kantoorgebouw waarvoor nog geen concrete locatie in beeld was. Door de specifieke vragen die Berlage stelde, zoals over de mogelijkheden in de tropen voor wandbeschildering op stuc, het gebruik van geglazuurde tegels aan de gevel of het verven van houtwerk, lijkt het te gaan om een beoogd ontwerp van hemzelf. Deze opdracht is toen niet doorgegaan, waarschijnlijk kon men nog geen geschikte locatie vinden.

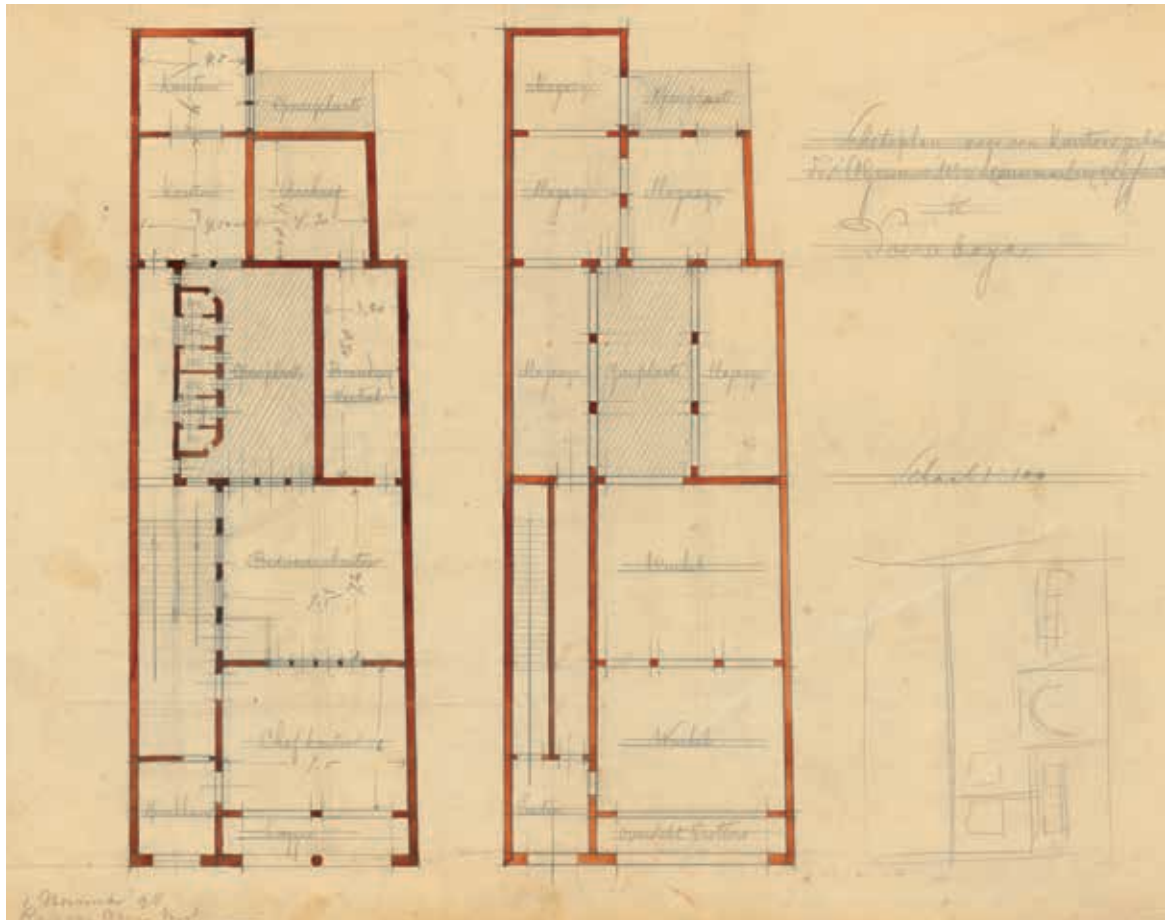

- ▲ 2. De Willemskade vanaf de Rode brug omstreeks 1900. Links van het midden de drie kleine panden die in 1901 gesloopt zouden worden voor het kantoorgebouw van de Algemeene (KILTV, Leiden)
- ▶ 3. M.J. Hulswit, ontwerp kantoorgebouw de Algemeene, Surabaya, april 1898 (Stadsarchief Amsterdam)

In 1897 kwam die wel binnen bereik. Hoofdagent Andriesse kreeg volmacht om te verwerven: '3 perceelen zeer geschikt gelegen voor een fraai reclamegebouw'.²⁷ Het ging om panden aan de Willemskade in het hart van Surabaya's koloniale handelscentrum, gelegen aan de rand van de Europese wijk en goed zichtbaar vanaf de Rode Brug over de rivier Kalimas (afb. 2). De marketingstrategie uit Amsterdam werd dus ook hier toegepast. Op 27 september 1897 stelde de hoofddirectie te Amsterdam de raad van commissarissen op de hoogte dat de missie deels was geslaagd: twee van de drie percelen 'op den besten stand van Soerabaia' waren verworven.²⁸

Eind 1897 of begin 1898 benaderde het hoofdagentschap een plaatselijk bouwbedrijf, Hulswit & Co, dat een paar jaar daarvoor was opgericht door architect Marius J. Hulswit samen met zijn schoonvader, de aannemer J. Merghart.²⁹ Hoewel Hulswit niet als architect was opgeleid, had hij in Surabaya een goede reputatie door zijn ervaring met grote bouwopdrachten, opgedaan bij architectenbureaus in Nederland en in Surabaya bij de bouw van het Paleis van Justitie.³⁰ Een formele opdracht is niet bekend, maar het hoofdagentschap had van hem 'een goed, doelmatig en stevig gebouw (...) verlangd, dat de afwerking mooi zou zijn en het huis dus wat uitvoering, stijl en afwerking aangaat aller aandacht trekt, en ook niets te wensen overlaat'.³¹ Of Berlage van de opdracht had afgezien of dat er andere redenen waren waarom de Algemeene niet hem maar Hulswit in de arm nam, is niet bekend.

4. Ontwerp plattegronden door Berlage, 1 november 1898, Raad van Advies Verg[adering]. Het bijbehorende gevelontwerp is niet bekend (Nieuwe Instituut, Rotterdam)

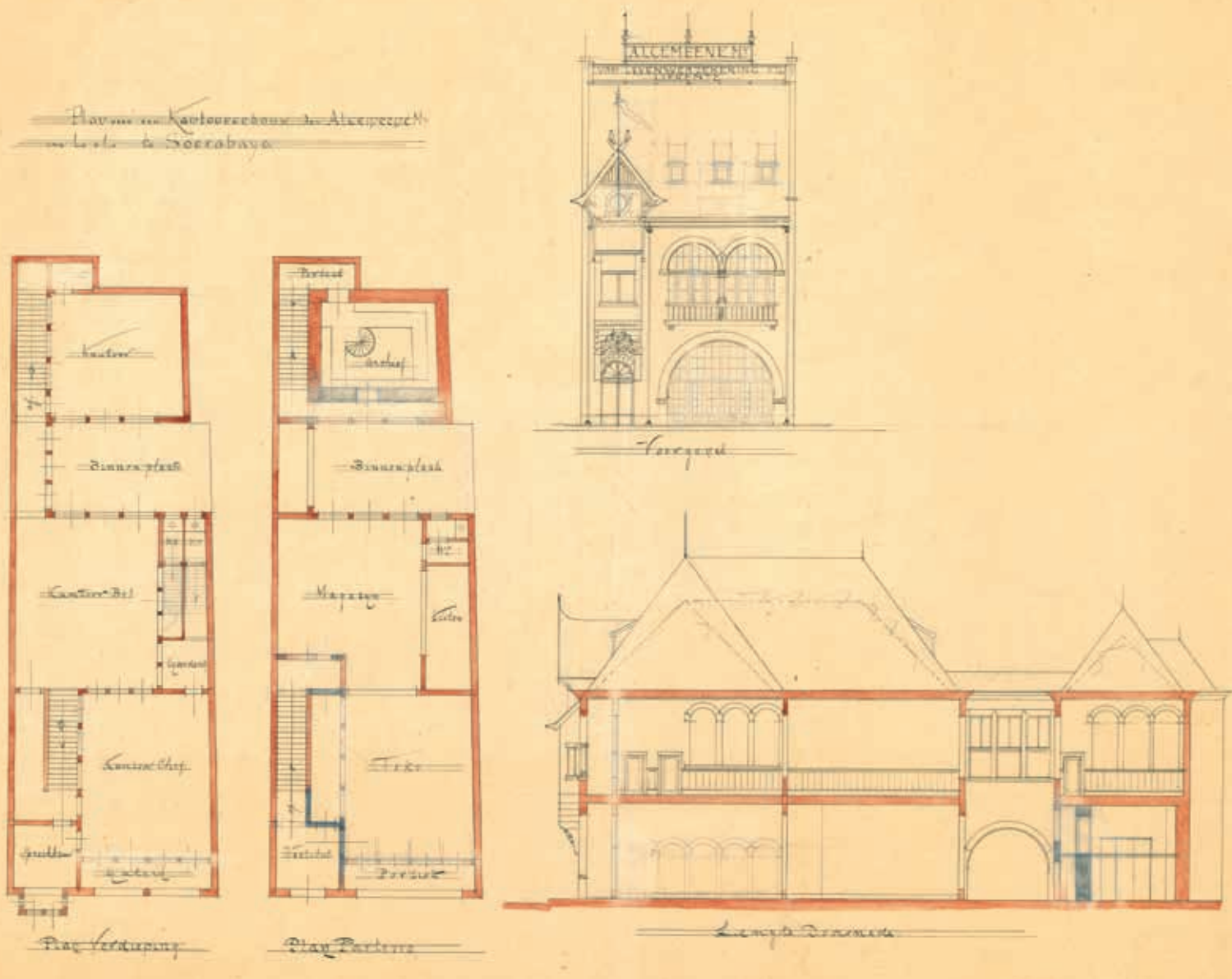
In april 1898 leverde Hulswit zijn ontwerp in bij de Algemeene in Surabaya.³² Zijn ontwerp onderscheidde zich inderdaad van de standaard neoclassicistische bouwwerken en zou beslist opvallen tussen de andere gevels aan de Willemskade (afb. 3). Toen de stukken begin augustus in Amsterdam waren aangekomen, stuurde de hoofddirectie Hulswits ontwerp plus bestek naar Berlage ter beoordeling. Deze reageerde daags daarna met een brief waarin hij het ontwerp afkeurde op drie hoofdgronden. Berlage schreef onbekend te zijn met de eisen voor een dergelijk gebouw in Indië, maar het kwam hem toch voor dat er 'iets veel beters te maken zou zijn'.³³ Hij signaleerde praktische tekortkomingen in de indeling van het gebouw en vond het bestek te summier, maar bovenal liet hij zich uiterst negatief uit over de stijl van het gevelontwerp: 'De vraag kan dadelijk worden gesteld, of het wenselijk is, het Indische type van huizen voor een gebouw als het bedoelde, te handhaven, of wel daarvan af te wijken. Voor mij is de keus niet twijfelachtig, al behoeft daarmee nog niet het type in al zijne nuchtere gewooneheid te worden nagevolgd. Het lijkt mij in het algemeen het meest gewenschte, de bouwwijze van Indië in hoofdkarakter te behouden, maar voor dit doel die architectuur eenigzins rijker te maken'.³⁴ Hulswit had gekozen voor een 'zuiver Europeesche architectuur'.³⁵ Hij zal daar zijn reden voor hebben gehad, veronder-

stelde Berlage. Maar over het soort Europese architectuur dat Hulswit presenteerde kon Berlage niet anders dan een afkeurend oordeel geven – en haalde vervolgens Hulswits plan helemaal onderuit: 'omdat de gevel is die van een villa-achtig winkelhuisje in een kleine gemeente, ontworpen door een klein architect. Het is deze architectuur, die al onze mooie steden en stadjes heeft leelijk gemaakt. Het kantoorgebouw der Maatschappij moet toch waarlijk van een ander karakter zijn'.³⁶

De Algemeene volgde Berlages advies en half augustus was het plan Hulswit van de baan. Een opdrachtverstrekking is niet in het archief terug te vinden, maar verschillende documenten refereren vanaf augustus 1898 aan Berlage als de architect.³⁷ Het verslag van de hoofddirectie aan de commissarissen van 19 september 1898 vermeldt expliciet de opdracht aan Berlage.³⁸ Zo kreeg Berlage door zijn eigen advies als nog deze opdracht.

DE ONTWIKKELING VAN HET ONTWERP

Berlages vroegst bekende ontwerp-tekening van het pand (dan nog twee percelen breed) is te dateren in oktober 1898: een schetsplan (plattegronden) met in Berlages handschrift links onder: '1 November 98 Raad van Advies Verg[adering]' (afb. 4).³⁹ Hier zien we de belangrijkste verandering van Berlage ten opzichte van

5. Ontwerp Berlage, ongedateerd maar na 1 november 1898 en voor mei 1899 (Nieuwe Instituut, Rotterdam)

Hulswits plattegrond: de toevoeging van een binnenplaats voor meer lichtinval en luchtcirculatie. Bijbehorende tekeningen van gevel of doorsneden zijn er niet. Bij de vergadering waren drie gedelegeerde leden van de Raad van Advies uit Surabaya aanwezig om dit ontwerp te bespreken: landsadvocaat mr. Maurits Enschedé, mr. Kropveld en de heer Kooy, die voor enkele maanden in Nederland waren. Wat uit deze bespreking kwam is niet vastgelegd, maar we zien wel enkele snelle potloodschetsen op de tekening met een paar suggesties voor de ruimte-indeling. De bespreking leidde in ieder geval tot een aangepast ontwerp (afb. 5).⁴⁰

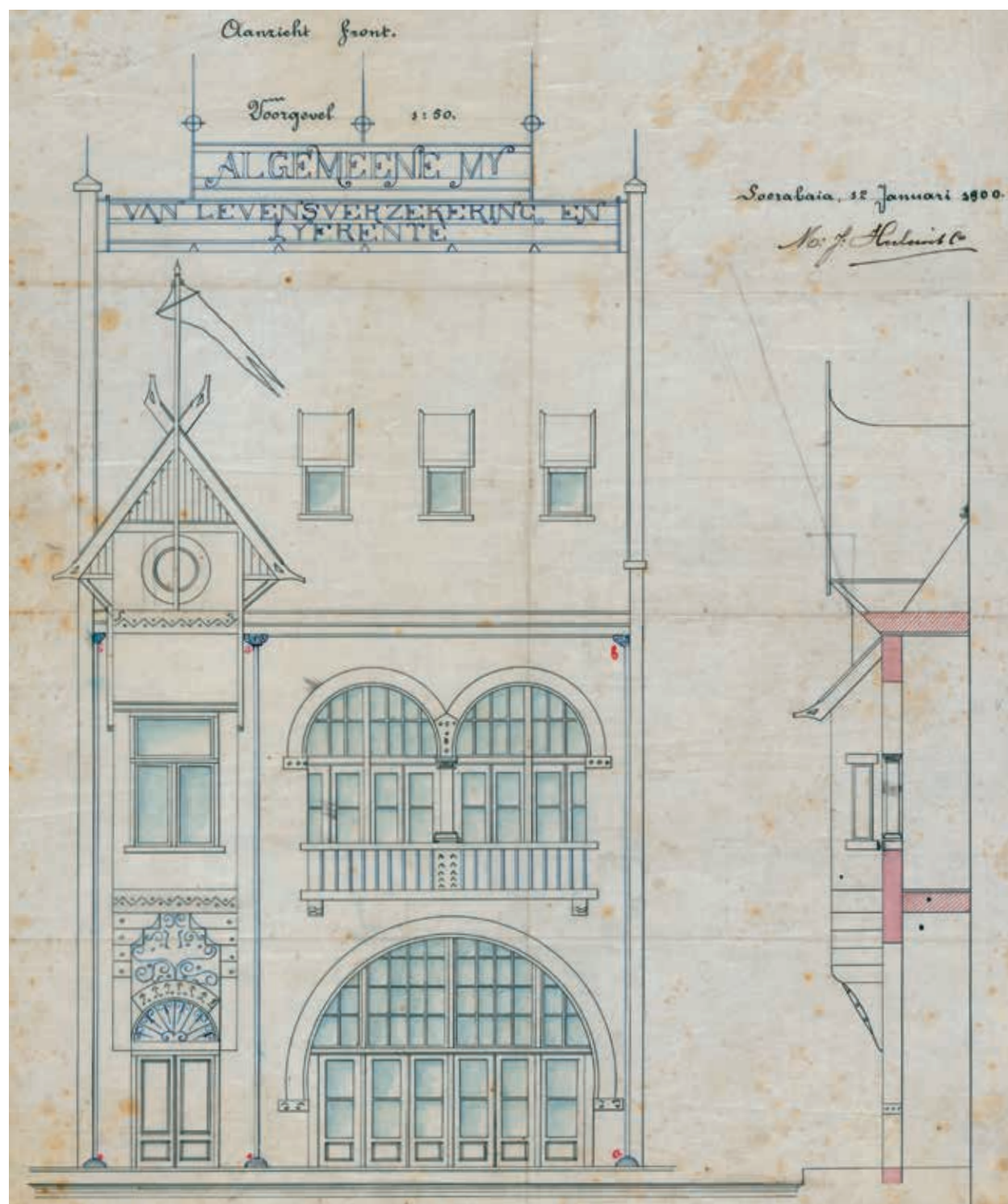
In dat gevelontwerp herkennen we enkele Berlage-kenmerken uit die jaren: de geaccentueerde bogen van (sier)baksteen en de loggia op de eerste verdieping. Op de nok van het dak staat een vorstkam met belettering: de naam van de verzekeraar is prominent zichtbaar, net als op het hoofdkantoor in Amsterdam. De linker

travee bevat een deurpartij met daarboven een erker met weer daarboven een dakkapel met puntdak, dwars op het hoge schilddak. Ook zien we een paar opmerkelijke stilistische experimenten in de gevel. De houten daklijst of windveer van de dakkapel heeft een bijzondere vorm die verder nergens in zijn werk voorkomt: twee scharende smalle planken met gebogen punten met bovenin twee uitgespaarde 'ogen'. Verder zijn er schetsmatig versieringsmotieven ingetekend, vooral op de erker en boven de ingang. In de plattegrond is de binnenplaats naar achteren verschoven en de (brandveilige) archiefruimte in een vrijwel losstaande achterbouw ondergebracht.

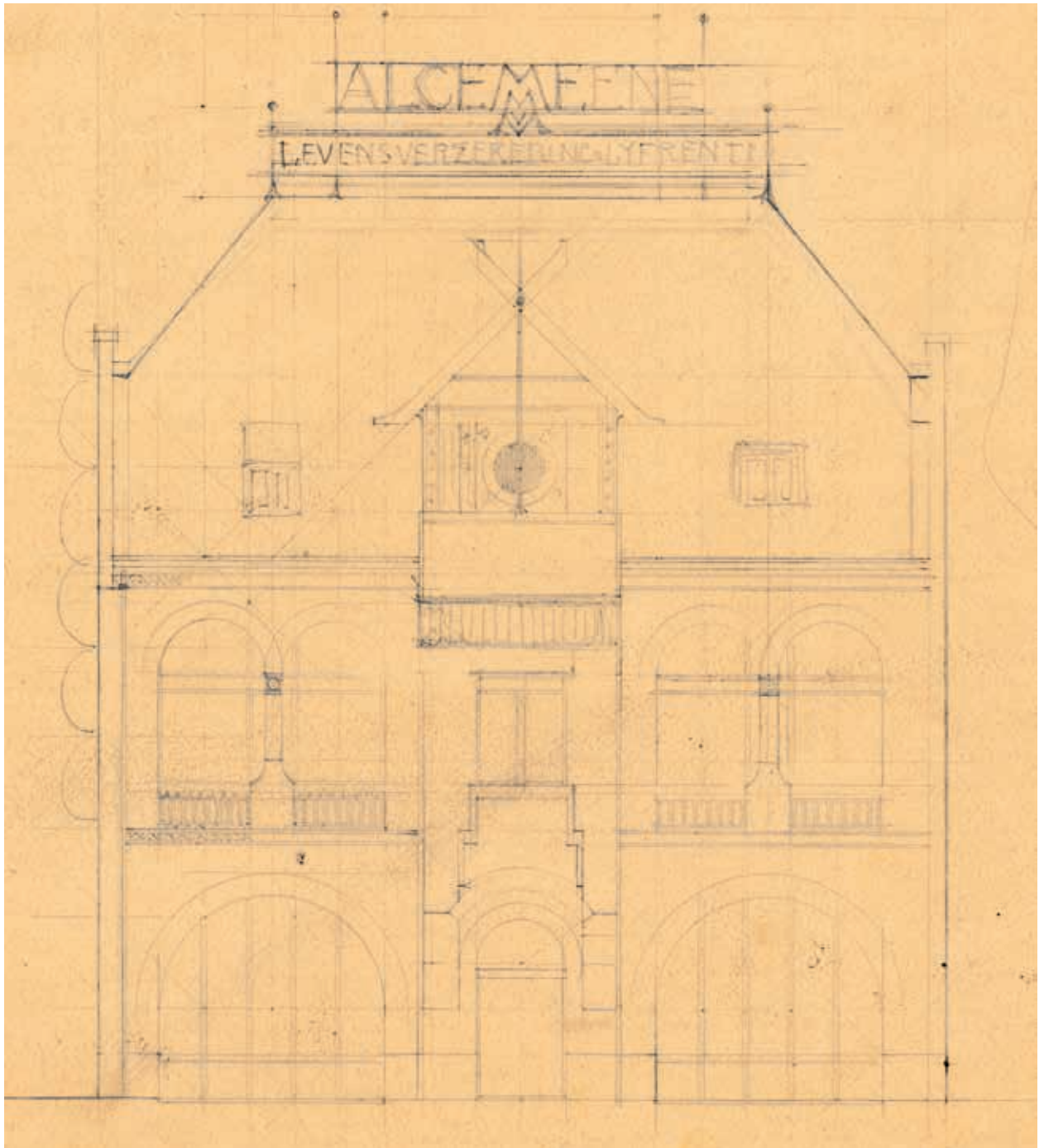
Door verwickelingen rond de beoogde maar nog steeds vertraagde aankoop van het derde perceel lagen de plannen tot eind 1899 stil. Toen heeft men waarschijnlijk, om niet nog meer tijd te verliezen, besloten om genoeg te nemen met een gebouw van twee percelen breed. Het ontwerp moet uiterlijk eind novem-

ber 1899 zijn opgestuurd naar Surabaya. Daar werd het technisch beoordeeld door Le Comte, nu in de rol van beoogd toezichthouder op de bouw. 'Het ontwerp van den Amsterdamschen architect, den heer Berlage, is nagenoeg geheel gevolgd', schreef hij in zijn toelichting (Nota), gedateerd 5 januari 1900.⁴¹ Le Comte had Berlages ontwerp door Hulswit & Co opnieuw laten tekenen met een paar aanpassingen in de plattegrond

– waarover later meer – die men in Amsterdam moest goedkeuren. Het zijn deze tekeningen, gedateerd 5 en 12 januari 1900, die het misverstand over auteurschap van het ontwerp hebben veroorzaakt (afb. 6).⁴² Dat opeenvolgende onderzoekers deze door de signering 'M.J. Hulswit Co' aanzagen voor ontwerpen van Marius Hulswit is begrijpelijk, maar het zijn door Hulswit & Co vervaardigde *kopieën* van het ontvangen

6. Gevelontwerp Berlage, gekopieerd en uitvergroot (van 1:100 naar 1:50) door Hulswit & Co, 12 januari 1900. Blauw ingetekend zijn metalen onderdelen en glas. Rechtsboven datering en signatuur (Nieuwe Instituut, Rotterdam)

7. Schetsontwerp Berlage, ongedateerd (Nieuwe Instituut, Rotterdam)

ontwerp. Wat Norbruis aanzag voor Hulswits tweede ontwerp 'meer in de geest van Berlage' is van Berlage zelf.

Op 19 januari 1900 stuurde hoofdagend Andriessse de tekeningen, Le Comtes Nota en andere bescheiden naar Amsterdam, met een uitgebreid verslag van de ontwikkelingen in Surabaya.⁴³ Er bleek toch weer schot te zitten in de aankoop van het derde perceel. Tijdens hun vergadering van 17 januari had adviseur Kropveld daarom voorgesteld om met de vaststelling van de begroting en de plannen van aannemer Merg-hart (Hulswit & Co) te wachten totdat het perceel was

aangekocht. Kropveld raadde aan om de bouw uit te stellen, omdat 'het mogelijk is dat de heer Berlage een geheel nieuwe gevel noodig acht, wanneer het gebouw op de 3 perceelen moet komen te staan en dus 8 meter breder wordt dan het thans ontworpen plan'.⁴⁴

Op 20 februari 1900 was het derde perceel ten slotte verworven en kon het optimale plan worden opgesteld voor een breed pand met een centrale ingangspartij. Dit betekende niet alleen meer présence en grandeur op de Willemskade, maar ook verdrievoudiging van de oppervlakte voor verhuur: van één naar twee winkelruimtes en een extra kantoorruimte om te verhuren.

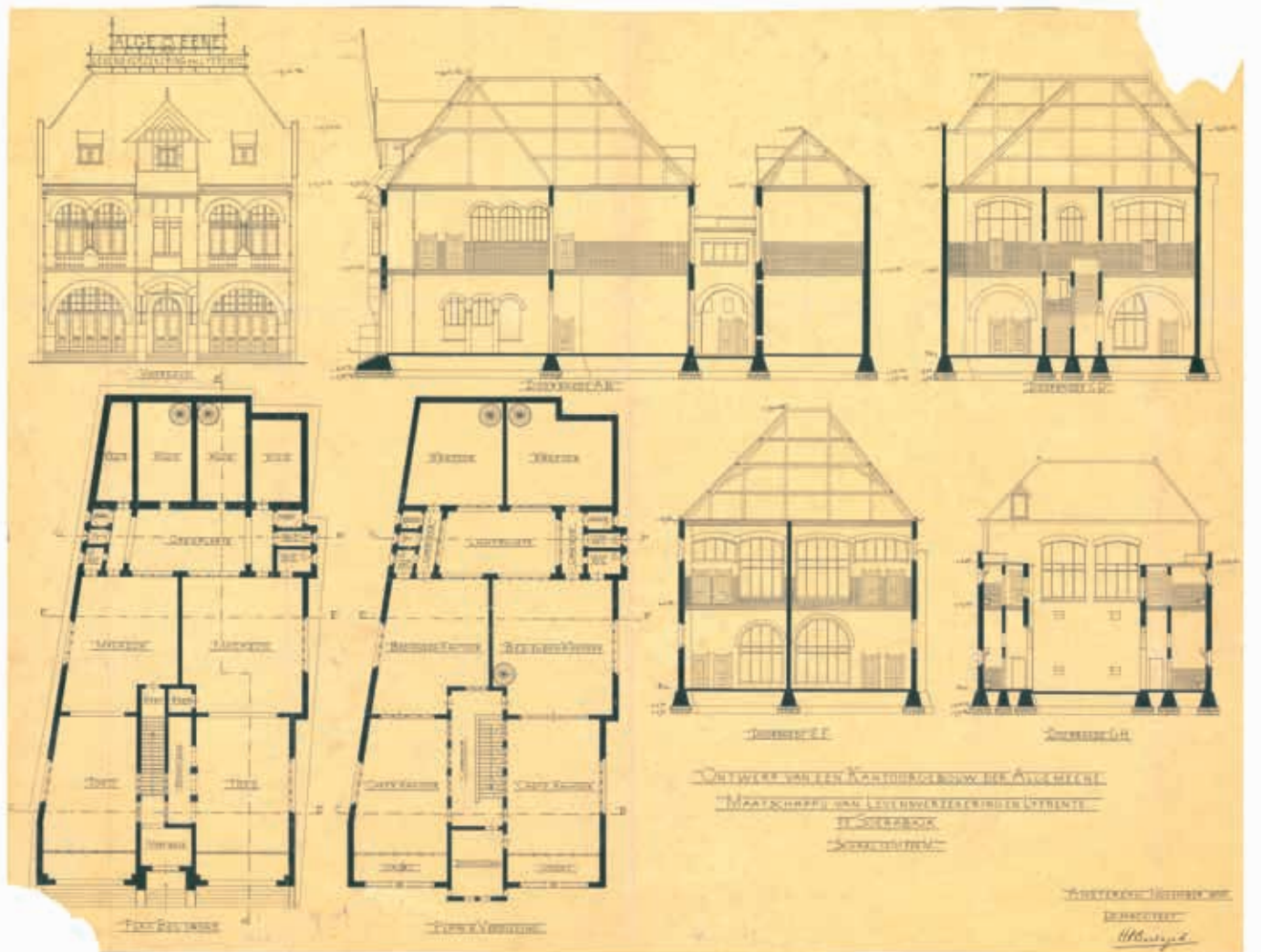
Berlage zou inderdaad ervoor kiezen om een nieuw ontwerp te maken.

Er deed zich echter een probleem voor waardoor het proces opnieuw vertraging opliep. Op 22 april 1900 overleed onverwacht aannemer Jan Merghart van Hulswit & Co. Goede aannemers met beschikking over een Europese toezichthouder op de bouw – een eis die de Algemeene had gesteld – waren moeilijk te vinden in Surabaya. Na enige maanden vond men een nieuwe aannemer in W.H. Scheffer, op dat moment gevestigd in Den Haag maar met veel ervaring met grote bouwprojecten op Java en met name in Surabaya.⁴⁵ Op 2 november 1900 werd de overeenkomst tussen beide partijen getekend. Voor Berlage was dit de ideale combinatie: rechtstreeks overleg met een aannemer met verstand van bouwen in de tropen.⁴⁶

Toen er eenmaal zekerheid was over de uitvoering begon Berlage eind 1900 aan zijn definitieve ontwerp, waarbij hij ook Toorop en Mendes da Costa zou betrekken. De gevel vergrootte hij door spiegeling van het eerdere ontwerp. Maar er gebeurde meer: opeenvolgende ontwerpen vertonen variaties in onder meer

ramen en raampartijen, de borstweringen van de loggia's, de lambriseringen (van hout naar tegels) en de dakvorstbelettering.⁴⁷ Vooral erker en dakkapel ondergingen veranderingen. We zien eerst een andere, strakkere gekruiste daklijst (afb. 7). Vervolgens een daklijst zonder kruis maar met sierpunt (afb. 8). In de gevel van de dakkapel verscheen, als nieuw element, een vakwerkconstructie. Ook nieuw was een tegeltableau, ingetekend tussen entree en erkerraam, in twee versies.⁴⁸

In deze fase verwerkte Berlage de aanwijzingen van Le Comte van 5 januari 1900. Het ging om praktische zaken, zoals de locatie van de wc's. Eén advies heeft een belangrijk gevolg gehad voor het ontwerp. De begane grond zou een halve meter moeten worden verhoogd in verband met overstromingsrisico van de Kalimas, of tropische regenbuien die de straten blank zetten. Berlage verhoogde de vloer tachtig centimeter boven straatniveau en voegde een trap toe van vijf treden over de hele gevelbreedte.⁴⁹ Dit is waarschijnlijk de aanleiding geweest voor een ontwerpkeuze die, samen met het tegeltableau, van grote

8. Ontwerp Berlage, november 1900. Rechtsonder datering en signatuur (Nieuwe Instituut, Rotterdam)

9. Kantoorgebouw de Algemeene in Surabaya, 1902. Fotoatelier O. Kurkdjian (Nieuwe Instituut, Rotterdam)

invloed zou zijn op het totaalbeeld en de zeggingskracht van de gevel: de entreebeelden op de trap. Oftewel de werken van Toorop en Mendes da Costa, waarover hieronder meer.

Nogal ongebruikelijk voor Berlage, zeker in die jaren, is de symmetrie van de gevel. In hoeverre dit een keuze was van hemzelf of van de Algemeene is niet met zekerheid te zeggen, maar het lijkt in ieder geval een wens te zijn geweest van de opdrachtgever.⁵⁰ De symmetrie kan daarbij ook in verband worden gebracht met Berlages opmerking over het vasthouden aan het 'Indische type van huizen', dat doorgaans symmetrisch was.

Eind januari 1901 vertrok Scheffer met zijn hoofdopzichter H. van Buuren naar Surabaya.

LICHT, LUCHT EN KLEUR

In mei 1902 werd het gebouw door aannemer Scheffer opgeleverd. De bouw had ruim een jaar geduurd.⁵¹ De Algemeene liet het pand vanbuiten en vanbinnen fotograferen door het gerenommeerde Surabayase fotograferen O. Kurkdjian. Daardoor hebben we een goed beeld van het gebouw zoals het er kort na oplevering heeft uitgezien (afb. 9).

Op het eerste gezicht zien we een gevel met duidelijk Berlage-kenmerken. De bogen of arcaden geaccentueerd met rode sierbaksteen zien we bijvoorbeeld ook in Huis Van Eeden (Bussum) uit 1892-1893 en Huis Hubrecht (Hilversum) uit 1895-1896. Alle twee hebben witgepleisterde buitenmuren net als het gebouw in Surabaya.⁵² Berlage doet dit niet vaak, baksteen wegwerken achter een pleisterlaag, en meestal om een praktische reden zoals een verwachte sterke inwerking van weersinvloeden (zoals bij villa's aan zee) of het moeten werken met baksteen van mindere kwaliteit.⁵³ Dat laatste was het geval in Surabaya. We herkennen eveneens elementen uit eerdere gebouwen van Berlage, zoals de loggia's met dubbele bogen rustend op hardstenen kolommen op de eerste verdieping.⁵⁴ De grote ronde bogen zoals in het portaal zijn ook karakteristieke elementen in de Beurs en in de Burcht, het hoofdkantoor van de ANDB. De rode baksteenranden benadrukken niet alleen de constructie, maar hebben in de witte gevel en wanden ook een decoratief effect.

Het vakwerk boven in de grote dakkapel met puntdak paste Berlage eerder toe in zijn ontwerp voor het genoemde huis van Frederik van Eeden in Bussum. Deze villa refereert aan het Engelse landhuis en werd een prototype dat spoedig in Nederland geïmiteerd zou worden, hoewel Berlage zelf er later kritiek op zou hebben.⁵⁵

Met het open portaal op de begane grond in combinatie met de loggia's creëerde Berlage een nieuw element in zijn werk: een partiële dubbele gevel, onderbroken door de entreepartij en erker. Het is zijn oplossing om de verfoeide neoclassicistische zuilen te

vermijden en toch een open schaduwzone aan te brengen.

Een journalist van de *Soerabaia Courant* beschreef op 27 januari 1902 zijn bezoek aan het pand, dat nog niet helemaal klaar was – tegeltableau, sculpturen en vorstkam waren nog niet gearriveerd –, maar waar hij toch al mocht rondkijken onder begeleiding van aannemer Scheffer. Zo komen we te weten wat destijds opviel, of wat Scheffer wilde benadrukken. Dat was ten eerste de hoge kap, waardoor het gebouw uitstak boven de omliggende kantoren.⁵⁶ Voorts dat het, met uitzondering van deuren en kozijnen, was opgetrokken van ijzer, steen en glas. Op elke verdieping waren maar liefst zes wc's ('gemakken'). Het had hoge, ruime en vooral luchtige vertrekken. Dat kwam door een 'uitmuntend systeem van ventilatie', namelijk de vele inpandige ramen met metalen profielen, waarvan de hoge ramen om hun as konden opendraaien.⁵⁷ Hiermee en met de grote schuifdeuren in de loggia's aan de voorzijde en de ramen aan de open binnenplaats was een natuurlijke luchtcirculatie mogelijk, evenals lichttoetreding in het hele gebouw. De binnenwanden waren, afgezien van de hygiënische tegellambrisering, wit gepleisterd. Ook de witte, licht geaderde marmere vloeren in de kantoren en de hoge witte plafonds – waarin de gewelfde constructie van staal en beton, net als in bijvoorbeeld de Beurs, zichtbaar is gelaten – hielden de werkruimtes licht en koel (afb. 10, 11).⁵⁸ De zolder onder de hoge bekapping werd gebruikt als opslag en om via het raam in de dakkapel bij de vlaggenmast te kunnen.⁵⁹

Een toepassing van moderne techniek, 'een groote bizonderheid', waren de betonnen funderingen en vloeren, inclusief de vloer van de zolder, wat het risico op brand aanzienlijk verminderde.⁶⁰ Berlage had dus een modern kantoorpand ontworpen dat aan westerse normen voor een efficiënt, hygiënisch en rationeel bedrijfsgebouw voldeed. 'Het gebouw is', aldus de journalist, 'van een hechtheid en soliditeit stellig nooit overtroffen; wellicht niet geëvenaard in Indië (...) Het is een sieraad van Soerabaia en doet den ontwerper zowel als den uitvoerder alle eer aan.'⁶¹

Ook nu nog valt de lichtheid en koelte van dit diepe pand op. Net als aan de gevel bevinden zich tussen de kantoorruimtes grote bogen met een brede rand van rode siersteen. De hoge lambriseringen langs wanden en trap zijn van (in Nederland bestelde) effen geglazuurde tegels in uitgesproken kleuren: drie tinten geel, flessengroen en steenrood (afb. 12, 13).⁶² De teakhouten kozijnen en deuren werden transparant geolied, met geelkoperen schroeven en beslag. Het is Berlage op zijn eenvoudigst; binnen werd geen enkele versiering aangebracht, alles is strak en sober.

10. Interieurfoto kantoorgebouw de Algemeene Surabaya, 1902. Fotoatelier O. Kurkdjian (Historische collectie Nationale-Nederlanden, Arnhem)

11. Interieurfoto kantoorgebouw de Algemeene Surabaya, 1902. De kantoorinrichting is kennelijk aan het lokale agentschap overgelaten, het zijn in ieder geval geen Berlage-meubels. Fotoatelier O. Kurkdjian (Historische collectie Nationale-Nederlanden, Arnhem)

12. Interieur met tegellambrisering in Berlagekleuren en draaibare stalen inpendige ramen. De glas-in-loodramen zijn aangebracht in 1922 (foto Joost Dankers, 2023)

13. Trappenhuis met tegellambrisering (foto Joost Dankers, 2023)

14. Gesneden panelen op schuifdeuren van entrees tot de winkelruimten (foto Max Meijer, 2023)

Waar de journalist in januari 1902 niet over schreef zijn de versieringen aan de voorgevel, deels doordat die nog niet waren aangebracht. Wat hem kennelijk niet was opgevallen, zijn de gesneden sierpanelen in de deuren van de hoofdentree en de toegangsdeuren van de winkels (afb. 14). Evenmin besteedde hij aandacht aan het kleurbeeld, maar dat was misschien ook nog niet gerealiseerd. Tegenwoordig is, sinds een recente opknappbeurt, de gevel vooral wit met zwarte accenten.⁶³ Maar hoogstwaarschijnlijk had het houtwerk, met name op de hogere delen, oorspronkelijk de kleuren groen, blauw en geel, zoals nog enigszins is te zien op foto's van eerdere datum (afb. 1).⁶⁴ Ook de vier regenpijpen waren groen, wat afstak tegen de witte voorgevel. Een dergelijk uitgesproken kleurpalet in combinatie met de rode bakstenen bogen en de rode dakpannen is kenmerkend voor Berlage. Voeg daar nog Toorops kleurige tegeltableau bij en het is duidelijk hoe het pand van de Algemeene qua formaat en expressie destijds moet zijn opgevallen.⁶⁵ En er was meer dat de aandacht trok.

VERRASSEDE DECORATIE

De foto's die studio Kurkdjian in 1902 maakte, zijn van hoge kwaliteit en uiterst scherp. Door in te zoomen op de gevel is te zien dat het front en de omlijsting van de grote dakkapel, de dakrand van de kleine dakkapellen en de gootlijst onder het schilddak geheel beschilderd waren met eenvoudige – en vast en zeker kleurige – motieven. We zien zigzagpatronen, schelpvormen, kruisvormen, driehoeken, een soort zonnerad, vage T-vormige motieven en in de gootlijst en langs de kleine dakkapellen nog rozetten (afb. 15, 16). De gootlijst

en het tegelfries vormen één brede, decoratieve band.

Hier is een relatie te leggen met Berlages geschilderde decoraties voor Villa Parkwijk in Amsterdam uit dezelfde periode (1900-1901).⁶⁶ De beschildering in Surabaya is allang verdwenen; op foto's van na 1920 is die al niet meer te zien.⁶⁷ In tegenstelling tot Villa Parkwijk zijn er geen ontwerpen van bewaard gebleven.⁶⁸ Ze dateren waarschijnlijk van na november 1900 en zijn vermoedelijk, evenals andere ontbrekende tekeningen, verloren gegaan.

Voor de interpretatie van deze decoraties levert Berlage zelf de sleutel. In de toelichting bij zijn tekeningen van november 1900 schreef hij namelijk: 'De bekroning van de erker zal uit een vakwerkconstructie bestaan met rijke schildering in de geest der inlandsche woningen.'⁶⁹ Dit is in lijn met zijn opmerking in 1898 over het handhaven van 'het Indische type van huizen [...] in al zijn nuchtere gewoonheid' en voor dit gebouw 'de bouwwijze van Indië in hoofdkarakter te behouden', maar die architectuur 'eenigzins rijker te maken'.⁷⁰

De vraag is wat we hier voor patronen zien; welke inspiratiebronnen kan Berlage anno 1900 hebben gehad met betrekking tot 'inlandsche woningen' en hun versiering? Op de tekeningen uit 1898/1899 en januari 1900 waren enigszins inheems aandoende zigzaglijnen, stippen, krullen en kringeltjes ingetekend, met name boven de entree. In de gekruiste daklijst van de dakkapel, met gebogen punten en daarin uitgespaarde ogen, is verwantschap met inheemse vormgeving uit diverse streken in de archipel te herkennen (afb. 5, 6). Dit soort slang- of reptielachtige motieven heeft doorgaans een onheilbezwerende betekenis.⁷¹ Het on-

15. Dakkapel met 'rijke schildering in de geest der inlandsche woningen'. Detail van 9 (Nieuwe Instituut, Rotterdam)

16. Kleine dakkapel en daklijst met daaronder sierstenen en tegelfries. De witte strepen door het beeld zijn telefoondraden. Detail van 9 (Nieuwe Instituut, Rotterdam)

17. Nagebouwde kampong met woning afkomstig uit de 'Padangsche Bovenlanden' (Sumatra) op tentoonstellingsterrein van de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling, Amsterdam. Foto P. Oosterhuis, 1883 (KITLV, Leiden)

gedateerde schetsontwerp uit 1900 laat een tussenstap zien naar het uiteindelijke beeld (afb. 7). Hier zien we een aangepaste versie van de dakkapel met een gekruiste maar strakker vormgegeven daklijst die lijkt op bijvoorbeeld Soendanees traditionele bouwwijzen.⁷²

De daklijst met sierpunt uit Berlages ontwerp van november 1900 is de drager geworden van de 'rijke schildering in de geest der inlandsche wooningen' (afb. 8). Deze beschrijving kan inderdaad worden geassocieerd met inheemse motieven, maar lijken er niet rechtstreeks aan ontleend. Precies zoals Berlage het noemde: in de geest van. Geschilderde versieringen op traditionele Indonesische gebouwen die hieraan doen denken, zijn bijvoorbeeld te vinden in de Batak- en Minangkabaucultuur op Sumatra, of in de Tanah Toraja-cultuur op Sulawesi.⁷³

Dit soort gebouwen en decoraties kan Berlage hebben gezien op de eerste Wereldtentoonstelling die in Nederland plaatsvond: de Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling in Amsterdam in 1883.⁷⁴ We weten zeker dat Berlage hier is geweest.⁷⁵ Het kan haast niet anders dan dat hij ook de Indische kampong heeft bezocht op het terrein waar nu het Museumplein is.⁷⁶ Een foto van deze nagebouwde kampong toont een woning uit de 'Padangsche Bovenlanden' in West-Sumatra, het gebied van de Minangkabau

(afb. 17). Weliswaar dateert Berlages erker in Surabaya van zeventien jaar later, maar de overeenkomst met zowel vorm als decoratie van het Padangse huis is frappant. In het rapport over deze koloniale tentoonstelling staan diverse tekeningen van het 'Indische dorp', Indonesische decoraties en onder meer dakconstructies (met geschraagde windveren) in Nederlands-Indië. Berlage bezat een exemplaar van dat rapport.⁷⁷

De tentoonstelling in 1883 vormde het begin van de ontluikende belangstelling in Nederland voor ambachten en bouwkunst uit Nederlands-Indië. In artistieke kringen vond men in met name batiktextiel inspiratie voor een nieuwe richting in de eigen kunstnijverheid.⁷⁸ De belangstelling werd ook aangewakkerd door de Leidse boekbinder J.A. Loebèr jr. (1869-1957), die als een van de eersten Indische kunstnijverheid met eenvoudige vlakversieringen begon te verzamelen, te presenteren en erover publiceerde.⁷⁹ Of dit Berlage inspireerde is niet bekend, maar hij kende Loebèr hoogstwaarschijnlijk wel.⁸⁰ Nog een mogelijkheid is dat Berlage met name de motieven uit de eindfase heeft besproken met Jan Toorop, die hij goed kende en met wie hij mogelijk al eind 1900 en zeker in 1901 contact moet hebben gehad over het tegeltableau.⁸¹ Door zijn Javaanse achtergrond was Toorop verbonden met de oorspronkelijke cultuur in Nederlands-Indië, wat een bepalende invloed had op zijn kunst.⁸²

Dat Berlage zich interesseerde voor met name *eenvoudige* Indonesische vlakversiering, past in zijn afkeer van de in zijn opvatting verworden, verwekelijkte vormen van de art nouveau, of de over-gedecoreerde, eclectisch historiserende bouwstijlen van die tijd. In een artikel uit 1909 beschrijft hij zijn voorkeur voor 'oertypen van ornament' en het geometrisch vlakornament, als uitgangspunt voor nieuwe decoraties.⁸³ De architectuur zou zich ontwikkelen volgens praktische eisen en vernieuwingen, maar 'versieringsloos' zou die niet zijn, want versieren was de mens aangeboren, universeel en van alle tijden. Als reactie op de 'gedachtenlooze en ploertige ornamentiek' van de voorgaande periode was een 'bezonnen sierkunst' ontstaan. 'Het geometrisch ornament dat de grondvorm was der antieke, gothische en ten slotte ook der Oostersche versieringskunst heeft ook in den modernen tijd reeds tot zeer schoone composities geleid.'⁸⁴

Het kost nu geen moeite om in de gesneden sierpanelen in de deuren gelijkenis te zien met eenvoudige, geometrische batikmotieven (afb. 14). In het smeedwerk op de dakvorst (vervaardigd in Nederland) is een patroon van vergelijkbare kruisvormen te zien, dat ook in de geschilderde motieven voorkomt. De afzonderlijke decoraties van de gevel lijken daardoor één samenhangend geheel te vormen.

TOOROP EN MENDES DA COSTA

Twee eyecatchers van het pand aan de Willemskade zijn het tegeltableau van Toorop en de entreesculpturen van Mendes da Costa. Toorops voorstelling van de farao-achtige beschermengel met links en rechts van hem een westerse en een Javaanse vrouw met kind – de beschermende rol van levensverzekeraar de Algemeene symboliserend – geeft aanleiding tot diverse interpretaties en onderzoek naar mogelijk verborgen betekenissen.⁸⁵ Hoewel de Indonesische benaming Gedung Singa duidt op leeuwen, zijn de gevleugelde dieren naast de entree panthers of, specifieker, jaguars.⁸⁶ Ze steken nogal uit de gevel en staan deels op de stoep, wat komt doordat de gemeente ooit de straat heeft opgehoogd waardoor de trap waarvan ze deel uitmaken grotendeels is verdwenen. De houding en vleugels van de gestileerde roofdieren zijn geënt op Assyrische voorbeelden. Ze zijn met gevlochten riemen aan de gevel gebonden en stellen 'Het onheil aan banden' voor, oftewel de verzekering zelf.⁸⁷

Het lijkt erop dat het plan om deze elementen in de gevel op te nemen pas in november 1900 of zelfs later bij Berlage is opgekomen.⁸⁸ De mogelijke relatie tussen de (diepere) betekenis van deze werken van Toorop en Mendes da Costa en de bedoeling die Berlage had met het verwerken van inheemse elementen in het gevelontwerp – ontwerpen die wellicht in samenhang, als bescheiden gesamt-kunstwerk zijn ontstaan – valt buiten het kader van dit artikel.

BESLUIT

Het lijkt geen twijfel dat Berlage verantwoordelijk was voor het ontwerp van het hoofdkantoor van de Algemeene en dat Marius Hulswit na augustus 1898 niet meer bij ontwerp of realisatie betrokken was. Het aannemersbedrijf Hulswit & Co heeft nog wel enige diensten geleverd en zou tijdens de bouw een van de leveranciers zijn van materialen en producten.⁸⁹

Hoewel ik tot nu toe geen opdrachtformulering heb gevonden, wordt uit de documentatie en literatuur duidelijk wat de Algemeene met het pand voor ogen had: een opvallend 'reclamegebouw' overeenkomstig hun marketingstrategie in Nederland. Directeur Blankenberg en de adviseurs in Surabaya kenden de omstandigheden daar goed en verlangden een modern, goed gebouwd kantoor dat voldeed aan comfort en efficiency naar westerse maatstaven. Voor een koloniale onderneming een begrijpelijke wens in het hete en onhygiënische Surabaya van die tijd.

Aangezien Berlage geen ervaring had met ontwerpen voor de tropen en hij geen zicht had op de uitvoering in Surabaya, was de input van met name Blankenberg en de adviseurs Enschedé, Kropveld en Kooy wat betreft de praktische kant van het ontwerp belangrijk. Berlages zelfverzekerde uitspraak dat hij zonder twijfel de voorkeur gaf aan de 'bouwwijze van Indië' zal gebaseerd zijn op eigen inzichten en opvattingen, maar ik sluit informatie vanuit de hoek van de Algemeene niet uit. Van de mondelinge besprekingen tussen huisarchitect en adviseur Berlage en de Algemeene is lang niet alles vastgelegd en overgeleverd, waardoor niet precies kan worden bepaald welke keuzes door wie werden gewenst. Duidelijk is wel dat de schriftelijke adviezen van civiel ingenieur J.W. Le Comte uit Surabaya Berlage zeer welkom waren. Ook kon hij goed gebruikmaken van de ervaren aannemer W.H. Scheffer voor de totstandkoming van het definitieve ontwerp, hoewel ik daar geen concrete voorbeelden van heb zoals van Le Comte.

Conform de wens van de Algemeene werd het een gebouw dat letterlijk en figuurlijk uitstak boven zijn omgeving. Een Berlage-ontwerp op die plek en in die tijd zou sowieso opvallen. Dat het pand overeenkomsten vertoont met eerdere ontwerpen van Berlage is op zich niet verrassend. Interessant is te kijken naar hoe hij zijn ontwerp afstemde op 'de bouwwijze van Indië', waarmee hij zowel de bouwstijl als bouwpraktijk in het handelscentrum van Surabaya kan hebben bedoeld. En mogelijk beide tegelijk. Met de formulering deze bouwwijze in hoofd-karakter te behouden, 'maar voor dit doel die architectuur enigszins rijker te maken' was de creatieve ruimte ontstaan om een pand te ontwerpen dat zich zou onderscheiden van zijn omgeving. Berlage zocht naar een combinatie van zijn eigen architectuur en 'het Indische type van huizen', waarmee hij het standaard koloniale kantoor of handels-

huis lijkt te bedoelen. Daar niet van af te wijken betekent: vertrouwen op de daar aanwezige kennis van bouwen in de tropen. Maar aangezien Berlage die bouwwijze met zuilengalerij juist wilde vermijden, kan hij ook aan het Indische *woonhuis* gedacht hebben. Koloniale houten huizen in die tijd, met name in de binnenlanden en veelal gebouwd door lokale aannemers, waren vaak gebaseerd op de inheemse bouw. De woning uit de 'Padangsche Bovenlanden' die hij in 1883 waarschijnlijk in Amsterdam heeft gezien, diende mogelijk zelfs als inspiratie voor de symmetrische gevel met erker en dakkapel.

Cruciaal is de zin in Berlages beschrijving bij het ontwerp van november 1900: 'De bekroning van de erker zal uit een vakwerkconstructie bestaan met rijke schildering in de geest der inlandsche woningen.'⁹⁰ Dit verklaart wat zijn intentie was met de versiering van het houtwerk; Berlages eigen interpretatie van inheemse motieven. Ik interpreteer dit als zijn manier om, na eerdere varianten op de omlijsting van de dakkapel, een verbinding te maken met lokale cultuur (lokaal ruim opgevat, dat wel). Doordat deze schildering al vrij spoedig is verdwenen en de samenhang met

de andere decoraties zoals de sierpanelen op de deuren, de dakvorst en de tegelfriezen zoek is, raakte dit aspect uit beeld.

Hoewel sommige architectuurhistorici menen dat het vooral een Nederlands ontwerp is, kom ik tot de conclusie dat Berlage wel degelijk heeft getracht tot een synthese te komen van zijn eigen moderne architectuur en een Indische bouwwijze en decoratie. In mijn optiek is het pand in Surabaya de eerste manifestatie van de nieuwe bouwstijl die Berlage voorstond voor Nederlands-Indië, naar analogie van zijn ideeën voor een nieuwe architectuur in Nederland op dat moment. In 1913 zou een tweede volgen, zijn ontwerp voor het kantoor van De Nederlanden van 1845 in Batavia. Tien jaar later zou hij Nederlands-Indië voor het eerst bezoeken en het onderwerp van de Nederlands-Indische bouwkunst weer oppakken. Hoe hij toen tegen zijn eigen ontwerpen aankeek die hij voor het eerst in werkelijkheid zag, daarnaar moeten we gissen. Terwijl Berlage het eerste gebouw in 1902 prominent als presentatietekening in zijn architectenbureau aan de wand had hangen, blijkt dat hij het in de publicatie over zijn Indische reis opvallend genoeg doodzwijgt.⁹¹

NOTEN

- In Jakarta (toenmalig Batavia) staat het andere Nederlands-Indische gebouw van Berlage, het kantoor voor De Nederlanden van 1845 uit 1912-1913.
- Dit proces werd afgelopen paar jaar versterkt door het Nederlands-Indonesische project Berlage di Nusantara, dat onder meer resulteerde in de publicatie A. Basuki, e.a., *Berlages Indische Reis. Een nieuwe vertelling van een vergeten koloniaal verhaal/Berlage di Nusantara. Sebuah narasi baru dari kisah kolonial yang terlupakan/Berlage's Journey to the Indies. A new narration of a forgotten colonial story*, Edam 2024.
- M. Bock, 'Bouw materiaal', in: *Berlage 1856-1934*, tent.cat. Den Haag (Haags Gemeentemuseum) 1975, 16-27; M. Bock, *Anfänge einer neuen Architektur. Berlages Beitrag zur architektonischen Kultur der Niederlande im ausgehenden 19. Jahrhundert*, Den Haag/Wiesbaden 1983, 153-185.
- S. Polano, *Hendrik Petrus Berlage. Het complete werk*, Alphen aan den Rijn 1989 (tweede druk), 158, 209.
- H. Akihary, *Architectuur en stedebouw in Indonesië 1870-1970*, Zutphen 1990.
- T. Ruimschotel, 'Berlage in Batavia', *NRC Handelsblad*, 3 juli 1987; Akihary 1990 (noot 5), 40, 92; C.L. Temminck Groll en W. van Alphen, *The Dutch Overseas. Architectural Survey*, Zwolle 2002, 178-179; P. van Roosmalen, 'Image, Style and Status. A Sketch of the Role and Impact of Private Enterprise as a Commissioner on Architecture and Urban Development in the Dutch East Indies from 1870 to 1942', *Journal of Southeast Asian Architecture* 6 (2002/2003), 61-74; H. van Bergeijk, *Berlage en Nederlands-Indië. 'Een innerlijke drang naar het schoone land'*, Rotterdam 2011, 23; C. Passchier, *Bouwen in Indonesië 1600-1960*, Edam 2016, 90. O. Norbruis, *Alweer een sieraad voor de stad. Het werk van Ed. Cuyppers en Hulswit-Fermont in Nederlands-Indië 1897-1927*, Edam 2018, 24, 102-105.
- Van Roosmalen 2002/2003 (noot 6), 63.
- Temminck Groll en Van Alphen 2002 (noot 6), 179.
- Ruimschotel 1987 (noot 6); Passchier 2016 (noot 6), 90.
- G. Fanelli, "'Eenheid in de Veelheid". De architectuur van Berlage', in: Polano 1989 (noot 4), 17.
- Van Bergeijk 2011 (noot 6), 23.
- H.P. Berlage, *Mijn Indische reis. Gedachten over cultuur en kunst*, Rotterdam 1931.
- Bock 1983 (noot 3), 215; Polano 1989 (noot 4); Passchier 2016 (noot 6), 90.
- Norbruis 2018 (noot 6), 24, 102.
- Van Bergeijk 2011 (noot 6). Hij schrijft dat Hulswit ontwierp voor 'De Nederlanden [van 1845]', maar dat is een vergissing, het was voor de Algemeene. Hij meent dat Hulswit de bouw in Surabaya heeft begeleid maar geeft niet aan waarop hij dit baseert.
- Belangrijkste primaire bronnen voor dit onderzoek waren een groep van circa 55 ontwerptekeningen en een tiental foto's van het gebouw in Surabaya in het Berlage-archief in het Nieuwe Instituut, Rotterdam; het dossier 'kantoor Soerabaia', notulen van vergaderingen van de hoofddirectie en verslagen aan commissarissen in de periode 1892-1902 in het archief van de Algemeene in het Stadsarchief Amsterdam (SAA).
- Bock 1983 (noot 3), 171-185.
- Bock 1983 (noot 3), 153-185. Het hoofdkantoor van de Algemeene aan het Damrak brandde in 1963 af.
- Bock veronderstelt dat de relatie tot stand is gekomen via Blankenberg op grond van een vriendschappelijke brief uit 1892. Bock 1983 (noot 3), 217. Dit wordt versterkt door gegevens over de relatie tussen Berlage en Blankenberg in M. van der Linde en T. Limperg, *Liefdadigheid naar Vermogen*, Hilversum 2019.
- Zijn architectenbureau aan de Overtoom 185 telde in die jaren waarschijnlijk een achttal tekenaars/architecten in opleiding. Dit aantal is gebaseerd op een foto uit 1901 van Berlage op de bouwplaats van de Beurs in het gezelschap van acht medewerkers en een jongen, mogelijk en stagiair. Rotterdam, Nieuwe Instituut (NI), BERLph90.
- Polano 1989 (noot 4), 156, 168-169, 175.
- H.W. Dick, *Surabaya, city of work. A socio-economic history 1900-2000*, Singapore 2003, 38-41.
- Advertentie van de Algemeene in:

- De Locomotief. Semarangsch handels- en advertentieblad*, 21 augustus 1882.
- 24 SAA, 580, Algemeene Maatschappij van Levensverzekering en Lijfrente (AMLL), inv.nr. 5317, brief Blankenberg aan directie in Amsterdam, 28 maart 1905.
- 25 Van Roosmalen 2002/2003 (noot 6).
- 26 SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, dossier kantoor Soerabaia. Het document d.d. 21 augustus 1895, een getypt overzicht van Berlages vragen en Le Comtes antwoorden daarop, is niet compleet. Het begin met de punten a. t/m j. ontbreekt; k. t/m q. zijn er wel.
- 27 SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, notulen directievergadering 22 juli 1897.
- 28 'Een belangrijk feit noemen wij den aankoop door het Hoofd-Agentchap (...) van twee huizen op den besten stand van Soerabaia, de Willemskade, teneinde daar mettertijd de kantoren der Maatschappij te vestigen. Kon nog het derde, aan de twee vorige grenzende perceel insgelijks worden bemachtigd, dan ware dit wel gewenscht. (...) Maar mocht dit niet lukken, dan kan met de twee ook genoegen genomen worden. Onze Maatschappij bekleedt in Indië een belangrijke plaats en het is noodig en strekt ook tot verhooging van haren bloei, een goed eigen kantoor te bezitten op den besten stand van Soerabaia.' SAA, 580, AMLL, inv.nr. 72, Verslagen Directie aan Commissarissen, verslag 27 september 1897.
- 29 De combinatie aannemersbedrijf-ontwerpbureau kwam in die tijd veel voor in Nederlands-Indië.
- 30 B. Gerlagh, *Ed. Cuyppers: architect* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam), 1979; Norbruis 2018 (noot 6).
- 31 SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, de woorden van Hulswit, aangehaald in notulen vergadering hoofdagentschap 23 april 1898.
- 32 Hoofdagent Andriess en procuratiehouder P.Th. von Hemert (1865-1911) toonden zich verguld met het resultaat. Er waren nog wat aanpassingen nodig, maar het beloofde 'werkelijk een zeer fraai gebouw te worden'. SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, notulen vergadering hoofdagentschap, 23 april 1898. Het ontwerp werd in mei 1898 opgestuurd naar Amsterdam. 'In een opzicht is het jammer, dat de plannen van den Heer Hulswit eerst aan Uwe goedkeuring moeten worden onderworpen, want daarmede gaat zoo ontzettend veel tijd verloren', schreef de optimistisch gestemde maar wat ongeduldige Andriess. SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, brief hoofdagentschap Surabaya aan hoofddirectie, 29 april 1898. Op 2 juli zond het hoofdagentschap de rest na in bestek en voorwaarden, bijbehorende bouwtekeningen, plattegrond en een gedetailleerde begroting. Men hoopte op snelle goedkeuring uit Amsterdam zodat spoedig met de werkzaamheden kon worden begonnen.
- 33 SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, brief Berlage aan hoofddirectie, 10 augustus 1898.
- 34 SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, brief Berlage aan hoofddirectie, 10 augustus 1898.
- 35 SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, brief Berlage aan hoofddirectie, 10 augustus 1898.
- 36 SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, brief Berlage aan hoofddirectie, 10 augustus 1898.
- 37 De copijboeken met uitgaande brieven waarin we een dergelijke opdracht-verstreking en -omschrijving zouden kunnen verwachten, zijn helaas zoek geraakt in het Stadsarchief Amsterdam. Dat ze er wel zijn geweest blijkt uit verwijzingen naar brieven uit deze copijboeken in Bock 1983 (noot 3), 217.
- 38 'Het bouwplan, dat men ons uit Indië toezond, kwam ons en onzen architect zeer gebrekkig voor. In overleg met den Raad van Advies hebben wij besloten den Heer Berlage een nieuw plan te laten maken. Wij waren in de gelegenheid genoemden heer alle gegevens te verschaffen, die hij, met het oog op de omgeving, de behoeften en de Indische toestanden, noodig heeft.' SAA, 580, AMLL, inv.nr. 72, Verslagen Directie aan Commissarissen, verslag 19 september 1898.
- 39 NI, BERL80-2. Alle ontwerptekeningen in de (incomplete) BERL80-serie lijken van de hand van Berlage zelf te zijn. Ondanks de enorme werkdruk van de grote projecten in die jaren lijkt de bouwmeester betrokken bij alle details. De werktekeningen op ware grootte zijn hoogstwaarschijnlijk door medewerkers van zijn bureau vervaardigd.
- 40 NI, BERL80-3. Dit ontwerp is ongedateerd, maar is door Berlage vervaardigd tussen 1 november 1898 (na de RvA-vergadering) en mei 1899, de datering van een blauwdruk van BERL80-3 in Historische Collectie Nationale Nederlanden Arnhem, Amstleven, vestiging Soerabaia.
- 41 SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, Nota Le Comte, 5 januari 1900.
- 42 NI, BERL80-4, BERL80-5 en BERL80-6.
- 43 SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, brief Surabaya aan hoofddirectie Amsterdam, 19 januari 1900.
- 44 SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, notulen vergadering hoofdagentschap, 17 januari 1900.
- 45 SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, brief Surabaya aan hoofddirectie Amsterdam, 12 mei 1900.
- 46 Stadsarchief Amsterdam, 580, AMLL dossier Soerabaia, diverse aanbevelingsbrieven, merendeels van gerepatrieerde hoge militairen.
- 47 NI, BERL80-07 (ongedateerd schetsontwerp) tot en met BERL80-11, gedateerd november 1900. BERL80-11 is, met uitzondering van de belettering van de dakvorst en de (opengelaten) vakken voor het tegeltableau van
- Toorop en de entreesculpturen van Mendes da Costa, de definitieve versie van het levelontwerp.
- 48 Het tegeltableau, groter dan de uiteindelijke versie, is vooral goed zichtbaar op BERL80-10, hier niet afgebeeld.
- 49 In NI, BERL80-10 is de gevelbrede trap met rode pen toegevoegd aan de plattegrond; in NI, BERL80-11 is deze trap in het ontwerp geïntegreerd.
- 50 De Algemeene hield in 1897 en ook bij Hulswits ontwerp in 1898 al rekening met drie percelen; het was de bedoeling dat de entrepertij bij verkrijging van het derde perceel in het midden zou komen te staan. SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, brief Surabaya aan hoofddirectie Amsterdam, 29 april 1898.
- 51 SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, kasstaten van aannemer W.H. Scheffer.
- 52 Polano 1989 (noot 4), 128, 142.
- 53 Bock 1975 (noot 3), 16-17.
- 54 Zoals de ronde of afgeplatte bogen voor de tot de grond toe doorlopende winkleramen voor panden van de Algemeene en De Nederlanden van 1845 in Den Haag en Amsterdam. Overeenkomsten met eerdere woonhuizen: woonhuis Van Eeden, Bussum 1892-1893: vakwerkgevel onder puntdak, witte bepleistering, bakstenen bogen; woonhuis prof. Heymans, Groningen 1893-1895: loggia; woonhuis Cruys, Hilversum 1894, loggia; woonhuis Hubrecht, Hilversum 1895-1896: loggia, witte bepleistering, halfronde boog van baksteen; woonhuis Liesbet, Noordwijk aan Zee 1896: witte bepleistering; woonhuis Henny, Den Haag 1898: ronde bogen, loggia; villa De Schuur (voor Jan Toorop), Katwijk aan Zee 1899: ronde bogen, witte bepleistering, loggia.
- 55 Polano 1989 (noot 4), 128. Het puntdak met houten vakwerk opgevueld met pleisterwerk en de bogen van rode bakstenen boven portaal en ramen, zijn elementen in een villastijl van rond 1900, die je in Nederland nog veel aantreft. Ook Bock legt het verband tussen Villa Van Eeden en het pand in Surabaya. Bock 1975 (noot 3), 16-17.
- 56 Zo had het dus hetzelfde dominante effect op zijn omgeving als het gebouw aan het Damrak in 1894.
- 57 In het Amsterdamse kantoor zaten ook inpandige ramen tussen de kantoorruimtes. Bock 1983 (noot 3), afb. 236, 181.
- 58 Op diverse tekeningen staat meermalen het woord 'beton' geschreven, zoals bij de gewelfde zoldering.
- 59 SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, Berlages beschrijving bij ontwerptekeningen, 13 november 1900. 'De zolderruimte blijft ongebruikt' schreef hij. Dit was hem eerder al aangeraden door Le Comte in 1895. Volgens Norbruis verwerkte Berlage er enkele werkvertrekken, maar dat is onjuist. Norbruis 2018 (noot 6), 24.
- 60 De journalist van de *Soerabaia Courant* spreekt van 'vloeren van cement', maar de ontwerptekeningen geven aan dat de fundering en vloerconstructies (met de

- bekende gewelfde plafonds met stalen balken) van beton moesten zijn (zie noot 58).
- 61 *Soerabaja Courant*, 27 januari 1902. Een paar jaar later vielen de architectonische kwaliteit en goede klimaatbeheersing ook de Britse journalist Arnold Wright op: 'The offices in Sourabaya are the Company's own property, and form one of the finest in the town. They have been constructed to suit the climate and are well ventilated and cool.' A. Wright, *Twentieth Century Impressions of Netherlands India. Its History, People, Commerce, Industry, and Resources*, Londen 1909, 528.
- 62 NI, BERL80-14a en BERL14b: 'Iambri-seering van tegels à f 10,- inkoopsprijs in Holland'; 'tegels 0,15 x 0,15 m met voegen ertusschen'. BERL80-15a over kleuren tegels: 'lichtrood, geel, groen, rood, donker en lichtgeel'. Tegelproducent: Martin & Co.
- 63 In 2024 is de voorgevel opgeknapt, opnieuw gewit en is het houtwerk donkerbruin overgeschilderd, maar daarvoor waren sporen van decoratie al verdwenen.
- 64 De kasstaten van Scheffer vermelden aankopen van verf in die kleuren. SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342.
- 65 De vraag naar de reacties op het gebouw in kranten en vaktijdschriften is in dit artikel niet meegenomen.
- 66 Polano 1989 (noot 4), 163-164. Daarin vermeldt Herman van Bergeijk, auteur van deze bijdrage, 'oude geometrische motieven in rood en groen'.
- 67 Hiervoor is nog geen afdoende verklaring gevonden. Dat het klimaat ervan de oorzaak is ligt voor de hand. Le Comte waarschuwde daar al voor in 1895 (zie noot 26). Maar het effen schilderwerk uit de bouwfase lijkt veel langer te hebben stand gehouden.
- 68 Ontwerp- of detailtekeningen van de decoraties zijn niet aangetroffen in het Berlage-archief in het Nieuwe Instituut of de historische collectie van Nationale Nederlanden, rechtsopvolger van levensverzekeringsmaatschappij Amstleven, die na faillissement van de Algemeene de Indische portefeuille ervan overnam en in 1922 het pand betrof, waar de bewaarde blauwdrukken waren achtergebleven.
- 69 SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, Berlages beschrijving bij ontwerptekeningen, 13 november 1900.
- 70 SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, brief Berlage aan hoofddirectie, 10 augustus 1898.
- 71 Er lijkt geen direct voorbeeld aan te wijzen, maar de sterkste associatie is met de traditionele Buginese (een bevolkingsgroep in Zuid-Sulawesi) bouwwijze. Vriendelijke mededeling Kemas Ridwan Kurniawan, hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Universitas Indonesia (Depok/Jakarta), 26 september 2024.
- 72 Volgens Kemas Ridwan Kurniawan (noot 71).
- 73 Twintig jaar later zou Berlage zich in *Mijn Indische reis* overigens kritisch uitleten over het toepassen van traditionele inheemse motieven als decoratie op koloniale gebouwen. Berlage 1931 (noot 12), 101-102.
- 74 Marieke Bloembergen beschrijft de motieven achter en beeldvorming rond dit fenomeen. M. Bloembergen, *De koloniale vertoning. Nederland en Indië op de wereldtentoonstellingen (1880-1931)*, Wereldbibliotheek Amsterdam [2001]. Ook op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid (Den Haag 1898) was een Indische kampong nagebouwd. Deze kan Berlage hebben gezien, zeker aangezien Toorop hiervoor een affiche ontwierp en Mendes da Costa er een model vond voor enkele Javaanse beelden. www.buitenbeelden.nl, Mendes da Costa, Grafmonument Veth.
- 75 Berlage schreef een lijvig artikel voor het *Bouwkundig Tijdschrift* over de presentatie van historische interieur- en meubelstijlen in het hoofdgebouw. De tentoonstelling had volgens biograaf Max van Rooy grote indruk op de architect gemaakt. M. van Rooy, *Heb ik dat gemaakt? De vormende jaren van H.P. Berlage, bouwmeester*, Amsterdam 2022, 191-192.
- 76 Zie I. Tjoa, *Kampong Insulinde* (doctoral thesis Vrije Universiteit Amsterdam), 2023, www.researchgate.net/publication/372439709_Kampong_Insulinde.
- 77 *De Internationale koloniale en uitvoerhandel tentoonstelling in 1883 te Amsterdam gehouden*, Amsterdam 1885. Berlages artikel voor het *Bouwkundig Tijdschrift* werd ook opgenomen in dit rapport (zie noot 75). Het boekwerk werd Berlage geschonken door de Maatschappij ter Bevordering van de Bouwkunst, zo blijkt uit een geschreven opdracht in het exemplaar in het Nieuwe Instituut. Berlage had deze voorbeelden dus onder handbereik toen hij het gebouw in Surabaya ontwierp.
- 78 M. Duijsman, 'Batikwerk', in: *C.A. Lion Cachet 1864-1945*, tent.cat. Assen (Drents Museum)/Rotterdam (Museum Boymans-van Beuningen) 1994, 28-30.
- 79 M. Simon Thomas, *De Leer van het Ornament. Versieren volgens voorschrift 1850-1930*, Amsterdam 1996, 166-168; K. van Ommen, 'De Leidse boekbinder Loebèr en de Indische versieringskunst', *De Boekenwereld* (2016) 4, 22-27.
- 80 In 1897 organiseerde Loebèr een tentoonstelling in de Lakenhal in Leiden over moderne kunstnijverheid van een aantal Nederlandse ontwerpers, onder wie Berlage. *Leidsch Dagblad*, 4 januari 1897.
- 81 Zo had Berlage in 1899 Toorops woonhuis met atelier ontworpen, Villa De Schuur in Katwijk. Polano 1989 (noot 4), 156-157. Het tegeltableau is in februari 1902 vervaardigd bij de firma Rozenburg in Den Haag. Schriftelijke informatie van Johan Kamermans, conserva-
- tor Nederlands Tegelmuseum, Otterlo, 19 februari 2023.
- 82 Over de Javaanse invloed op Toorops werk en leven, zie *De werelden van Jan Toorop*, tent.cat. Laren (Singer Museum) 2026.
- 83 H.P. Berlage, 'Over architectuur', *Onze Kunst* 1909, 67-68.
- 84 H.P. Berlage, 'Over architectuur', *Onze Kunst* 1909, 67-68. Citaat ontleend aan: Simon Thomas 1996 (noot 79), 210.
- 85 P. Timmer, 'Een tegeltableau van Jan Toorop in Surabaya', in: tent.cat. Laren 2026 (noot 82), 59-68.
- 86 Nomen Deest (an.), beschrijving bij plaat 464, *De Architect* 10 (1902) 13. Geciteerd in: L. Tilanus, *De kunst van Joseph Mendes da Costa*, Zwolle 2015, 147, noot 114.
- 87 Tilanus 2015 (noot 86), 69.
- 88 Feit is dat hij in zijn beschrijving van het ontwerp het tegeltableau wel noemt, maar dat er nog geen ontwerp is vastgesteld: 'Het tegeltableau boven den ingang zal eene toepasselijke voorstelling of inscriptie bevatten.' SAA, 580, AMLL, inv.nr. 5342, Berlages kort bestek bij de ontwerptekeningen, 13 november 1900. Hoewel hij zijn naam niet noemt had Berlage, gezien hun al bestaande werkrelatie, vermoedelijk Toorop op het oog, of was er al sprake van overleg over de opdracht. In ditzelfde document is wel sprake van de gevelbrede trap van vijf treden aan straatzijde, maar de sculpturen komen er niet in voor. In een ongedateerde werktekening van een zijaanzicht van de ingangspartij [zijn twee grote hardstenen blokken aangebracht. NI, BERL80-41. Toorop en Mendes da Costa komen niet voor in de geraadpleegde archiefstukken [SAA, 580, AMLL. Opdrachtverlening vanuit de Algemeene is niet gevonden (zie noot 37). Opdrachtverstrekking aan Mendes da Costa in die jaren is niet gedocumenteerd, Tilanus 2015 (noot 86), 68. Van beide ontwerpen is bekend dat ze in 1902 zijn vervaardigd en verscheept.
- 89 Dit blijkt uit de kasstaten van Scheffer, SAA, 580, AMLL, inv. nr. 5342. Dit komt aan de orde in een vervolgonderzoek vanuit economisch-historisch en sociaal-historisch perspectief in samenwerking met bedrijfshistoricus Joost Dankers.
- 90 Dit vakwerk, eerder in verband gebracht met Villa Van Eeden (zie noot 54), is ook te vinden in inheemse bouw in Nederlands-Indië. Het is een algemene traditionele bouwtechniek.
- 91 Er is een foto van Berlage in zijn architectenbureau aan de Overtoom van omstreeks 1902 met achter zijn rug de presentatietekening van het pand van de Algemeene in Surabaya gemaakt door Herman Walenkamp. Zie P. Singelenberg, *H.P. Berlage. Idea and style. The quest for modern architecture*, 1972, 132.

DR. PETRA TIMMER is kunsthistorica en promoveerde in 2000 aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij is medeoprichter van TiMe Amsterdam, internationaal museum en erfgoed consultants, en mede-initiator van het Nederlands-Indonesische multidisciplinaire project *Berlage di Nusantara*. Als gastonderzoeker aan de Universiteit Utrecht verdiept zij zich in de achtergronden van Berlages ontwerp voor de Algemeene in Surabaya (1898-1902) en zijn Indische reis (1923/1931).

BERLAGE IN SURABAYA

THE OFFICE OF THE ALGEMEENE AS A SYNTHESIS OF MODERN ARCHITECTURE, 'BUILDING STYLE OF THE INDIES' AND REGIONAL DECORATION

PETRA TIMMER

The first building designed by H.P. Berlage (1856-1934) in Indonesia is located in Surabaya. He designed it for the Algemeene Maatschappij van Levensverzekering en Lijfrente ('de Algemeene') between 1898 and 1900. It is a striking building, partly due to the tile tableau by Jan Toorop (1858-1928) on the facade and the two entrance sculptures by Joseph Mendes da Costa (1863-1939), from which it derives its current Indonesian nickname: Gedung Singa, the lion building. Architectural historians often consider the building to be of minor importance within Berlage's oeuvre. It is mentioned in the literature, albeit with varying qualifications.

This article is based on new archival research into the origin and significance of this building, which refutes the previously prevailing view that the design was primarily the work of Marius J. Hulswit (1862-1921). In addition, detailed examination of historical images has provided new insight into the striking original decoration of the facade.

Around 1900, the Algemeene was the largest life insurer in the Netherlands. The Dutch East Indies was their most important market outside the Netherlands, with the cosmopolitan city of Surabaya as their headquarters. Their prominent position was reflected in high-quality 'promotional buildings' that stood out in the streetscape. The fact that a well-known architect such as Berlage had been commissioned for this purpose only added to this effect.

After initially renting an office in the old city's Chinese quarter, the company sought to erect a building of its own in Surabaya. Contact had already

been made with Berlage in 1895, but shortly afterwards the company approached Marius J. Hulswit, a Dutch architect and contractor based in Surabaya. Hulswit submitted his design in 1898. Berlage, adviser to the Algemeene, rejected the design. In addition to practical objections, he had serious objections to the *style* of the facade design: too European and petty bourgeois. The client followed Berlage's advice. Hulswit was thanked and the commission went to Berlage. Berlage drew up a completely new plan. His lack of experience in building in the tropics was compensated for by the necessary know-how within the Algemeene and of his advisers in Surabaya. When, after major delays, W.H. Scheffer, a contractor from The Hague with extensive tropical experience, took on the construction in November 1900, the realization of Berlage's design gained momentum.

The building was completed in May 1902. It contained both familiar Berlage features and stylistic and technical innovations. The admission of light, fresh air and shading made the building tropical-proof, while the decoration contained motifs borrowed from indigenous buildings. Where Toorop's tile tableau and Mendes da Costa's entrance sculptures symbolize the role of the Algemeene as a life insurer in the colony, the integration of indigenous motifs seems to be an early and up to that point unique tribute to Indonesian culture. The building in Surabaya is the first manifestation of the new architectural style that Berlage advocated for the Dutch East Indies, analogous to his ideas for a new architecture in the Netherlands.

DE RESTAURATIE VAN DE NOODKIST VAN SINT SERVAAS (1958-1962)

KENNISARCHITECTUUR VOOR
INTEGRALE BESCHERMING VAN
MATERIEEL EN IMMATERIEEL
CULTUREEL ERFGOED

CHARLES VAN DEN HEUVEL

De Noodkist van de Sint-Servaasbasiliek in Maastricht dankt zijn merkwaardige naam aan het gebruik om deze reliekhouder door de straten van de stad te dragen in tijden van oorlogen, epidemieën of andere bedreigingen en daarbij publiekelijk te bidden om bescherming (afb. 1).¹ Daarnaast wordt de Noodkist met een regelmaat van ongeveer zeven jaar met andere relieken rondgedragen tijdens de zogenaamde heiligdomsvaart (afb. 2). Tijdens deze publieke evenementen wordt de kist omgeven door allerlei immateriële expressies zoals gebeden, gezang, muziek en toneel,

die bijdragen aan een totaalbeleving. Voor het overige deel van het jaar staat de Noodkist als een museaal object op een sokkel in het transept van de basiliek van Sint Servaas (afb. 3).

In deze studie zal aan de hand van acht perspectieven op de geschiedenis van de Noodkist en de restauratie van het reliekschrijn tussen 1958 en 1962 worden toegelicht waarom het noodzakelijk is materieel en immaterieel cultureel erfgoed, zoals de Noodkist en de processies, in samenhang te onderzoeken en te beschermen. In het bijzonder wordt aandacht besteed aan ethische aspecten van het restauratieproces in de besluitvorming rondom voorgestelde wijzigingen aan de Noodkist en hun (potentiële) impact op de oorspronkelijke functie en het gebruik van het object. De focus op de restauratiegeschiedenis is relevant,

▲ 1. Noormannen proberen de Servaaskerk in brand te steken en de Noodkist wordt naar buiten gebracht om vergiffenis en bescherming te vragen. Johannes Brabant (1806-1886), tekening, ca. 1840 (foto Maastricht HCL-LGOG 416)

2. Noodkist in heiligdomsvaart, 15 juni 2025 (foto auteur)

3. Noodkist in transept van Sint-Servaasbasiliek met kopieën van pendanten behorend tot de oorspronkelijke altaaropstelling (foto auteur)

omdat tijdens dit proces oorspronkelijke betekenissen en waarden van het object ter discussie werden gesteld. Bovendien levert het een bijdrage aan actuele wetenschappelijke debatten in de erfgoedstudies rondom het begrip authenticiteit.² Zo keerde tijdens de restauratie voortdurend de kwestie terug van de materiële bescherming van de Noodkist door middel van musealisering dan wel de voortzetting van het immaterieel gebruik als een populair devotieobject.³ Ten slotte laat deze casus het belang zien van digitale 3D-reconstructies voor de ontwikkeling van een digitale kennisarchitectuur voor wetenschappelijk onderzoek en het toegankelijk maken van cultureel erfgoed. Deze term, vertaald vanuit het meer gangbare *knowledge architecture*, betreft een constructie die vooral wordt gebruikt voor de ontwikkeling van strategieën door organisaties. Deze constructie bepaalt hoe kennis het best georganiseerd en gedeeld kan worden voor het nemen van besluiten. Uitgelegd zal worden waarom in de context van cultureel erfgoed juist een *semantic web*-toepassing hiervoor geschikt is en wat hieronder precies moet worden verstaan.

MATERIEEL VERSUS IMMATERIEEL ERFGOED

UNESCO definieert cultuur als ‘het geheel aan onderscheidende spirituele, materiële, intellectuele en emotionele kenmerken van een maatschappij of sociale groep, dat niet alleen kunst en literatuur omvat, maar ook levensstijlen, tradities, overtuigingen en waardesystemen’.⁴ Ondanks deze holistische definitie uit 1982 kent UNESCO in de erfgoedpraktijk nog altijd verschillende waarden toe aan materieel en immaterieel cultureel erfgoed. Laurajane Smith hekelt in haar standaardwerk *Uses of Heritage* (2006) dit onderscheid in internationale classificaties van erfgoed en bepleit niet alleen een holistische aanpak onder de gemeenschappelijke noemer van *heritage*, maar stelt bovendien dat al het cultureel erfgoed op de eerste plaats *intangible* is. Dit omdat ze erfgoed niet als een object ziet maar als een cultureel en sociaal proces waarin steeds nieuwe betekenissen en waarden aan herinneringen worden toegekend.⁵

Het onderscheid tussen *tangible* en *intangible cultural heritage* komt tot uitdrukking in twee belangrijke verdragen ter bescherming van het werelderfgoed: The Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage van 1972 en de UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage van 2003. Beide verdragen zijn richtinggevend voor internationaal en nationaal cultureel erfgoedbeleid. Nederland tekende het eerstgenoemde verdrag in 1992 en ging daarmee de verplichting aan ‘dat zij kennis zal bewaren, vermeerderen en verspreiden door het behoud en de bescherming van het erfgoed der wereld’.⁶ Het tweede UNESCO-verdrag, getekend door Nederland in 2012, verplicht tot het ne-

men van maatregelen ter bescherming van het immaterieel erfgoed binnen de eigen landsgrenzen.⁷ Al voor de totstandkoming van het verdrag van 1972 werd er gewezen op de spanning tussen het universele karakter van de problematiek rondom immaterieel erfgoed en de beschermende maatregelen op nationaal niveau.⁸ In Nederland werd er met de introductie van de Erfgoedwet in 2016 meer eenheid geschapen in de veelheid van regelingen met hun eigen wijzen van bescherming en subsidies. Niettemin bleef in de implementatie ervan het onderscheid bestaan tussen materieel en immaterieel erfgoed enerzijds en roerend en onroerend erfgoed anderzijds, met directe gevolgen voor hoe objecten in culturele context optimaal kunnen worden beschermd.

KENNISVERGROTING

Hoewel de Erfgoedwet ruimte biedt voor een samenhangende bescherming van roerend en onroerend cultureel erfgoed in de vorm van ensembles, was en is het beleid vooral gericht op de reductie van het aantal hiervan. De focus ligt nu op de ‘vergroting van kennis en bewustzijn, attitudeverandering en verbeterde omgangsnormen’.⁹ Het beleid gebaseerd op de Erfgoedwet gaat minder ver dan de aanbeveling van de Raad van Europa dat erop gericht is om de bescherming van historische ensembles van onroerend en roerend erfgoed te verzekeren. Deze aanbeveling werd in 2024 door Nederland ondertekend, maar in tegenstelling tot in Vlaanderen vooralsnog niet in de wet verankerd.¹⁰

De beleidskeuze voor handhaving in plaats van uitbreiding van het beschermingsniveau binnen de Erfgoedwet is een gemiste kans. Voorlopig rest kennisvergroting voor een betere bescherming van materieel en immaterieel cultureel erfgoed. Dit moet meer omvatten dan informatieverschaffing aan erfgoedeigenaren of een database van beschermd cultuurerfgoed.¹¹ De door de Nederlandse overheid beoogde uitbreiding van kennis, zo wordt hier gesteld, moet deel uitmaken van een omvattende, ethisch geëngageerde set van erfgoedstrategieën. In dit artikel wordt betoogd dat een combinatie van digitale middelen een belangrijke bijdrage kan leveren aan zo’n omvattende set van strategieën, door objecten multidimensionaal in context te plaatsen en te verbinden met nationale en internationale projecten gericht op onderzoek naar het materieel en immaterieel erfgoed. Dit wordt toegelicht aan de hand van een digitale 3D-reconstructie van de restauratiegeschiedenis van de Noodkist in Maastricht tussen 1958 en 1962 vanuit meerdere perspectieven. De keuze voor deze casus is relevant om meerdere redenen. Allereerst wordt de Noodkist al sinds de middeleeuwen meege dragen in processies en is dit bijzondere object – soms aangeduid als de ‘Nachtwacht van het Zuiden’ – niet alleen materieel erfgoed, maar door

interactie met de inwoners en bezoekers van Maastricht ook immaterieel erfgoed.

Daarnaast is de geschiedenis van de Noodkist representatief voor de constatering dat er onvoldoende gebruik is en wordt gemaakt van de mogelijkheden om materieel en immaterieel erfgoed integraal te beschermen. De Noodkist was onlosmakelijk verbonden met het onroerend cultureel erfgoed van de Sint-Servaasbasiliek.¹² Zo maakte de Noodkist met zijn vier oorspronkelijke pendants sinds de twaalfde eeuw deel uit van een vaste altaaropstelling.¹³ Deze opstelling, waarvoor architect P.J.H. Cuypers later nog een nieuw ontwerp maakte, is verloren gegaan.¹⁴ Uiteindelijk is de Noodkist niet als ensemble gekoppeld aan de basiliek als rijksmonument, zoals geopperd in enkele overheidsrapporten van voor en na de inwerkingtreding van de Erfgoedwet.¹⁵ De Noodkist wordt in juridisch opzicht nog altijd gezien als roerend cultureel erfgoed en wel als onderdeel van de verzameling van de schatkamer van de basiliek. Deze aanwijzing als verzameling is uit de Wet tot behoud van cultuurbezit voortgekomen.¹⁶ Deze wet, die onderdeel is gaan uitmaken van de Erfgoedwet, was gericht op het tegengaan van vervreemding van cultuurgoederen. Voor eventuele restauratiesubsidies wordt nog steeds verwezen naar de Mondriaan Stichting. Verder figureert de Noodkist sinds februari 2020 indirect nog op een andere lijst, die van immaterieel cultureel erfgoed, in de beschrijving van de heiligdomsvaart. Deze lijst wordt beheerd door het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN), dat in opdracht van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap de internationale afstemming met de UNESCO lijst coördineert.¹⁷

ACHT PERSPECTIEVEN OP DE NOODKIST

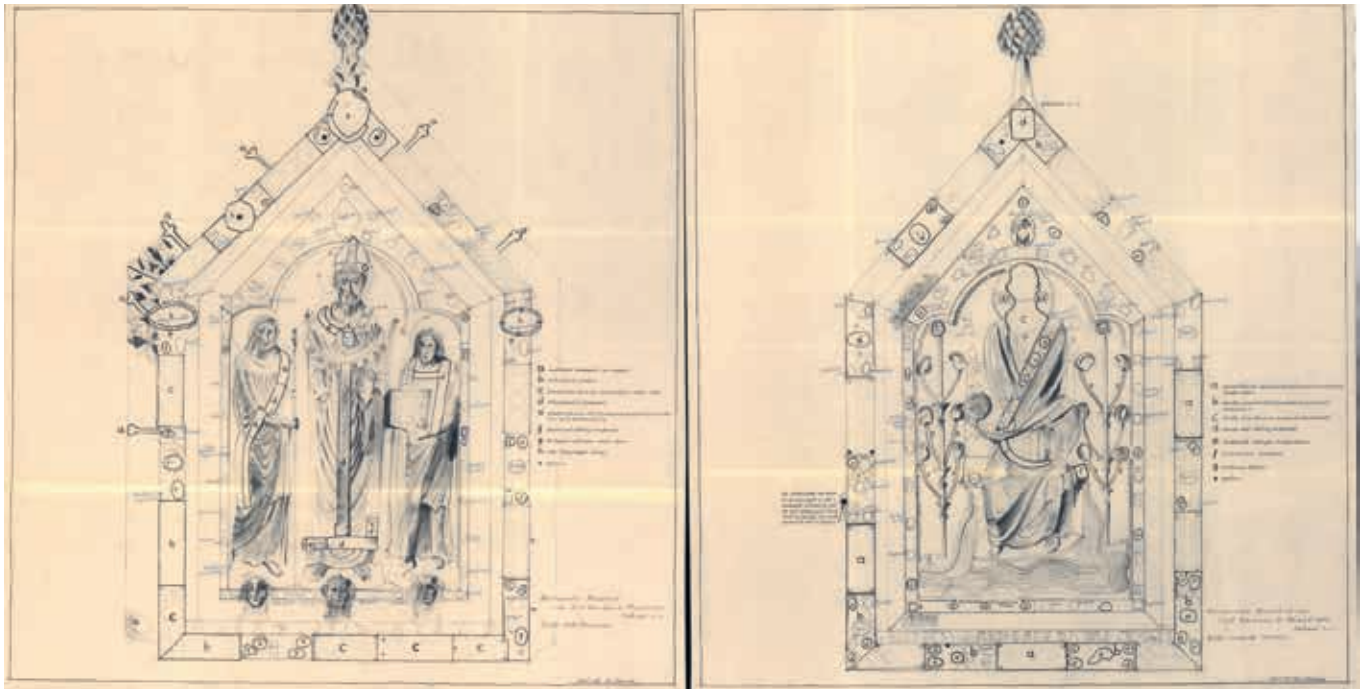
De Noodkist is vervaardigd tussen 1160 en 1200 en wordt gezien als een van de belangrijkste religieuze kunstvoorwerpen van de romaanse periode, soms ook wel problematisch regionaal stilistisch aangeduid als het Maaslandse romaans, de Maaslandse gotiek of de Maaslandse renaissance.¹⁸ In 1160 besloot het Sint-Servaaskapittel de beenderen van de patroonheilige vanuit de crypte over te plaatsen naar een rijk reliekschrijn. Het zou dertig jaar duren voor de Noodkist met de vier daarbij behorende pendants werd voltooid. Er worden meerdere proosten genoemd die hiertoe de opdracht zouden kunnen hebben gegeven. Vaststaat dat het gebeente van Sint Servaas tussen 1196 en 1200 in de reliekschrijn werd geplaatst. Het ensemble van de Noodkist met de vier pendants werd als onderdeel van een speciaal daarvoor gebouwd altaar op het hoogkoor opgesteld. Na de restauratie van 1962 werd de kist naar de schatkamer overgebracht. In 2020 keerde de Noodkist weliswaar weer terug naar de basiliek, maar nu naar de huidige locatie in het noordertransept.

De Noodkist bestaat uit een eikenhouten kist die is bekleed met vergulde koperplaten, bergkristallen en edelstenen. Sinds de vervaardiging is de kist diverse malen gerestaureerd.¹⁹ Als gevolg van blootstellingen aan slecht weer tijdens vele heiligdomsvaarten verkeerde de Noodkist in slechte staat, wat in het midden van de twintigste eeuw leidde tot pleidooien om het reliekschrijn opnieuw te restaureren. In 1958 stelde het kerkbestuur van de Sint Servaas het Comité van Restauratie van de Noodkist in, die op haar buurt zou worden bijgestaan door de internationale Commissie van Deskundigen van de Restauratie van de Noodkist. Deze commissie bestond uit museumdirecteuren, conservatoren en een edelsmid en werd voorgezeten door Jozef Timmers.²⁰

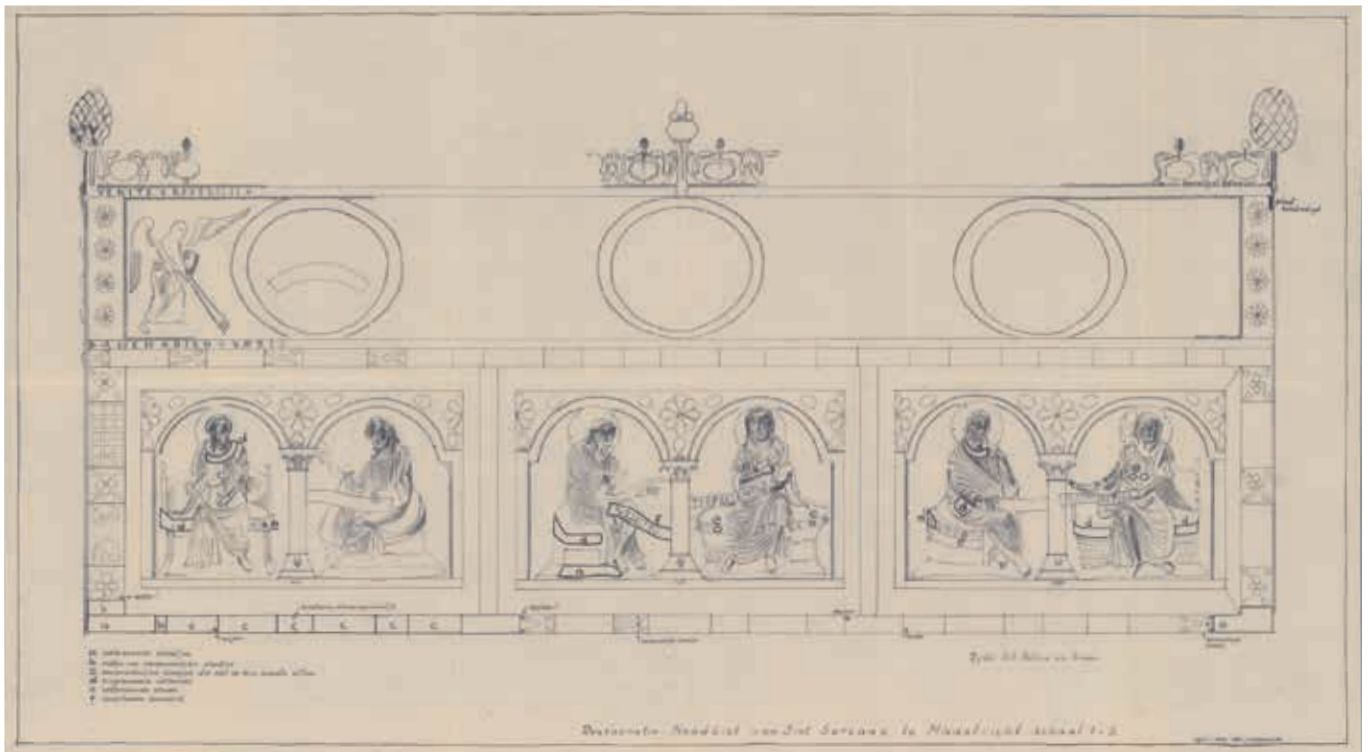
Bij een eerste inventarisatie bleek dat er meer dan honderd stenen waren verdwenen. Ook werden er 245 scheuren en andere beschadigingen van het metaal geconstateerd. Concrete plannen voor de restauratie werden in 1958 ontwikkeld. Daarbij konden ook slechte reparaties uit het verleden worden aangepakt. Zo was het vergulde koperen hoofd van Christus vervangen door een goud beschilderd houten kopje dat aan een ijzerdraadje bungelde. Uiteindelijk werd de restauratie door Leo Brom in januari 1962 voltooid.

In het navolgende wordt vanuit acht verschillende perspectieven zichtbaar gemaakt hoe beslissingen van erfgoedexperts en de restaurator hebben geleid tot wijzigingen van de Noodkist met grote invloed op de geschiedenis van de reliekschrijn in de populaire cultuur van Maastricht. Op basis van drie sets van restauratietekeningen van de Noodkist is een digitale 3D-reconstructie gemaakt die bruikbaar is als kritisch instrument om de soms dubieuze beslissingen uit het verleden toe te lichten (afb. 4, 5, 6 en 7). De 3D-reconstructie is door de auteur op de eerste plaats bedoeld voor studenten in de historische disciplines en erfgoedstudies in het algemeen en meer specifiek ter ondersteuning van de opleiding conservering en restauratie. Gebruikers kunnen in zogenaamde toursteps door de 3D-reconstructie heen navigeren. Deze toursteps contextualiseren in acht perspectieven de rijke geschiedenis van de Noodkist en zijn restauratie vanuit verschillende invalshoeken.

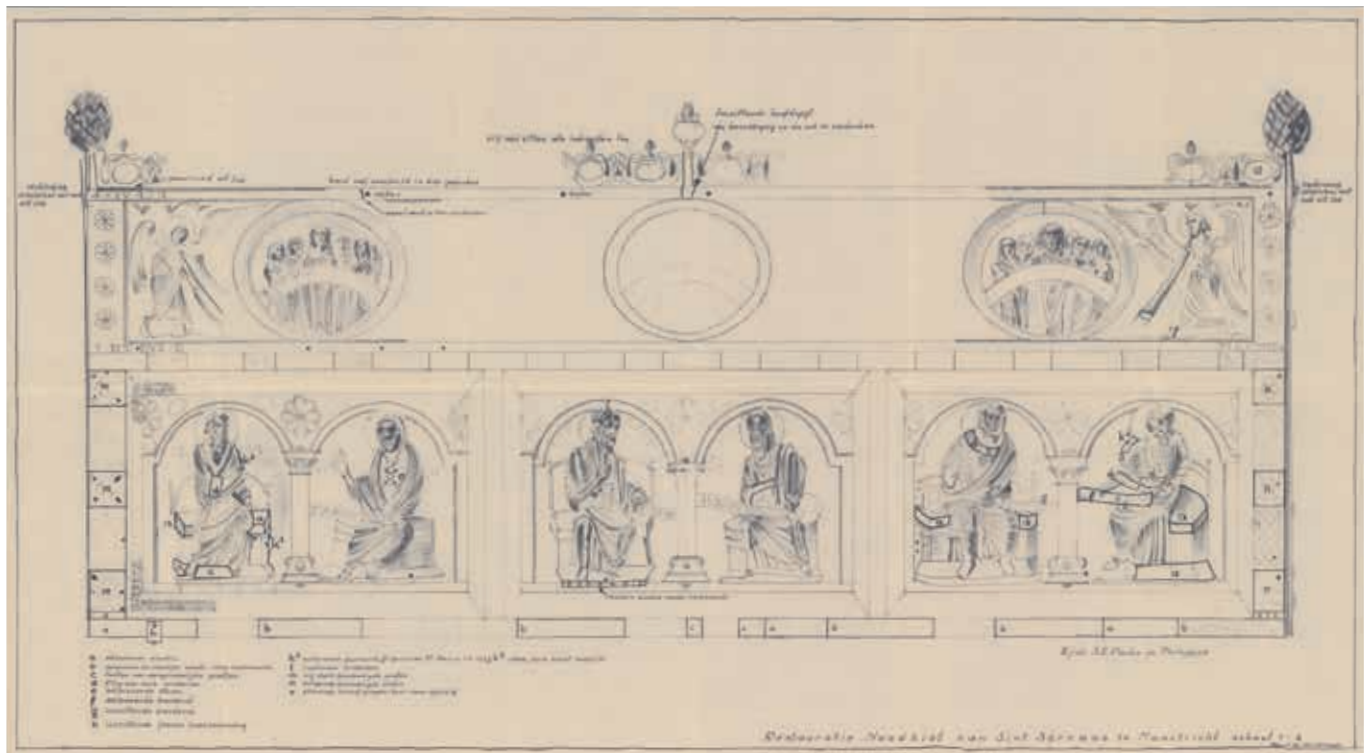
De nummering van de perspectieven volgt die van de 3D-reconstructie. De eerste perspectieven (1-4) hebben betrekking op legendes rond het leven en de relieken van Sint Servaas, op de vervaardiging, op de iconografie en ten slotte op het gebruik van de Noodkist. De volgende (5-7) handelen over de planning, het onderzoek en ethische aspecten van de restauratie. Het laatste perspectief (8) betreft de vervaardiging van de 3D-reconstructie. In de epiloog wordt gepleit voor een universele kennisarchitectuur ter ondersteuning van een holistische aanpak om materieel en immaterieel erfgoed internationaal te beschermen.

4. J. Spenger, tekeningen van Servaas en Christuszijde, 1958, inventarisatie beschadigingen en ontbrekende stenen, schaal 1:1 (Maastricht HCL, inv.nr. 1751; scan University of Amsterdam 4D Research Lab)

5. J. Spenger, tekening van zijde Petrus en Simon, 1958, inventarisatie beschadigingen en ontbrekende stenen, schaal 1:2 (Maastricht HCL; scan University of Amsterdam 4D Research Lab)

6. J. Spenger, tekening Paulus en Philippuszijde, 1958, inventarisatie beschadigingen en ontbrekende stenen, schaal 1:2 (Maastricht HCL inv.nr. 1751; scan University of Amsterdam 4D Research Lab)

7. J. Spenger, Servaaszijde voor restauratie, details van drie sets tekeningen, 1958, inventarisatie en namen van stenen toegevoegd door Elisabeth Treskow (Maastricht RHCL; scans University of Amsterdam 4D Research Lab)

1 LEGENDES EN RELIEKEN

Het leven van Sint Servaas is beschreven in diverse teksten en over de eeuwen steeds verder uitgebreid met nieuwe vertellingen. Belangrijke teksten met zijn levensverhaal zijn die van Gregorius van Tours (6de eeuw), Jocundus (11de eeuw), maar ook een van de vroegste geschriften in de Nederlandse taal, dat van Henric van Veldeke, uit het einde van de 12de eeuw.²¹ Vaak zijn deze vertellingen tegenstrijdig. Een van de legendes is dat Servaas in de vierde lijn van Jezus Christus afstamde.²² Volgens deze legende zou Servaas in de 1ste eeuw geboren moeten zijn, terwijl de meeste teksten de dood van de heilige in het laatste kwart van de 4de eeuw plaatsen. Aangezien 13 mei 384 algemeen als zijn sterfdatum wordt aangehouden, zou Servaas volgens deze legende drie eeuwen hebben geleefd.

Sint Servaas zou zijn heiligheid te danken hebben

aan een bezoek aan het Heilig Graf in Jeruzalem, waar een engel hem naar Tongeren zond om bisschop Valentinus op te volgen. Vanuit Tongeren ondernam Servaas een pelgrimstocht naar Rome om aan het graf van Petrus te vragen de stad tegen de Hunnen te beschermen. In een visioen deelde Petrus hem mede dat Tongeren vanwege begane zonden niet meer gered kon worden. Servaas moest de bisschopszetel en de relieken naar Maastricht overbrengen. Op weg naar Maastricht overleed hij net buiten de stadsmuren. Bisschop Monulphus gelastte de bouw van een kerk, een *magnum templum*, om het lichaam van Servaas te begraven. Zijn relieken kwamen samen met die van de bisschop van Tongeren, Valentinus, en die van de bisschoppen van Maastricht, Monulphus, Godulphus en Candidus, in zijn graf terecht. Later zouden deze bisschoppen hun eigen reliekschrijnen krijgen.

2 OBJECT EN VERVAARDIGING

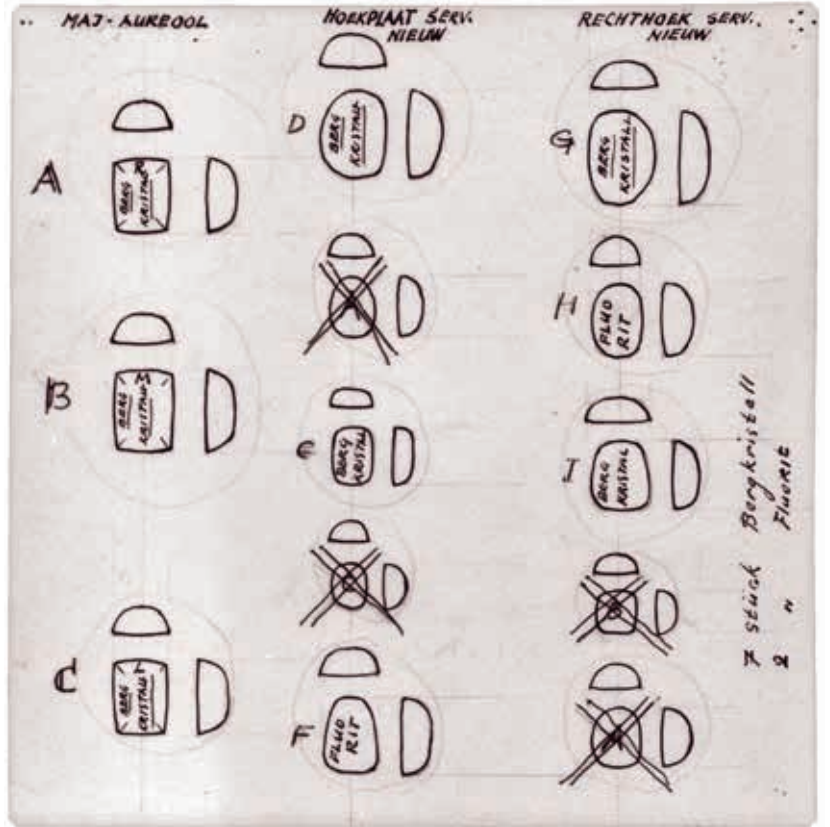
De Noodkist is een rijkversierd en complex object. Een eikenhouten kist in de vorm van een huis werd voorzien van een vergulde koperen laag. In deze laag werden voorstellingen in reliëf geklopt van Christus en Servaas tussen engelen op de korte zijden en van de apostelen op de lange zijden. Op de schuine daken van dit huis – eveneens in reliëf – prijken engelen die naast medaillons evenals de apostelen banderollen met teksten vasthouden. Deze vergulde koperen kist is met name aan de korte zijden verder versierd met bruinverniss, filigreïn, email, bergkristallen, edelstenen, halfedelstenen, cabochons en cameo's. Over de hele lengte van het dak loopt een kam met bergkristallen. Rondom de korte zijden lopen rijk bewerkte randen van verguld koper bekroond door metalen pijnappels. Meerdere vaklieden moeten de Noodkist hebben vervaardigd. Het giet- en smeedwerk verraadt dat er meerdere, minimaal twee handen het metaal van de kist hebben bewerkt.²³ Ook de diverse methoden om op het metaal decoraties aan te brengen, de verschillende edelstenen te slijpen en de cameo's te snijden, wijzen erop dat er een team van experts aan de Noodkist en zijn decoratie heeft gewerkt.

De ontmanteling van de kist voor de restauratie bracht nieuwe informatie over de vervaardiging ervan aan het licht. Zo werd om het reliëf in de platen te ondersteunen gebruikgemaakt van kleifiguurtjes die waren vastgezet in een mengsel van was, haren en andere materialen (afb. 8). Tijdens een van de laatste bijeenkomsten van de commissie van deskundigen die de voortgang en kwaliteit van de restauratie moest bewaken, werd besloten de vulfiguren, waarvan er verschillende waren gebroken, niet meer terug te plaatsen. Wel achtte de commissie deze laat-elfde-eeuwse vulfiguren van groot belang en sprak zelfs van een nationale kwestie. De vondst diende dan ook na terugkeer van de Noodkist in een tentoonstelling aan het brede publiek te worden getoond.²⁴ Hoewel enkele vulfiguren waren gebroken en het besluit ze niet weer in de reliëffiguren aan te brengen niet geheel onbegrijpelijk was, is hiermee belangrijk materiaal voor de vervaardigingsgeschiedenis van de Noodkist definitief gescheiden van het originele object. Ook werden er tijdens de restauratie antieke en Byzantijnse gemmen toegevoegd die de originele authenticiteit van de Noodkist enigszins aantastten.

8. Vulfiguren van klei circa 1160-1200 ter ondersteuning van reliëfs (foto Schatkamer Basiliek van Sint Servaas)

9. Tekening van adviseur E. Treskow
 ca. februari 1961 van bergkristallen en
 fluoriet edelstenen met aanduiding van
 hun plaatsen Nijmegen, KDC-Brom 14490
 (foto auteur)

▼ 10. Christuskopje na restauratie
 omgeven door edelstenen
 (foto Clavis)

3 ICONOGRAFISCH PROGRAMMA

De vergulde reliekschrijn met schuine daken is een directe verwijzing naar het gouden huis, het *domus aurea*. Het verwijst naar het Nieuwe Jeruzalem van puur goud dat de poorten opent voor diegenen die gered worden op de dag van het Laatste Oordeel.²⁵ Ook de apostelen, op de lange zijden van de Noodkist, houden banderollen met teksten vast die verwijzen naar die dag. De verbeelding van het Laatste Oordeel komt ook tot uitdrukking in de twee korte hoofdzijden van de Noodkist. Aan de Majestaszijde is de tronende Christus als Pantocrator afgebeeld met in zijn rechterhand de globe van het universum en in de linker een boek met de woorden *ECCE VENIO CITIO ET MERCES MECUM* ('En zie, Ik kom spoedig en mijn loon is bij mij').²⁶ Aan de Servaaszijde zien we de heilige tussen twee engelen. Een engel reikt de bisschopsstaf (die tijdens de restauratie werd verwijderd) aan, de ander toont een boek met de tekst *INDUE IMMORTALITATEM* (Kleed u met onsterfelijkheid). De daken van de Noodkist, respectievelijk *MISERICORDIA* (Genade) en *VERITAS* (Waarheid) genoemd, verwijzen naar de geredden en de verdoemden op de Dag des Oordeel.²⁷ Ten slotte verwijzen ook de edelstenen naar het Nieuwe Jeruzalem om de geredden op te vangen. De muren van deze gouden stad waren gebouwd op de fundamenten van twaalf edelstenen. Deels treffen we deze ook op de Noodkist aan, naast minder rijke stenen zoals bergkristal en glas (afb. 9 en 10).²⁸

Het oorspronkelijke iconografische programma had nog voor de restauratie was begonnen volledig verstoord kunnen zijn. Op 25 maart 1958 schreef Hoster een bericht aan Timmers dat voor een hooggeplaatste geestelijke zonder meer verwonderlijk mag worden genoemd.²⁹ Hij had die ochtend een handelaar in edelstenen bezocht die voor een schappelijke prijs van 4.500 Duitse mark wel bereid zou zijn een cameo te verkopen. Het betrof een voorstelling van Zeus op de wijze van Otricolo die door een adelaar wordt opgetild. Deze zou in de bovenste vassing aan de Servaaszijde kunnen worden aangebracht en de Apotheose van Servaas uitdrukken. Hij voegde er nog aan toe: 'Ikono-grafisch ist das Thema für diese Stelle ganz ideal.'³⁰

Uiteindelijk waren de wijzigingen in het iconografisch programma als gevolg van besluiten van de commissie minder drastisch. De vrees van de conservator van de schatkamer dat de ranken van de levensbomen die op de Christuszijde aan weerszijden van de troon Gods uit de rivier ontsproten minder zichtbaar zouden worden doordat ze niet meer met de stam verbonden zouden zijn, bleek ongegrond.³¹ Ingrijpender waren de wijzigingen aan de Servatiuszijde. De verwijzing naar de Dag des Oordeels bleef overeind, maar de boodschap rondom bisschop Servaas werd aangetast. Lang werd er gediscussieerd of de bisschopsmijter, die van latere datum was, na restauratie weer aangebracht

moest worden. Besloten werd dat, wanneer het kopje van Servaas gaaf zou zijn, dit niet te doen. Mogelijk bleek dat niet het geval; de mijter bleef gehandhaafd. Anders verging het met de bisschopsstaf. Na discussie of deze niet vervangen zou moeten worden door een pelgrimsstaf, werd uiteindelijk besloten geen enkele staf meer aan te brengen.³² Dat was een belangrijke aantasting van de autoriteit die Servaas moest uitstralen. De bisschopsstaf werd hem immers aangereikt door een engel. Dit moest benadrukken dat Servaas zijn status als bisschop had verkregen door goddelijke tussenkomst en niet via een wereldse macht.³³ In de besluitvorming rondom het al dan niet terugplaatsen van de bisschoppelijke attributen van Servaas speelden behalve esthetische overwegingen ook argumenten van ouderdom en authenticiteit een belangrijke rol.³⁴ Gesteld kan worden dat zowel de materiële authenticiteit als de constructieve authenticiteit gebaseerd op de politiek-religieuze context die de Noodkist oorspronkelijk uitdroeg, werd aangetast.³⁵

4 PUBLIEKE EN DEVOTIELE ROL

Om de zeven jaar wordt de Noodkist tezamen met reliekhouders van de basilieken van Sint Servaas en Onze Lieve Vrouwe en die van andere kerken meege-dragen tijdens de heiligdomsvaart. De vroegst gedocumenteerde verwijzing naar pelgrimsbijeenkomsten in Maastricht is een pauselijke bul van 1249. De Noodkist als het hoogtepunt van de Servaasverering wordt voor het eerst in 1391 vermeld. Het met regelmaat terugkerend gebruik van de heiligdomsvaart werd onderbroken tijdens de Reformatie en de Franse periode, maar hervat in 1881. De meest recente twee omgangen vonden plaats op 15 en 22 juni 2025. De planning van de heiligdomsvaarten werd zorgvuldig afgestemd met processies in omliggende plaatsen, waardoor deze soms meer dan 140.000 bezoekers trokken. Daarnaast komt de Noodkist uit de basiliek in bijzondere omstandigheden van oorlogsdreiging of epidemieën om publiekelijk te bidden voor vergiffenis en bescherming. De eerste vermelding daarvan dateert van 1409; de laatste keer was tijdens de Tweede Golfoorlog in 1991. Naast deze publieke rol had de Noodkist een meer devotie-nale rol voor de bezoekende pelgrims die hun dankbaarheid onder andere met de toevoeging van votieven uitten. Tijdens de restauratie werden zilveren votiefkopjes die rond 1450 op de reliekschrijn waren aangebracht definitief verwijderd.

Vanaf het begin stond vast dat de zilveren votiefkopjes na de restauratie weer zouden worden bevestigd (afb. 11).³⁶ Niettemin werd er in de voorlaatste vergadering over gestemd. Toen de stemming vóór terugplaatsing uitviel, stelde Brom aan de commissie voor nogmaals de Noodkist te bekijken. Bij terugkomst besloot de commissie bij de volgende vergadering de kwestie opnieuw aan de orde te stellen.³⁷ Bij deze, tegelijkertijd

11. Votiefkopjes, voor de restauratie (foto Nijmegen CKD)

laatste, bijeenkomst voor de oplevering van 5 januari 1962 werd uiteindelijk met vier stemmen tegen drie besloten de votiefkopjes niet meer aan te brengen, maar te bewaren bij de overige fragmenten van de Noodkist. Bij het besluit werd aangetekend 'dat ook de restaurateur zich tegenstander van het terugplaatsen dezer figuurtjes verklaarde'.³⁸ De volgende argumenten voor en tegen werden aangedragen: 'Voor het wederom aanbrengen pleiten bepaalde historische overwegingen – de kopjes zijn vermoedelijk eeuwen geleden op de Noodkist bevestigd – terwijl ze iconografisch goed staan. Als tegenargument geldt, dat de drie kopjes het silhouet van de St. Servaasgevel schaden terwijl ze voor een deel de voetstukken van de figuren verbergen.'³⁹ Wat opvalt is dat de publieke en devotieele rol van de Noodkist als een interactief object met een belangrijke betekenis in de heiligdomsvaarten en noodprocessies in deze discussies geen enkele rol heeft gespeeld.

Hoezeer de reliëfschrijn een rol speelde in de populaire cultuur blijkt misschien wel uit de beroemde Noodkistrede van hoofdaalmoezenier Poels, die in 1917 de armoedige woonomstandigheden en de zeer hoge kindersterfte in Maastricht aan de kaak stelde: 'Ik meende U op deze wijze te kunnen doen voelen en tasten, dat de noodkist zelf ons *leert*, wat aan de stad Maastricht die thans in nood verkeert, weer redding brengen kan en redding brengen moet. Onze christelijke beginselen zijn *levenskiemen*. Al heeft de middel-euwschen goudsmid, die het kunstwerk der noodkist wrocht, de belijdenis deze beginselen vastgelegd in edel goud: ook *gouden* korenaren zijn geen *echte* korenaren, die *leven* en *leven geven* aan het daarvan *levend* volk.'⁴⁰

Een dergelijk argument bracht ook Renate Kroos naar voren in haar kritische bespreking van de restauratie. Over de vervanging van kristalglas door kostbare antieke en Byzantijnse stenen en cameo's merkte zij op dat daarmee de onvoorwaardelijke gelukzaligheid van de gelovigen had plaatsgemaakt voor een vals aura. De Noodkist had immers ook arme tijden door gemaakt en was niet altijd een gouden huis.⁴¹ Deze

constatering van Kroos raakt ook direct aan het wetenschappelijk debat rondom het begrip authenticiteit. Gesteld kan worden dat de Noodkist weliswaar met hoogwaardigere materialen is verrijkt, maar ten koste van de materiële authenticiteit. De verwijdering van de votieven betekende ook een aantasting van de constructieve authenticiteit gevormd door culturele context en van de existentiële authenticiteit verbonden aan persoonlijke ervaringen.

5 PLANNING EN UITVOERING RESTAURATIE

Nadat bij de ommegang van 1955 werd vastgesteld dat de Noodkist in een erbarmelijke staat verkeerde, kwamen er initiatieven om deze te herstellen. De in 1958 ingestelde commissie van deskundigen begon met het opstellen van richtlijnen voor de restauratie. Verder liet deze commissie in hetzelfde jaar door J. Spengers tekeningen maken van de Noodkist. De tekeningen bestonden uit drie sets van vier aanzichten. De eerste set toont de bestaande toestand van de twee korte zijden, respectievelijk de Christus- en Servatius-zijde op een schaal van 1:1 en de twee lange zijden met de apostelen en de engelen op de daken op een schaal 1:2. De tweede set is ingekleurd, waarbij in blauw de beschadigde delen van het metaal zijn aangegeven en in oranje de ontbrekende stenen. Deze set is op karton getekend. Gaten op de vier hoeken werden aangebracht dat ze in het atelier werden opgehangen om de conditie voor de medewerkers en commissieleden duidelijk zichtbaar te maken. Op deze set zijn ook oranje lijnen getekend met nummerv verwijzingen naar foto's die er tijdelijk op konden worden aangebracht. Op de achterzijden van de foto's van voor de restauratie zijn nummers aangebracht die corresponderen met de fotoverwijzingen op deze tweede set van tekeningen. Op de derde set, ten slotte, heeft de edelsmid in de commissie, Elisabeth Treskow, in het Duits de stenen genoteerd die zich op de Noodkist bevonden of ter aanvulling moesten worden aangebracht. Kopieën van de eerste en derde set tekeningen bevinden zich in meerdere collecties, onder andere in Maastricht en Keulen.

Verder bevinden er zich ook duplicaten van de genummerde foto's in meerdere archieven (Nijmegen, Keulen, Utrecht). Dit wijst erop dat ze bedoeld waren om de leden van de commissie van deskundigen in staat te stellen de voortgang in de besluitvorming rondom de restauratie te volgen (afb. 12).⁴²

Ook het rapport van 12 november 1959, dat vier maanden later (op 14 april 1960) werd vastgesteld, bevindt zich in meerdere archieven (Maastricht, Keulen, Utrecht) met waarschijnlijk hetzelfde communicatiedoel. De inhoud ervan is niet zozeer op reconstructie maar op conservering gericht. Zo vermeldt de inleiding 'dat de Noodkist als een der belangrijkste werken van de Maaslandse edelsmidkunst zoveel mogelijk in haar huidige, onvolkomen en onvolledige staat behouden moet blijven en in de hoofdzaak alleen die maatregelen moeten worden getroffen, welke noodzakelijk zijn om het schrijn voor de toekomst te conserveren. Bovendien heeft als leidinggevende gedachte gegolden, dat de Noodkist in de eredienst een functie heeft gehad en dat er bij een restauratie met de voortzetting van deze functie rekening moet worden gehouden.'⁴³ Op dezelfde dag in april vertrok de Noodkist per ambulance naar het atelier van Leo Brom in Utrecht en kon het restauratieproces beginnen.⁴⁴

6 CONSERVERING EN WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK

Op het moment dat de plannen voor een restauratie van de Noodkist geleidelijk gehoor begonnen te vinden, werd ook besloten de inhoud ervan uit te nemen voor een nadere inspectie. Tijdens een publieke mis op 19 januari 1958 werden door de bisschop van Roermond vijf pakketjes uit de kist genomen en uitgesteld op een baar, waar gelovigen ze een week lang konden aanschouwen.⁴⁵ Tijdens een besloten bijeenkomst die dag werd onder toezien oog van de bisschop een aantal van de pakketjes geopend.⁴⁶ Er werd een rapport opgesteld, dat leidde tot aanvullend onderzoek.⁴⁷ De linnen en zijden doeken die de pakketjes omwikkelde, zijn gedateerd tussen zevende/achtste en de elfde eeuw.⁴⁸ Ze werden naar het Laboratorium voor Textieltechniek en Vezeltechnologie van de TU Delft gebracht. Textielonderzoekster Jentina Leen trof toen ze het doek met het label *Cineres Sci Servatii* (Het as van Sint Servaas) ontvouwde naast schilfers van menselijke beenderen en een snijtand uit de onderkaak ook resten van een onbekende diersoort aan. Deze werden voor verder onderzoek naar het Natuurhistorisch Museum in Leiden gestuurd, waar werd vastgesteld dat het de schedel en botjes van een vleesmuis

12. Leden van de Commissie van Deskundigen van de Restauratie van de Noodkist op bezoek bij Edelsmidse Brom in Utrecht, 27 januari 1961 (Bonn RAK, Nachlass Treskow)

13. 3D-lijntekening Edelsmidse Brom, uit de Volkskrant, 14 mei 1960

betrof.⁴⁹ Na het onderzoek werden de relieken in de Noodkist door de bisschop teruggeplaatst in een speciaal daarvoor ontworpen kistje.⁵⁰

Tijdens de restauratie stuitte Brom op enkele technische problemen die om aanvullend wetenschappelijk onderzoek vroegen. Het metaal van de Noodkist was door het merkwaardige mengsel van was waarmee de vulfiguren waren vastgezet door corrosie aangetast. Het stelde hem voor de vraag hoe de terracotta vulfiguren weer met een nieuw vulmiddel teruggeplaatst zouden kunnen worden zonder het metaal te verhitten, zoals in zijn contract was vastgelegd. Hij legde de vraag voor aan directeur Adriaan der Weduwen van TNO, die diverse andere vulmiddelen voorstelde.⁵¹ Uiteindelijk loste het probleem zich vanzelf op toen besloten werd de terracotta vulfiguren niet meer terug te plaatsen.

7 ETHISCHE ASPECTEN

Ondanks de zorgvuldig opgestelde richtlijnen en aanvullend onderzoek zouden korte lijntjes tussen leden van de commissie en de restaurator en merkwaardige aanvullende procedures in de besluitvorming rondom de restauratie tot ongelukkige ingrepen leiden. Het

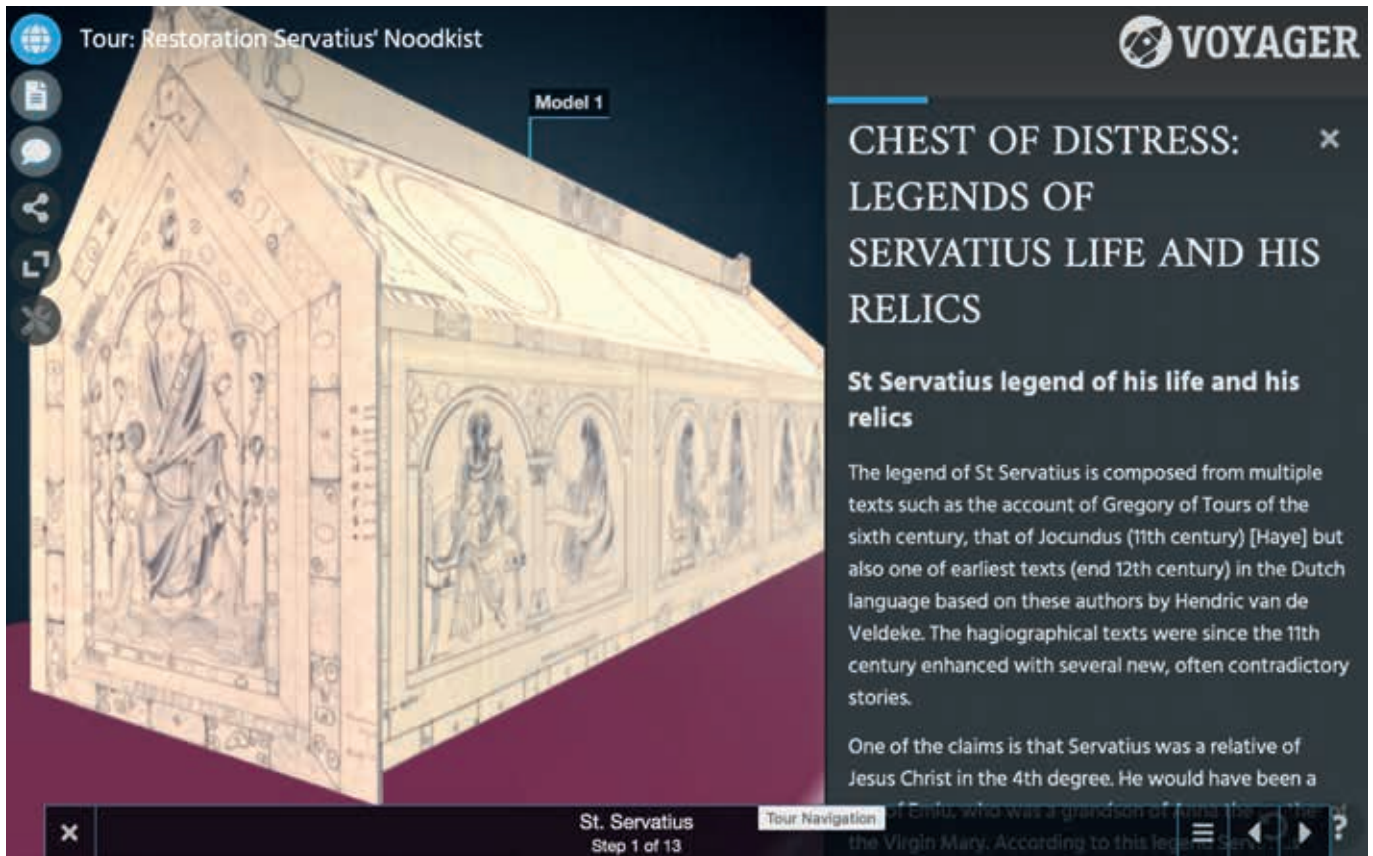
was het restauratieatelier Brom dat in 1952, al jaren voor de restauratie, voor het eerst bij Timmers aanklopte om op de noodzaak van de restauratie te wijzen en het eigen bedrijf behoedzaam naar voren te schuiven.⁵² In 1957 stelde Brom zelf een werkcommissie voor en voegde eraan toe: ‘Het liefst zou ik U zien fungeren als voorzitter van deze commissie’, waarop Timmers positief reageerde.⁵³ Toen de commissie van deskundigen uiteindelijk in 1958 vier kandidaten (Jan Noyons, F.A.J. Smoorenburg, Eloy Kersten-Leroy en Leo Brom) uitnodigde om voorstellen voor de restauratie in te dienen, trok laatstgenoemde zich opzichtig terug: ‘De richtlijnen vormen naar mijn oordeel een zo weinig geëigende basis voor een doelmatige en vruchtbare samenwerking tussen Uw commissie en degene die met de uitvoering deze restauratie zal worden belast.’⁵⁴ Pas na aandringen van het kerkbestuur (waarschijnlijk via tussenkomst van Timmers) herzag Brom zijn besluit en diende alsnog een voorstel in.⁵⁵ Bij een bespreking van de vier voorstellen vielen er twee direct af.⁵⁶ Ondanks herhaalde verzoeken van commissielid Desiré Bouvy om Jan Noyons uit te nodigen om evenals Brom zijn voorstel toe te lichten, werd alleen Brom gevraagd om naar Maastricht te komen. Bij de laatste vergadering voor de oplevering beklagden diverse leden zich erover dat Timmers de brieven van Bouvy en Noyons gericht aan de commissie niet met hen had gedeeld. Ook was het niet gepast dat de overige inzenders via de pers hadden moeten vernemen dat hun voorstellen niet waren gehonoreerd.⁵⁷ Een door het kerkbestuur gehonoreerd verzoek van Brom om voortaan besluiten te kunnen nemen als er niet meer dan drie commissieleden aanwezig waren – ‘mits Dr. J.J.J.M. Timmers hiertoe behoort’ – duidt op korte lijnen tussen de voorzitter en de restaurator.⁵⁸ De op zijn zachtst gezegd merkwaardige procedures in de besluitvorming leidden tot interventies die de iconografie en vooral de oorspronkelijke functie van de Noodkist ingrijpend zouden wijzigen.

8 3D-RECONSTRUCTIE

De hier gepresenteerde digitale 3D-reconstructie is niet de eerste multidimensionale representatie die van de Noodkist en zijn restauratie is gemaakt. Allereerst vervaardigde atelier Brom zelf een lijntekening in 3D. Deze tekening geeft de plaatsen weer waar restauratieve ingrepen noodzakelijk zouden zijn.⁵⁹ Daarnaast is er een digitale 3D-reconstructie gemaakt door Daan Claessen, die Fred Ahsmanns interpretaties van de Noodkist en zijn pendanten als onderdeel van de oorspronkelijke altaaropstelling en als gesamtkunstwerk aanschouwelijk maakte (afb. 13, 14).⁶⁰

► 14. D-reconstructie altaaropstelling, digitale reconstructie Daan Claessen, uit: F. Ahsmann, *Order and Confusion* (2017), afb. 227b (foto Clavis)

15. Schets 3D-reconstructie restauratie Noodkist, 2025, concept Charles van den Heuvel, ontwerp Tijm Lanjouw/Amsterdam University 4D Research Lab (foto auteur)

De huidige 3D-reconstructie werd gemaakt door met fotogrammetrische opnamen de maten en de vormen van de drie sets van restauratietekeningen vast te leggen. Vervolgens werden deze 3D-data gecombineerd en geprojecteerd op een basismodel in de juiste dimensies van het volume van de Noodkist (afb. 15). Doordat het hier een interactief model betreft, is het mogelijk steeds een van de drie sets van allerlei gezichtspunten te bekijken en in- en uit te zoomen op details. Links in de overzichtsschermen en details verwijzen naar annotaties die worden toegelicht in de acht perspectieven op de 3D-reconstructie.⁶¹

De keuze om een 3D-reconstructie te maken van de restauratie in plaats van de Noodkist zelf, sluit aan bij de visies van Smith en Hou en anderen dat erfgoed eerder als een proces dan als object moet worden gezien.⁶² Niet alleen verschaffen de drie sets van tekeningen en foto's inzicht in dat proces. Dat geldt ook voor de discussies binnen en tussen de commissie van deskundigen, het comité van de restauratie en het kerkbestuur over de rol van de Noodkist. Ze tonen wisselende visies op de Noodkist als museumstuk dan wel als object met een blijvende rol in het godsdienstig leven. Daarmee volgt de 3D-reconstructie op dynamische wijze het toekennen van verschillende waarden aan de Noodkist als gevolg van het restauratieproces. De kritiek van

Renate Kroos, dat de verfraaiing van de Noodkist tijdens de restauratie verloor dat het object veel armere perioden had doorstaan maar deel uitmaakte van de populaire cultuur van Maastricht, is illustratief voor dergelijke veranderingen.

Deze discussies rondom het toekomstig gebruik van de Noodkist en veranderingen in het toekennen van waarden daaraan, raken in algemenere zin ook aan het genoemde wetenschappelijke debat rondom authenticiteit in conservering en restauratie. Juist deze veelheid van perspectieven op de geschiedenis en de restauratie van de Noodkist biedt de mogelijkheid een strategische bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van een kennisarchitectuur die de bewustwording rondom het integraal behoud en beheer internationaal moet bevorderen. Dit met het uiteindelijke doel te komen tot een holistische bescherming van materieel en immaterieel cultureel erfgoed in de praktijk.

INTEGRALE BESCHERMING EN AUTHENTICITEIT

De perspectieven op de 3D-reconstructie van de Noodkist en de restauratie ervan maken duidelijk dat aan het object steeds in verschillende contexten andere betekenissen en waarden zijn toegekend. De discussies rondom de bescherming en het gebruik van de

Noodkist rakelden weer op, nog voor het object voor het eerst na de restauratie weer in de heiligdomsvaart zou worden meegevoerd. Terwijl in de eerste richtlijnen voor de restauratie was vastgelegd dat de Noodkist zijn rol in de liturgie en processies moest behouden, stuurde Timmers na afloop van dit proces aan op een musealisering van het object. Op 12 april 1962 schreef hij aan het kerkbestuur: 'Tot mijn niet geringe ontsteltenis verneem ik, dat er plannen bestaan om de pas gerestaureerde Noodkist mee te dragen in de optochten tijdens de komende viering van de Heiligdomsvaart. Afgezien nog van het feit, dat het van weinig smaak getuigen zou, een eerbiedwaardig voorwerp en een onschatbaar kunstwerk als de Noodkist in een gekostumeerde optocht mee te voeren, loopt U, zodoende, het risico, een groot deel van het effect der pas voltooidde, kostbare restauratie te niet te doen.'⁶³ Enigszins laconiek reageerde het Comité van de Restauratie namens het kerkbestuur met een verwijzing naar eerdere besluiten van de Commissie van Deskundigen: 'Het Comité is het met de Commissie van Deskundigen (vide o.m. het verslag van 7 november 1961) van oordeel, dat de Noodkist van de St. Servaas niet als een museumstuk moet worden beschouwd, maar als object, dat een rol speelt in het godsdienstig leven.'⁶⁴

Meer recentelijk werd overwogen een evenwicht tussen bescherming en het publiek-religieuze gebruik te vinden door de Noodkist tijdens de heiligdomsvaarten door een replica te vervangen.⁶⁵ Deze voorgestelde oplossingen hebben gemeen dat de bescherming van het object en de sociale interacties daarmee als gescheiden entiteiten worden gezien. Eerder merkten we op dat in overheidsrapporten de Noodkist als onderdeel van de Sint-Servaasbasiliek juist als een goed voorbeeld van een te beschermen ensemble werd aangemerkt. Hier kan nog aan worden toegevoegd dat nu gescheiden onderdelen, zoals de vulfiguren die oorspronkelijk onder de reliëfs zaten, het later toegevoegde kistje met de relieken van Servaas of devotiefkopjes, hiermee ook beschermd zouden kunnen worden.⁶⁶ Daarnaast figureert de Noodkist in publieke manifestaties te midden van immateriële culturele expressies zoals de heiligdomsvaarten. De Noodkist voldoet kortom aan de criteria van cultuurgoederen en verzamelingen die onvervangbaar zijn én van onmisbaar cultuurhistorisch of maatschappelijk belang voor de Collectie Nederland.⁶⁷ Een holistische aanpak die verder reikt dan dat de Noodkist als roerend object niet mag worden vervreemd, maar dezelfde bescherming zou genieten als het onroerend object, de Basiliek van Servaas, zou betekenen dat het originele object meegedragen zou kunnen blijven worden.

De kwestie origineel versus replica brengt ons tot discussies rondom het begrip authenticiteit. In de erfgoedstudies wordt een veelheid van definities en typen

(materieel, functioneel en beleving) gehanteerd om het belang van authenticiteit in deze praktijken te duiden.⁶⁸ Echter, alleen de citaten uit de Noodkistrede van Poels of uit de restauratiekritiek van Kroos illustreren al dat meerdere typen van authenticiteit tegelijkertijd door elkaar spelen bij het vaststellen van de betekenis en waarden van het object in zijn context. Wanneer replica's daadwerkelijk de originelen in processies zouden vervangen, zou daarmee in ieder geval de materiële authenticiteit, maar wellicht ook de immateriële authenticiteit zijn aangetast. Met Nako-nieczna en Szczepański kan daarom gesteld worden dat de term authenticiteit hoogstproblematisch is in erfgoed. Dit omdat authenticiteit in materieel erfgoed nauwelijks reproduceerbaar is en onbruikbaar in de context van immaterieel erfgoed gebaseerd op menselijke ervaringen.⁶⁹ Deze constatering vraagt om een comparatieve analyse van de verschillende betekenissen die aan de term authenticiteit in de wereld van het erfgoed worden toegekend. Een internationale kennisarchitectuur kan daar een belangrijke rol in spelen.

EPILOOG

Het wetenschappelijk debat in de erfgoedstudies rondom het behoud van authenticiteit maakt duidelijk dat de toekenning van culturele, sociale en religieuze waarden aan de Noodkist niet op zichzelf staat. Zo telt de publicatie van Margry en Caspers met de daarop gebaseerde database van het Meertens Instituut momenteel al 676 bedevaartplaatsen in Nederland waarbij reliekhouders een centrale plaats innemen.⁷⁰ Het Zweedse project *Mapping Saints*, dat de verspreiding van materiële getuigenissen van heiligdomsverering in kaart brengt, maakt zichtbaar dat van Sint Servaas souvenirs tot in Scandinavië zijn aangetroffen.⁷¹ Ook de ontwikkeling van 3D-reconstructies voor de restauratie van gebouwen en cultuurgoederen is natuurlijk niet uniek. Om die reden wordt de 3D-reconstructie van de Noodkist opgenomen in een infrastructuur van digitale reconstructies van steden, gebouwen en andere ruimtelijke objecten.⁷² De duurzame borging van deze 3D-reconstructies maakt het mogelijk ze onderling te vergelijken en toepassingsmogelijkheden voor bepaalde vormen van wetenschappelijk onderzoek uit te wisselen.⁷³

De voorgestelde holistische bescherming van erfgoed is niet alleen een nationale kwestie. Het sluit aan bij juridische visies op de bescherming van werelderfgoed waarbij op lokaal niveau aan cultuurgoederen (materieel en immaterieel) waarden worden toegekend, maar de wettelijke verankering hiervan internationaal zou moeten worden voorzien.⁷⁴ Een internationale kennisarchitectuur is van belang om patronen in nationale en internationale projecten rondom de conservering en bescherming van erfgoed te kunnen her-

kennen. Hierdoor kunnen materiële en immateriële aspecten van de Noodkist worden gekoppeld aan de kennis over vergelijkbare objecten verspreid over Europa en op andere continenten. Om die reden bevatten de acht perspectieven op de Noodkist en zijn restauratie links naar nationale en internationale onderzoeksprojecten, databases en 3D-reconstructies. *Linked data* kunnen daarbij een belangrijke rol spelen, mits de benodigde gegevens in de juiste context voor de computer op gestructureerde wijze leesbaar worden gepresenteerd.⁷⁵ Zonder context herkent de computer bij wijze van spreken het onderscheid niet tussen de Noodkist en een verbandtrommel. Dergelijke contexten worden gecreëerd door zogenaamde ontologieën, *machine-readable* gestructureerde schema's waarin kennis wordt georganiseerd. Deze maken het mogelijk *linked data* tot een betekenisvol *semantic web* samen te weven. De ontwikkeling van dergelijke ontologieën vereist specifieke domeinkennis, in dit

geval vanuit de architectuurgeschiedenis, beeldhouwkunst, toegepaste kunsten en van conserverings- en restauratiewetenschappen.

De bekendste omvattende ontologie in de wereld van cultureel erfgoed en musea is CIDOC-CRM. Hiervan bestaan diverse extensies waarmee verschillende van de beschreven perspectieven met elkaar verbonden en gecontextualiseerd kunnen worden. Het betreft bijvoorbeeld ontologieën voor kunst en architectuur, voor 3D-modellen, voor creatieve processen en voor restauratieprocessen.⁷⁶ Door de 3D-reconstructie van de restauratie van de Noodkist en de problematiek rondom zijn bescherming te verbinden met vergelijkbare nationale en internationale voorbeelden van interacties tussen materieel en immaterieel erfgoed, kan een kennisarchitectuur worden gebouwd. Deze kennisarchitectuur ondersteunt toekomstig beleid om materieel en immaterieel erfgoed integraal te beschermen.

DANKWOORD

Ik ben dank verschuldigd aan Truus van Wanrooij-Roks, voormalige medewerker van het Historisch Centrum Limburg in Maastricht, en aan Pieter Coenen, conservator van de schatkamer van de Servaasbasiliek, voor hun ondersteuning bij dit onderzoek. Verder ben ik Fred Ahsmann, auteur van de publicatie *Order and Confusion* (zie noot 13) dankbaar voor het beschikbaar stellen van foto's van zijn reconstructie van de oorspronkelijke altaaropstelling met de Noodkist. Tenslotte ben ik dank verschuldigd aan de reviewers voor hun waardevolle suggesties.

AFKORTINGEN ARCHIEVEN:

Bonn RAK: Bonn, Rheinisches Archiv für Künstlernachlässe

Keulen ED 827-70: Keulen, Historisches Archiv des Erzbistums Köln, Erzbischöfliches Diözesanmuseum, Zugang 827, Nr. 70, 'Servatius-schrein Maastricht Laufzeit 1958-1962'

Maastricht HCL: Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg

Nijmegen CKD: Nijmegen, Centrum voor Kunsthistorische Documentatie

Nijmegen KDC-Brom: Nijmegen, Katholiek Documentatie Centrum, archief Edelsmidse Brom

Utrecht AM 1987: Utrecht, Stichting Aartsbisshoppelijk Museum, toegang 1987

NOTEN

- 1 Voor een uitgebreide bibliografie van de geschiedenis en de publieke rol van de Noodkist zie: P.J. Margry en C. Caspers m.m.v. A. Jacobs en O. Thiers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, 4 dln. Amsterdam/Hilversum 2000. Voor Sint Servaas dl. 3: *Limburg*, 453-491.
- 2 In de literatuur wordt onder andere onderscheid gemaakt tussen *objective authenticity* (materiële aspecten), *constructive authenticity* (gebaseerd op culturele en historische contexten), *existential authenticity* (gebaseerd op persoonlijke ervaringen en subjectieve betekenisgeving) en *postmodern authenticity* waarbij authenticiteit gezien wordt als een sociale constructie beïnvloed door toeristen en andere waarnemers. Zie bijvoorbeeld: H. Fredheim en M. Khalaf, 'The significance of values. Heritage value typologies re-examined', *International Journal of Heritage Studies* 22 (2016) 6, 466-481, doi.org/10.1080/13527258.2016.1171247 (geraadpleegd 9 november 2025); F. Farrelly, F. Kock en A. Josiasen, 'Cultural heritage authenticity. A producer view', *Annals of Tourism Research* 79 (2019), 200-213, doi.org/10.1016/j.annals.2019.102770 (geraadpleegd 9 november 2025). E. Nakonieczna en J. Szczepański, 'Authenticity of cultural heritage vis-à-vis heritage reproducibility and intangibility. From conservation philosophy to practice', *International Journal of Cultural Policy* 30 (2024) 2, 220-237.
- 3 In België komt dit debat tot uitdrukking in onder meer het project *PaReS-Painted Relics in Situ* (BRAIN-be 2.0) en in de studie van J. Reyniers e.a., 'Inter-

disciplinair onderzoek naar houten beschilderde reliekschrijnen in België', *Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven* 126 (2025) 2-3, 279-293, in het bijzonder 289-290.

4 *Mexico City Declaration on Cultural Policies*, 'introduction statement', p. 1. Zie ook Cultural heritage art. 23: 'The cultural heritage of people includes [...] expressions of the people's spirituality, and the body of values which give meaning of life. It includes both tangible and intangible works through which the creativity of that people finds expression.'

5 L. Smith, *Uses of Heritage*, Londen/New York 2006, 56 en 307-308.

6 *Overeenkomst inzake de bescherming van het cultureel en natuurlijk erfgoed van de wereld*, Parijs, 16 november 1972 (geldend van 26 november 1992 t/m heden). Inleiding. Verder wordt in artikel 1 omschreven dat als cultureel erfgoed worden beschouwd monumenten, groepen van gebouwen en streken die o.a. uit hoofde van hun eenheid uit historisch, artistiek of wetenschappelijk oogpunt van uitzonderlijke waarde zijn.

wetten.overheid.nl/BWBV0003974/1992-11-26#Verdrag_2 (geraadpleegd 9 november 2025).

7 Deze maatregelen omvatten o.a. het identificeren en definiëren van het immaterieel erfgoed. Hieruit vloeit voort het bevorderen van wetenschappelijk onderzoek en het instellen van documentatiecentra voor immaterieel erfgoed: www.immaterieelerfgoed.nl/unesco/hetverdragnationaal (geraadpleegd 9 november 2025). *Tractatenblad* 2011, Verdrag 151, 24 augustus 2011, 68 (2003) 1: Verdrag inzake de bescherming van het immaterieel

- cultureel erfgoed; Parijs, 17 oktober 2003, Artikel 2 begripsomschrijvingen, lid 1: ich.unesco.org/doc/src/00009-NL-PDF-NL.pdf (geraadpleegd 9 november 2025). Onder immaterieel cultureel erfgoed wordt verstaan: 'de praktijken, voorstellingen, uitdrukkingen, kennis, vaardigheden – met inbegrip van de bijbehorende instrumenten, voorwerpen, artefacten en culturele ruimtes – die gemeenschappen, groepen en, in sommige gevallen, individuen erkennen als deel van hun cultureel erfgoed. Dit immaterieel cultureel erfgoed, wordt voortdurend opnieuw gecreëerd door gemeenschappen en groepen in reactie op hun omgeving, hun interactie met de natuur en hun geschiedenis [...]'
- 8 J. Blake, *Developing a New Standard-setting Instrument for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage. Elements for Consideration*, Parijs 2002 (herz. ed. 2001), 12-13. Blake wees erop dat er veelal op lokaal niveau waarden wordt toegekend aan immaterieel erfgoed, maar dat de bescherming ervan juist op universele morele en wettelijke verplichtingen zou moeten berusten. Zie ook: Smith 2006 (noot 5), 109-113.
  - 9 Tweede Kamer der Staten-Generaal, Vergaderjaar 2014-2025 34109 Bundeling en aanpassing van regels op het terrein van cultureel erfgoed (Erfgoedwet) Nr. 3 Memorie van Toelichting, 21. <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-34109-3.pdf> (geraadpleegd 9 november 2025).
  - 10 De Raad van Europa: 'recommends that the governments, [...] create conditions to ensure the protection of historic complexes composed of immovable and moveable property'. Geciteerd uit het rapport van de RCE, *Theoretisch Kader Interieurensembles*, 2018, 44 van na de inwerkingtreding van de Erfgoedwet. In het bijzonder de Memorie van Toelichting op Erfgoedwet 2016: 3,7 Ensembles. Zie verder het rapport van de werkgroep Onroerend/roerend opgesteld in opdracht van het Directeurenoverleg Cultuurdiensten Zeist: *Van object naar samenhang. De instandhouding van ensembles van onroerend en roerend cultureel erfgoed*, Den Haag/Amsterdam 2004.
  - 11 *Recommendation No. R (98) 4 of the Committee of Ministers to Member States to Promote the Integrated Conservation of Historic Complexes Composed of Immoveable and Moveable Property*. Geciteerd uit het rapport van de RCE (noot 10), 44. Ook in het rapport van de Raad van Cultuur: *Onvervangbaar & Onmisbaar – naar een dynamisch beschermingsmodel voor de Collectie Nederland (2022)* wordt een uitbreiding van de Erfgoedwet bepleit om verzamelingen van onroerend en roerend erfgoed beter te beschermen: zie de paragraaf: 'Nieuwe Invulling', 34: 'Cultuurgroepen en verzamelingen komen in aanmerking voor bescherming indien ze onvervangbaar zijn én van onmisbaar cultuurhistorisch of onmisbaar maatschappelijk belang voor de Collectie Nederland. [...] Met maatschappelijk worden actuele religieuze, spirituele, politieke of sociale onderwerpen bedoeld'.
  - 12 De basiliek van Sint Servaas is in 1966 ingeschreven als rijksmonument (onroerend erfgoed) onder nummer 27168. Klokkenstoelen, biechtstoelen, klokken, doopvonten en het orgel worden in de omschrijving genoemd, maar de Noodkist niet.
  - 13 Voor de reconstructies en discussies rondom de oorspronkelijke altaaropstelling met de Noodkist en de pendanten, zie: F. Ahsmann, *Order and confusion. The twelfth-century choir of the St. Servatius church in Maastricht*, Utrecht 2017, 4 en 215-245. De vier originele twaalfde-eeuwse pendanten in dezelfde vorm als de gevels van de Noodkist werden in 1846 aan een privéverzamelaar verkocht. Toen het kerkbestuur ze in 1861 niet terugkocht, kwamen ze via een veiling in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in Brussel terecht. In 1888 liet het kerkbestuur door de firma Wilmotte in Luik kopieën maken, die zich nu in de sokkel van de vaste opstelling van de Noodkist bevinden. Zie: Ahsmann 2017 (noot 13), 167-179.
  - 14 Voor het plan voor de altaaropstelling van architect P.J.H. Cuypers (circa 1880-1882) dat waarschijnlijk nooit uitgevoerd is, zie: Ahsmann 2017 (noot 13), 240-241.
  - 15 Voorgesteld werd de Noodkist als onderdeel van het ensemble 'Verzameling Sint Servaas Basiliek' aan te wijzen op het hoogste niveau A uniciteit. Zie: Werkgroep onroerend/roerend (noot 10), 43 en RCE (noot 10), 13.
  - 16 De 'Verzameling Sint Servaas Basiliek' is in 1985 als onderdeel op de lijst van de WBC geplaatst en bestond uit 684 onderdelen. Sinds de WBC is opgegaan in de Erfgoedwet is de lijst teruggebracht naar 292 objecten. Deze wet erkent inmiddels ensembles, maar biedt hiervoor geen nieuwe subsidie-mogelijkheden dan voorheen geplaatste roerende cultuurobjecten.
  - 17 www.immaterieelerfgoed.nl/nl/heiligdomsvaart-maastricht.
  - 18 K. Ottenheim, 'De "Maaslandse Renaissance". Een problematisch geval', in: G. Janssen e.a., *Timmers & De Kunst van het Maasland*, Sittard 2007, 188-193.
  - 19 Bovenstaande informatie is ontleend aan het rapport van de Stichting Restauratie Atelier Limburg, *Conditie-opname (nulmeting oktober 2023). Reliekschrijn De Noodkist van Sint-Servaas te Maastricht*, samengesteld door Bascha Stabik en Arnold Truyen.
  - 20 De commissie bestond uit graaf J. de Borchgrave d'Altena, hoofdconservator van de Koninklijke Musea van Brussel, dr. D.P.R.A. Bouvy, directeur Aarts-bisschoppelijk Museum in Utrecht, Th.H. Lunsing Scheurleer, directeur afdeling Beeldhouwkunst van het Rijksmuseum in Amsterdam, prof. dr. Schnitzler, directeur Museum Schnütgen in Keulen, prof. dr. J.J.M. Timmers, directeur van het Provinciaal Museum van Kunst (later Bonnefantenmuseum) en van de Jan van Eyck Academie in Maastricht, mgr. Joseph Hoster, priester en kunsthistoricus, later hoofd restauratieproject 'Drei königenschrein', Keulen, en professor Elisabeth Treskow, goudsmid en later restaurator van laatstgenoemd object.
  - 21 R. de la Haye, *Sint Servaas volgens Jocundus*, Maastricht 2006; A.M. Koldeweij, *Der gude Sente Servas. De Servatiuslegende en de Servatiana. Een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de middeleeuwen. De Geschiedenis van de Kerk-schat van het Sint Servaaskapittel te Maastricht, deel 1*, Assen/Maastricht 1985; P.C. Boeren, *Heiligdomsvaart Maastricht. Schets van de geschiedenis der heiligdomsvaarten en andere jubelvaarten*, Maastricht 1962.
  - 22 Hij zou de zoon zijn van Emiu, op zijn beurt de kleinzoon van Anna, moeder van de maagd Maria. Zie het schilderij *De maagschap van Anna* van een onbekende meester uit Westfalen (circa 1450) in de schatkamer van de basiliek van Sint Servaas.
  - 23 Stabik en Truyen 2023 (noot 19), 2.
  - 24 Maastricht HCL, inv.nr. 1747, verslag van de vergadering van 5 januari 1962, item 7, blad 3.
  - 25 J.J.M. Timmers, *St. Servatius' Noodkist en de Heiligdomsvaart*, Maastricht 1962; J.J.M. Timmers, 'De iconografische betekenis van de Maastrichtse "Noodkist"', *Miscellanea Trajectensia. Bijdragen tot de Geschiedenis van Maastricht*, Maastricht 1962, 55-66; en Ahsmann 2017 (noot 13), ad vocem.
  - 26 Openbaringen 22:12: 'En zie, Ik kom spoedig en mijn loon is bij mij om aan ieder te vergelden zoals zijn werk zal zijn.'
  - 27 Al deze verwijzingen zijn terug te vinden in het Evangelie van Matheus (verzen 24 en 34 t/m 46) en de Apocalyps in de Openbaringen van Johannes (verzen 22:1-3).
  - 28 Openbaringen 21:1: 'Toen zag ik de heilige stad, het nieuwe Jeruzalem, uit de hemel neerdalen, bij God vandaan. [...] De muur was gemaakt van jaspis, en de stad zelf was van zuiver goud, helder als glas. De grondstenen van de stad waren versierd met allerlei edelstenen. De eerste was van jaspis, de tweede van lazuur, de derde kornalijn, de vierde smaragd, de vijfde sardonyx, de zesde sarder, de zevende olivijn, de achtste aquamarijn, de negende topaas, de tiende turkoois, de elfde granaat en de twaalfde amethyst.'
  - 29 Maastricht HCL, inv.nr. 1748, J. Hoster

- aan J.J.M. Timmers, 25 maart 1958. Twee foto's van de cameo die hij meestuurde zijn helaas verloren gegaan. Joseph Hoster (1910-1969) was vanaf 1947 priester, vanaf 1949 vicaris van de Dom van Keulen en vanaf 1956 camerlengo van de paus. Vanaf 1947 was hij ook de curator van de schatkamer van de Dom van Keulen met de beroemde Driekoningenschrijn en directeur van het Diözesanmuseum. www.kolumba.com/index.php?language=eng&cat=22&art=82 (geraadpleegd 9 november 2025).
- 30 Keulen ED 827-70, J.J.M. Timmers aan J. Hoster, 12 april 1958. Timmers antwoordde voorzichtig dat de adelaar inderdaad een attribuut van Servaas is, maar dat een eventuele aanschaf van de cameo in het licht van de gehele restauratie zou moeten worden bezien.
- 31 De Openbaringen van Johannes hoofdstuk 22 verzen 1-2 en 12-13 vermelden respectievelijk: 'En hij toonde mij een zuivere rivier van het water des levens, klaar als kristal, voortkomende uit den troon Gods, en des Lams. In het midden van haar straat en op de ene en de andere zijde der rivier was de boom des levens, voortbrengende twaalf vruchten, van maand tot maand gevende zijne vrucht; en de bladeren des booms waren tot genezing der heidenen.' En: 'En zie, Ik kom haastiglijk; en Mijn loon is met Mij, om een iegelijk te vergelden, gelijk zijn werk zal zijn. Ik ben de Alfa, en de Omega, het Begin en het Einde; de Eerste en de Laatste.' Voor de brief van J.A.L. Brouwer aan de Commissie van Deskundigen: Maastricht HCL, inv.nr. 1748, 1 juli 1961.
- 32 Maastricht HCL, inv.nr. 1747, verslag van 4 juli 1961.
- 33 Voor de iconografische betekenis van de engel die de bisschopsstaf aanreikt: R. Kroos, *Der Schrein des heiligen Servatius in Maastricht und die vier zugehörigen Reliquiare in Brüssel*, München 1985, 229; Ahsmann 2017 (noot 13), 156 en 317-324.
- 34 Brouwers merkte ter vergelijking op dat de staf wel gehandhaafd werd in de facade van de Sint Heribertreliëhouder in Deutz, die ook van latere datum was. Maastricht HCL, inv.nr. 1748, 1 juli 1961.
- 35 Zie voor discussies rondom het begrip authenticiteit noot 2.
- 36 Bouvy liet de passage 'kunnen het best behouden blijven' betreffende de medaillonkoppen in de conceptversie van het rapport met de richtlijnen vervangen door: 'moeten behouden blijven'. Utrecht AM 1987, inv.nr. 188, D.P.R.A. Bouvy aan J.J.M. Timmers, 18-27 juni 1958.
- 37 Maastricht HCL, inv.nr. 1747, verslag van 7 november 1961, item 9bis.
- 38 Maastricht HCL, inv.nr. 1747, verslag van de vergadering van 5 januari 1962, item 5: Hoster, Schnitzler en Bouvy stemden voor terugplaatsing, Treskow en Lunsingh Scheurleer tegen. 'Daar bekend is dat zowel Prof. dr. Timmers als Comte Borchgrave d'Altena [beiden niet aanwezig] zich tegen het terugplaatsen der kopjes verklaard hebben is met een stemverhouding van 4 tegen 3 besloten de 3 zilveren kopjes niet aan te brengen.' Ondanks het besluit ze zorgvuldig te bewaren zijn de kopjes niet meer teruggevonden.
- 39 Maastricht HCL, inv.nr. 1747, verslag van 7 november 1961, item 9bis.
- 40 De 'Noodkist' rede van Dr. H.A. Poels, Maastricht 1917, 8.
- 41 Kroos 1985 (noot 33), 88 en 93. 'Nun verschaffte man diesem diskreten Stück Goldschmiede Kunst eine falsche Aura von Alter und Kostbarkeit, demontierte dafür die grossen Kristalle, die nach mittelalterlicher Deutung die ewige, unveränderbare Seligkeit der Gläubigen und besonders der Heiligen bezeichnen [...] Denn damit wurde ja explizit geleuchtet und später kaschiert, dass der Schrein auch ärmliche und klägliche Perioden durchstanden hatte, nicht immers als "goldenenes Haus".'
- 42 Voor de sets tekeningen in Maastricht HCL, toegang 21.209A I, inv.nr. 1751 en Tekeningen in 01.67/0404/3. Voor de sets in Keulen, ED, Zugang 827, Nr. 70. Hoster schrijft op 12 mei 1958 aan Timmers dat hij de tekeningen stuurt waarop Treskow de stenen heeft aangegeven. Het is een antwoord op een brief van Timmers, die aangaf op 12 april 1958 dat de werktekeningen gereed zijn. Foto's in Keulen ED 827-70, in Utrecht AM 1987, inv.nr. 186-851705, stukken en foto's over de restauratie van de 'noodkist van St Servaas' te Maastricht, 1958-1962, nr. 186, foto's van de kist voor de restauratie, circa 1958 (20). Nijmegen KDC-Brom, map REL660012.
- 43 Maastricht HCL, inv.nr. 1750, 'Rapport inzake de Restauratie van de Noodkist van St. Servaas te Maastricht', 12 november 1959. Utrecht AM 1987, 188 bevat ook de conceptversies van 4 en 27 augustus 1959.
- 44 HCL-GAM, 32148, foto Fonteyn en Zn. Maastricht.
- 45 Gedrukte folder als aankondiging: Maastricht HCL, inv.nr. 1753.
- 46 Dit is beschreven met een verwijzing naar het protocol van 19 januari 1958 in een rapport bij de terugplaatsing van de relieken op Maastricht HCL, inv. 1753, 24 april 1961.
- 47 Maastricht HCL, toegang 21.209B, inv.nr. 63. Het rapport van het pakket 'Cinere Sci Servati' werd na drie openingen (de eerste op 'onbekende datum' [24 april 1961], de tweede en derde op 28 december 1961) door J.L.A. Brouwers, conservator van de schatkamer, op 11 september 1968 aan het Kerkbestuur van de Sint-Servaaskerk overlegd. Voor de verwijzing naar 24 april 1961 zie:
- 'Opening der Relieken van de Noodkist opgesteld door de secretaris van het Bisdom Roermond, J. Moonen en medeondertekend door de deken van de St Servaas M. Jennekens'. Hierin wordt verwezen naar vijf pakketjes en een koker met het protocol van de opening van 19 januari 1958. Vastgesteld werd dat de inhoud van de pakketjes volkomen beantwoordde aan de beschrijving in het protocol van de opening op 11 november 1863. Zie, Maastricht HCL, toegang 21.209A inv.nr. 1753.
- 48 De linnen en zijden doeken zijn gedateerd tussen de zevende/achtste en de elfde eeuw. Zie A. Stauffer, *Die mittelalterlichen Textilien von St. Servatius in Maastricht* (Schriften der Abegg-Stiftung Riggisberg; Band VIII), Riggisberg 1991, 18-20 en 47-70.
- 49 A.M. Husson, 'Over vleermuizen, de Noodkist van Sint Servaas te Maastricht en oude grafkelders', *Natuurhistorisch Maandblad* 57 (1968) 5, 61-67.
- 50 Het kistje werd bedacht door Brouwers, conservator van de schatkamer, het werd getimmerd door H. Schijns, G. Kamerling maakte het metaalbeslag, J. Goffin ontwierp 'het lijnenspel', terwijl J. Balendong deze decoratie aanbracht. Nijmegen KDC-Brom, inv.nr. 14490, Memorandum Brouwers 'S. Charlemagne', 1962. Bij een eerder ontwerp was het kistje vastgezet op de bodem. Voor tekening van L.H.M. Brom, zie inv.nr. 8001 en voor verzoek L.H.M. Brom aan Schijns om het ontwerp te sturen, 18 december 1961.
- 51 Nijmegen KDC-Brom, inv.nr. 8001, notitie van L.H.M. Brom met vragen om voor te leggen, [juni 1961]. Gevolgd door brief van L.H.M. Brom aan TNO, 16 juni 1961, en antwoorden van ir A.J. der Weduwen, directeur van TNO, 29 juni en 31 juli 1961. Der Weduwen stelde na onderzoek gele ozokeriet (aardwas) als vulmiddel voor. In het oorspronkelijke contract met de restaurator van 27 november 1959 was opgenomen dat het metaal tijdens het restauratieproces niet verhit zou mogen worden.
- 52 Maastricht HCL, inv.nr. 1748, brief Jan Eloy Brom aan J.J.M. Timmers, 1 september 1952; Nijmegen KDC-Brom, nr. 8001, brief L.H.M. Brom aan J.J.M. Timmers, 20 augustus 1955.
- 53 Nijmegen KDC-Brom, nr. 8001, brief L.H.M. Brom aan J.J.M. Timmers, 1 september 1957.
- 54 Maastricht HCL, inv.nr. 1748, L.H.M. Brom aan de Commissie van Deskundigen, 30 juli 1958.
- 55 Maastricht HCL, inv.nr. 1748, Herziening besluit en indiening voorstel L.H.M. Brom, respectievelijk 25 augustus en 6 november 1958.
- 56 Maastricht HCL, inv.nr. 1747, verslag van 6 februari 1959.
- 57 Utrecht AM 1987, inv.nr. 188, brieven

- van D.P.R.A. Bouvy aan Commissie, 17 februari, 27 augustus, 20 oktober, 28 oktober 1959. Op 27 februari 1960 beklagt Noyons zichzelf bij de commissie. Op 16 maart 1960 antwoordt Timmers 'dat daarbij geen persoonlijke voorkeur heeft meegespeeld'. Op 14 april 1960 doet Noyons opnieuw zijn beklag. Het kerkbestuur antwoordt op 14 juni 1960 dat er nimmer sprake van een prijsvraag is geweest. Bij de laatste vergadering voor de oplevering van 5 januari 1962 vraagt Bouvy waarom Noyons (en de andere inzenders) nooit een juryrapport van de prijsvraag hebben ontvangen en deelt hij de correspondentie tussen Noyons en Timmers. De notulen zijn veelzeggend voor de korte lijnen tussen J. Timmers en L.H.M. Brom, waarbij de procedures niet altijd transparant waren: 'De commissie betreurt het, dat zij nimmer is kennis is gesteld over de thans aan de orde gestelde brieven die gericht waren aan de commissie.'
- 58 Nijmegen KDC-Brom, nr. 8001, verzoek L.H.M. Brom aan kerkbestuur, 29 april 1961; brief parochie van Sint Servaas aan L.H.M. Brom, 18 mei 1961.
- 59 De lijntekening voorzien van legenda werd vermoedelijk gemaakt door Louis Dusée, die als tekenaar in het atelier van Brom werkte en een steeds belangrijker aandeel in de restauratie van de Noodkist zou krijgen. De tekening is afgebeeld bij een *Volkskrant*-artikel dat verscheen op 14 mei 1960, een maand na de komst van de Noodkist (13 april) naar Utrecht. Zie Utrecht AM 1987, inv.nr. 188.
- 60 Ahsmann 2017 (noot 13), afb.: 202, 215, 222, 225, 226, 227a en b.
- 61 De eerste schets van de 3D-reconstructie is voortgekomen uit een samenwerking tussen mij (onderzoek, concept en teksten) en Tijm Lanjouw (technische ontwikkeling) van het 4D Research Lab van de Universiteit van Amsterdam. Ik ontving ook steun van Alicia Walsh van het DH-lab van Maastricht University, die de fotogrammetrische scans maakte.
- 62 Smith 2006 (noot 5), 307 en Y. Hou e.a., 'Digitizing Intangible Cultural Heritage Embodied. State of the Art', *ACM Journal on Computing and Cultural Heritage* 15 (2022) 3, artikelnr. 55, 1-20, hier 1.
- 63 Nijmegen KDC-Brom, nr. 8055, brief J.J.M. Timmers aan Kerkbestuur, 12 april 1962. Eerder werd de kwestie besproken in de vergadering van de Commissie voor Reliektoning op 20 maart 1962, waarbij voorzitter kapelaan Louis Slangen en secretaris Jef Brouwers ernstige bedenkingen uitten tegen het meevoeren van de Noodkist in de Heiligdomsvaart: Utrecht AM 1987, inv.nr. 188.
- 64 Maastricht HCL, inv.nr. 1748, brief Comité Restauratie Noodkist namens het kerkbestuur aan J.J.M. Timmers, 13 juni 1962.
- 65 Gregor Franssen en Pieternel Coenen, respectievelijk voormalig secretaris van de Stichting Schatkamer van Sint Servaas en conservator van de schatkamer van de Sint Servaas wezen mij er vriendelijk op dat door de broederschap in 2011 overwogen is om het borstbeeld van Sint Servaas en later die van de Noodkist te vervangen door een replica. Offertes werden aangevraagd, maar uiteindelijk werden de replica's niet uitgevoerd.
- 66 Behalve uniciteit zou voor de Noodkist en zijn onderdelen ook het criterium kunnen gelden van 'samenhang door herkomst: ensemble waarvan de samenhang werd bepaald door een van de vorige ensemblevormen [samenhang door historische continuïteit, door samenstelling, door totaalontwerp] maar de roerende zaken zich niet langer in situ bevinden'. Zie: Werkgroep onroerend/roerend (noot 10), 17; RCE (noot 10) 6-7. Vergelijk gesamt-kunstwerk, het integraal architectonisch ontwerp van de altaaropstelling: Ahsmann 2017 (noot 13), ad vocem.
- 67 Vergelijk noot 11, Rapport Raad van Cultuur (2022).
- 68 Zie noot 2.
- 69 Zie bij voorbeeld Fredheim en Khalaf 2016 (noot 2); F. Farrelly, F. Kock en A. Josiassen, 'Cultural heritage authenticity. A producer view', *Annals of Tourism Research* 79 (2019), doi.org/10.1016/j.annals.2019.102770 (geraadpleegd 9 november 2025). E. Nakonieczna en J. Szczepański, 'Authenticity of cultural heritage vis-à-vis heritage reproducibility and intangibility. From conservation philosophy to practice', *International Journal of Cultural Policy* 30 (2024) 2, 220-237, www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10286632.2023.2177642.
- 70 bedevaart.meertens.knaw.nl (geraadpleegd 9 november 2025). Margry en Caspers 2000 (noot 1).
- 71 saints.dh.gu.se (geraadpleegd 9 november 2025).
- 72 De 3D-reconstructie (zie noot 61) is tijdelijk geplaatst op een server van het 4D Research Lab van de UvA, waar deze is ontwikkeld. In de toekomst zal de 3D-reconstructie worden opgenomen in de Pure3D-infrastructuur van het DH-lab van Maastricht University, waar het 4D Research Lab mee samenwerkt. 4dresearchlab.nl/st_servatius/st_servatius.html (geraadpleegd 9 november 2025).
- 73 Een voorbeeld daarvan is de internationale conferentie *Empty boxes? Modeling the Lost and the Ephemeral in Premodern Sacred Places*, die op 29 en 30 mei 2025 in de Bibliotheca Hertziana in Rome plaatsvond. Centraal stond de vraag hoe verloren, onzekere en efemere informatie van materieel en immaterieel religieus cultureel erfgoed van de vroegmoderne periode het best in modellen kan worden gerepresenteerd. www.biblherz.it/3667421/empty-boxes-modeling-the-lost-and-ephemeral-in-premodern-sacred-spaces (geraadpleegd 9 november 2025). Ik presenteerde daar samen met Sofia Baroncini (DH Lab – Leibniz IEG, Mainz) de paper 'A Saint on the Move. Modeling and Representing the Ephemeral and Uncertainties in the History of the Procession of the Holy relics of St. Servatius'.
- 74 Zie noot 8.
- 75 Zie: C. van den Heuvel en S. Baroncini, 'The Historical Framing Problem. Temporal Modeling of Interactions between Tangible and Intangible Cultural Heritage', *Semantic Web Journal. Special Issue on Semantic Web and Ontology Design for Cultural Heritage*, www.semantic-web-journal.net/system/files/swj4021.pdf (in open review).
- 76 Zie: 'AAA0 2.0 – Art and Architectural Argumentation Ontology' https://ontology.swissartresearch.net/aaa0/; CIDOC-CRM Argumentation Platform for 3D reconstruction' https://cidoc-crm.org/Resources/building-an-argumentation-platform-for-3d-reconstruction-using-cidoc-crm-and-drupal [geraadpleegd 31 december 2025]; 'CIDOC-CRM – CRMCR extension for supporting semantic interoperability in the conservation and restoration domain' www.researchgate.net/publication/335427082_CRM_CR_-_A_CIDOC-CRM_extension_for_supporting_semantic_interoperability_in_the_conservation_and_restoration_domain [geraadpleegd 31 december 2025] en 'CIDOC-CRM Creative Processes Representation Ontology' www.sari.uzh.ch/de/ordea/cpro.html [geraadpleegd 31 december 2025].

PROF. DR. C.M.J.M. (CHARLES) VAN DEN HEUVEL, kunsthistoricus, is voormalig hoofd van de afdeling Kunst-en kennispraktijken van het Huygens Instituut (K.N.A.W.) en emeritus professor op de leerstoel Digitale Methoden en Historische Disciplines (in het bijzonder de geschiedenis van de kennis- en informatiewetenschappen) van de Universiteit Amsterdam.

THE RESTORATION OF THE CHEST OF DISTRESS OF ST. SERVATIUS (1958-1962)

KNOWLEDGE ARCHITECTURE FOR THE COMPREHENSIVE PROTECTION OF TANGIBLE AND INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE

CHARLES VAN DEN HEUVEL

The legal distinction in the Netherlands between the protection of immovable and movable cultural heritage on the one hand and that of tangible and intangible cultural heritage on the other is confusing and has direct consequences for policy and research in the field of national heritage. It also prevents proper alignment with international regulations such as those of UNESCO's tangible and intangible cultural heritage. With the introduction of the Erfgoedwet (Heritage Act) in 2016, more order was created in the multitude of regulations, methods of protection and subsidies. Nevertheless, the distinction remained, with direct consequences for the optimal preservation of objects in a cultural context. This study of the practices and ethical aspects of the restoration of the Chest of Distress of St. Servatius in Maastricht between 1958 and 1962 explains why it is necessary to examine and protect tangible and intangible cultural heritage conjointly.

The Chest of Distress owes its remarkable name to the practice of carrying this reliquary through the streets of Maastricht to pray publicly for protection in times of war, epidemics or other threats to the city. In addition, the Chest of Distress is paraded along with other relics approximately every seven years during the so-called Heiligdomsvaart (Holy Procession). During these public events, the Chest of Distress is surrounded by all kinds of intangible expressions, such as prayers, singing, music, theatrical performances and the wafting of scents such as incense, which all contribute to the total experience.

The Erfgoedwet brought greater uniformity to regulations but did not lead to more extensive protec-

tion. The policy is primarily aimed at reducing the number of objects that need to be protected and at 'increasing knowledge and awareness, changing attitudes and improving management standards'. Dutch policy does not go as far as that of the Council of Europe, which 'recommends that governments, as part of their general policies for the conservation of the built heritage, create conditions to ensure the protection of historic complexes composed of immovable and movable property'.

Maintaining rather than expanding the level of protection within the Erfgoedwet can be seen as a missed opportunity. For the time being, therefore, the main focus remains on expanding knowledge in order to better protect tangible and intangible cultural heritage. This expanded knowledge must go beyond the simple provision of information to heritage owners or the creation of a database of protected cultural property. Knowledge enhancement, it is argued here, must be part of a comprehensive strategy to better protect the interconnectedness between tangible and intangible heritage in the future. This article argues that a combination of digital resources can make an important contribution to that strategy. Using a digital 3D reconstruction based on restoration drawings, the Chest of Distress and its restoration history from 1958 to 1962 are examined from multiple perspectives. By placing objects in context in this multidimensional way and linking them to national and international projects focused on research into tangible and intangible heritage, a knowledge architecture is created that contributes to integrated heritage protection.

DE LUCHTHAVEN ALS ATTRACTIE

DE ONTWIKKELING VAN NEDERLANDSE LUCHTHAVENARCHITECTUUR TIJDENS DE BEGINPERIODE VAN DE LUCHTVAART

IRIS BURGERS

▼ 1. Het stationsgebouw van de luchtzijde gezien, ca. 1928 (SAA, 30470 Archief van Luchthaven Schiphol)

Bij de aanvang van de Nederlandse luchtvaart vanaf 1907 was de vormgeving en ruimtelijke organisatie van luchthavens wereldwijd nog sterk in ontwikkeling. Zo bestond er nog geen uitgekristalliseerde typologie voor de architectuur van het meest kenmerkende luchthavengebouw: de terminal.¹ De typologie van de civiele luchthaven zoals we die vandaag de dag kennen, bestaat uit een of meerdere gebouwen voor gescheiden afhandeling van aankomende en vertrekkende passagiers en bagage in een vertrek- en aankomsthal, douane, kantoren en diverse ruimtes voor

personeel, wachtruimtes en restaurants, (taxfree)winkels en faciliteiten voor bezoekers en mensen die passagiers brengen en halen. Daarnaast bestaat de interne organisatie van een luchthaven in de meest basale vorm uit een scheiding in het gebouw in twee zones: de landzijde voor de douane, bereikbaar via de ingang van de luchthaven, en de luchtzijde na de douane, die uitzicht biedt op het platform met vliegtuigen en waar de vliegactiviteiten geconcentreerd zijn.

De ontwikkeling van de luchthaventypologie wordt in academische literatuur vooral verklaard vanuit veranderende eisen ten aanzien van de 'vervoersfunctie' van een luchthaven.² Daarin wordt namelijk gesteld dat elke technologische verandering in vliegtuigen of een toename van het luchtverkeer leidde tot aanpassingen in de landingsbanen, het terrein en de (passagiers)gebouwen. Hoewel dit grotendeels klopt, wordt een belangrijke factor over het hoofd gezien: de invloed van de 'plaatsfunctie' van de luchthaven op de architectuur en inrichting van het luchthaventerrein. De plaatsfunctie verwijst naar zaken die niet direct het luchtvervoer faciliteren, maar die wel onderdeel zijn van de luchthaven als geheel, zoals faciliteiten voor

bezoekers. De plaatsfunctie was bijzonder belangrijk in de vroege luchtvaartperiode, toen het vliegen voor de meeste mensen nog onbetaalbaar was. Om draagvlak voor de luchtvaart te creëren onder burgers, werden vliegvelden gepromoot als lokale attracties, en dit met groot succes.³ Deze plaatsfunctie is nooit expliciet uitgelicht in architectuurhistorische overzichten van luchthavenarchitectuur, terwijl er juist een directe relatie is tussen deze functie en de vormgeving van de luchthavengebouwen en hun omgeving.⁴ In dit artikel bespreek ik daarom het belang van de plaatsfunctie, hoe deze functie werd ingezet om de luchtvaart te populariseren en hoe dit gaandeweg luchthavenarchitectuur beïnvloedde.

Als casus behandel ik de ontwikkeling van de architectuur en het omliggende terrein van de terminal van luchthaven Schiphol in de periode 1920-1949. Schiphol zou uitgroeien tot de belangrijkste luchthaven van het land. De voorloper van de luchthaventerminal, het 'stationsgebouw', werd er vanaf de jaren twintig verschillende keren aangepast om aan de veranderende situatie te blijven voldoen. Die aanpassingen en uitbreidingen bieden inzicht in de socio-ruimtelijke betekenis van het gebouw.⁵ Het ontwikkelen van draagvlak voor de luchtvaart was in deze casus namelijk prominent aanwezig en werd destijds door de belangrijkste betrokkenen van Schiphol, de luchthavenorganisatie, de gemeente Amsterdam en de plaatselijke Kamer van Koophandel, omschreven als het creëren van 'luchtvaartgezindheid' onder burgers. Het concept van luchtvaartgezindheid is afkomstig uit de Verenigde Staten, waar het 'airmindedness' werd genoemd.⁶ In het kort hield luchtvaartgezindheid in dat mensen een zeer actieve, positieve houding ten aanzien van de luchtvaart hadden door zichzelf op de hoogte te houden van ontwikkelingen, bijvoorbeeld door het volgen van nieuws over de luchtvaart en het bezoeken van vliegvelden.⁷ In het discours rond luchtvaartgezindheid werd het hebben van kennis van luchtvaart ook regelmatig als voorwaarde genoemd voor het zijn van een 'moderne' burger.⁸

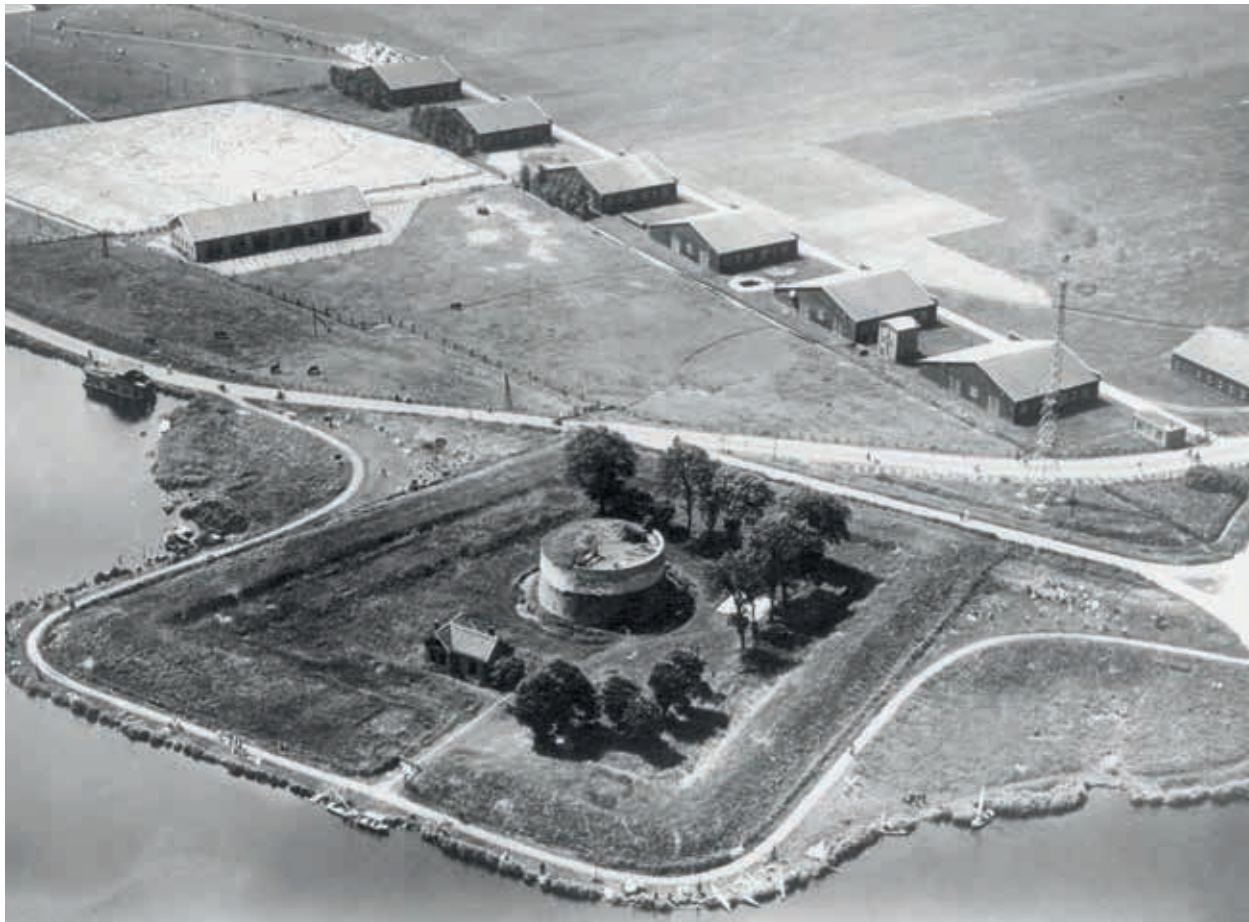
LUCHTVAARTGEZINDHEID

In 1907 werd de Koninklijke Nederlandse Vereniging voor Luchtvaart (KNVVL) opgericht, wat als het begin van de Nederlandse luchtvaart kan worden beschouwd.⁹ De Nederlandse overheid investeerde in eerste instantie in de luchtvaart voor defensiedoeleinden. Naar aanleiding van de dreiging van de Eerste Wereldoorlog werd op 1 juli 1913 de voorloper van de luchtmacht, de Luchtvaartafdeling van het leger (de LVA), opgericht op vliegveld Soesterberg.¹⁰ Dit eerste vliegveld bestond uit enkele houten gebouwen langs een heideveld. In de jaren erna werden er meer militaire vliegvelden aangelegd, waaronder vliegveld Schiphol in 1917.¹¹

De luchtvaarttechniek ontwikkelde zich in de jaren daarna dusdanig snel, dat er ook mogelijkheden ontstonden voor een Nederlandse civiele luchtvaart. Om dit van de grond te krijgen waren al enkele jaren luchtvaartingewijden actief, velen met een militaire achtergrond, om meer aandacht voor een burgerlijke luchtvaart te wekken.¹² Een van de initiatieven hiervoor was de succesvolle Eerste Luchtvaart Tentoonstelling Amsterdam (ELTA) in 1919, waar meer dan 500.000 mensen op afkwamen.¹³ Dit evenement bestond uit een tentoonstelling over internationale luchtvaart (technologie), vliegdemonstraties en rondvluchten. Het succes van de tentoonstelling creëerde momentum voor de oprichting van een nationale luchtvaartmaatschappij, de Koninklijke Luchtvaart Maatschappij voor Nederland en Koloniën (KLM), datzelfde jaar. Vervolgens werden er vanaf de jaren 1920 tot eind jaren 1930 vliegvelden verspreid over Nederland opgericht, zoals een civiele luchtvaartdienst op de militaire luchthaven Schiphol in 1920 en vliegveld Waalhaven bij Rotterdam in 1922 (afb. 2).¹⁴ Bij de oprichting van de burgerlijke luchthavendienst op Schiphol door de gemeente Amsterdam was het hele terrein nog eigendom van het Rijk en had het grotendeels nog een militaire functie tot het vliegveld geheel in eigendom werd overgedragen aan de gemeente in 1926.¹⁵

Ondanks alle lokale initiatieven was de toekomst van de Nederlandse luchtvaart nog heel onzeker. Voor de bouw en exploitatie van een lokale luchthaven waren substantiële financiële investeringen nodig, vliegen was nog niet rendabel en burgers moesten bereid zijn om in een vliegtuig te gaan zitten. Dit laatste was in de beginperiode nog niet vanzelfsprekend, omdat vliegen relatief duur (en oncomfortabel) was in vergelijking met vervoer per trein en schip.¹⁶ Bovendien kleefden er aan vliegen associaties van gevaar door regelmatig berichtgeving in kranten over vliegtuigongevallen en vanwege het militaire imago dat direct na de Eerste Wereldoorlog nog aan vliegtuigen verbonden was. Deze opstartproblematiek was echter niet uniek voor Nederland, maar kwam wereldwijd voor. In de Verenigde Staten, waar vliegen zich eerder ontwikkelde, werd er gaandeweg een aanpak uitgewerkt om draagvlak te creëren: Amerikaanse luchtvaartingewijden richtten zich op het stimuleren van *airmindedness* onder de bevolking.¹⁷ Die aanpak sloeg aan, want wereldwijd stelden promotoren van luchtvaart zichzelf de taak tot het ontwikkelen van wat in het Nederlands vertaald werd als 'luchtvaartgezindheid'.¹⁸

Om plaatselijke luchtvaartgezindheid te bevorderen, kregen luchthavens naast een vervoersfunctie een duidelijke 'plaatsfunctie', waarin ze zich ontpopten als lokale attracties om een dag door te brengen met het gezin, als een plek waar evenementen werden georganiseerd, zoals vliegdemonstraties of de aankomst van een bijzondere vlucht. Voor de plaatsfunctie was het

2. Luchthaven Schiphol met Fort Schiphol op de voorgrond, 1920 (SAA, Archief van Luchthaven Schiphol)

van belang om de luchthaven onder de aandacht van het publiek te brengen door middel van media, bijvoorbeeld door aankondigingen van evenementen in kranten en door journalisten uit te nodigen om het vliegspektakel te vangen in tekst, beeld en geluid. Zo waren (foto)journalisten in de periode tussen 1920 en 1967 zeer welkom op de luchtzijde van Schiphol, getuige de vele polygoonjournaals en persfoto's, zelfs op het platform dicht bij de vliegtuigen (afb. 3). De toegankelijkheid van de luchtzijde voor de pers veranderde met de opening van de uitbreiding van Schiphol in 1967, waarbij een architectonische scheiding de luchtzijde afsloot voor bezoekers.¹⁹ De toename van het aantal passagiers waarbij vliegen uitgroeide tot een vorm van massavervoer en het nieuwe type vliegtuig met straalmotoren maakte strengere veiligheidsmaatregelen en een functionele scheiding tussen mensen en luchtzijde noodzakelijk.

Schiphol werd doelgericht als attractie in de markt gezet door verschillende partijen die een direct of substantieel indirect belang hadden bij het succes van de luchthaven (afb. 4). Dit waren de gemeente Amsterdam, vanaf 1926 eigenaar van de luchthaven; de luchthavenorganisatie van Schiphol, met directeur U.M.F. Dellaert aan het roer; de KLM, omdat Schiphol samen met vliegveld Waalhaven de thuisbasis vormde

van de luchtvaartmaatschappij en ten slotte de Amsterdamse Kamer van Koophandel, die een nut zag in een lokale luchthaven voor de handel in de stad.²⁰ Zo werden er regelmatig evenementen georganiseerd om zoveel mogelijk publiek te trekken. Hiervan getuigen krantenberichten, persfotografie en polygoonjournaals. Een bekend voorbeeld is de KLM-deelname aan de luchtrace London-Melbourne, waarin KLM-vliegtuig de Uiver won in de handicapcategorie. Maandenlang werd de race via radio- en krantenberichten gevolgd. Zowel het vertrek als de terugkeer van de Uiver vond plaats op Schiphol, beide onder grote publieke belangstelling.²¹ Een goed voorbeeld van de educatieve aard van het luchtvaartgezindheidsaandienend is de film *Hier luchthaven Schiphol* (1938), geregisseerd door Max de Haas. Deze film, gemaakt in opdracht van de Nederlandsche Vereniging voor Culturele Films namens de KLM en de gemeente Amsterdam, was gericht op het informeren van het grote publiek over de KLM als bedrijf, de luchtverbindingen over de wereld en de vele activiteiten die plaatsvonden op Schiphol.²²

HET EERSTE STENEN STATIONSGEBOUW (1928-1944)

Begin jaren 1920 bestond de gemeentelijke luchthaven uit een grasveld voor opstijgen en landen, enkele houten hangars en een houten restaurant aan de Schiphol-

3. Persfotografen aan de luchtzijde van Schiphol voor de aankomst van The Beatles, 1964 (foto Harry Pot, Fotocollectie Anefo, Nationaal Archief, CCo)

dijk dat werd geëxploiteerd door de KLM (afb. 2). Uit verslagen van raadsvergaderingen blijkt echter dat de outillage nogal te wensen overliet. Zo bleek vooral het landingsterrein een terugkerend probleem: de grond was te nat en te zacht voor het efficiënt landen en opstijgen en er was geen adequate verlichting om nachtlandingen veilig uit te voeren.²³ Ook de infrastructuur rond Schiphol was gebrekkig en herhaaldelijk onderwerp van discussie in gemeenteraadsvergaderingen.²⁴ De gemeente was in deze periode nog niet bereid om de nodige financiële investeringen te doen, omdat het Rijk eigenaar was het terrein. Dit veranderde direct na de overdracht van het vliegveld aan de gemeente in 1926.

In het gemeentelijk verslag over de overdracht van Schiphol wordt het voornemen tot uitgebreide verbetering en aanpassing van de luchthaven beschreven, waaronder de wens tot het oprichten van een 'centraalgebouw'.²⁵ Na de overdracht in september 1926 werd dit voornemen omgezet in een plan voor de bouw van een 'stationsgebouw'.²⁶ Dit gebouw bevatte toen nog uitsluitend faciliteiten voor de vervoersfunctie. Na

oplevering van dit stationsgebouw zouden aanpassingen en uitbreidingen volgen die de plaatsfunctie van de luchthaven ruimtelijk zouden verankeren en die uiteindelijk onderdeel werden van de architectuurtypologie van de luchthaventerminal.

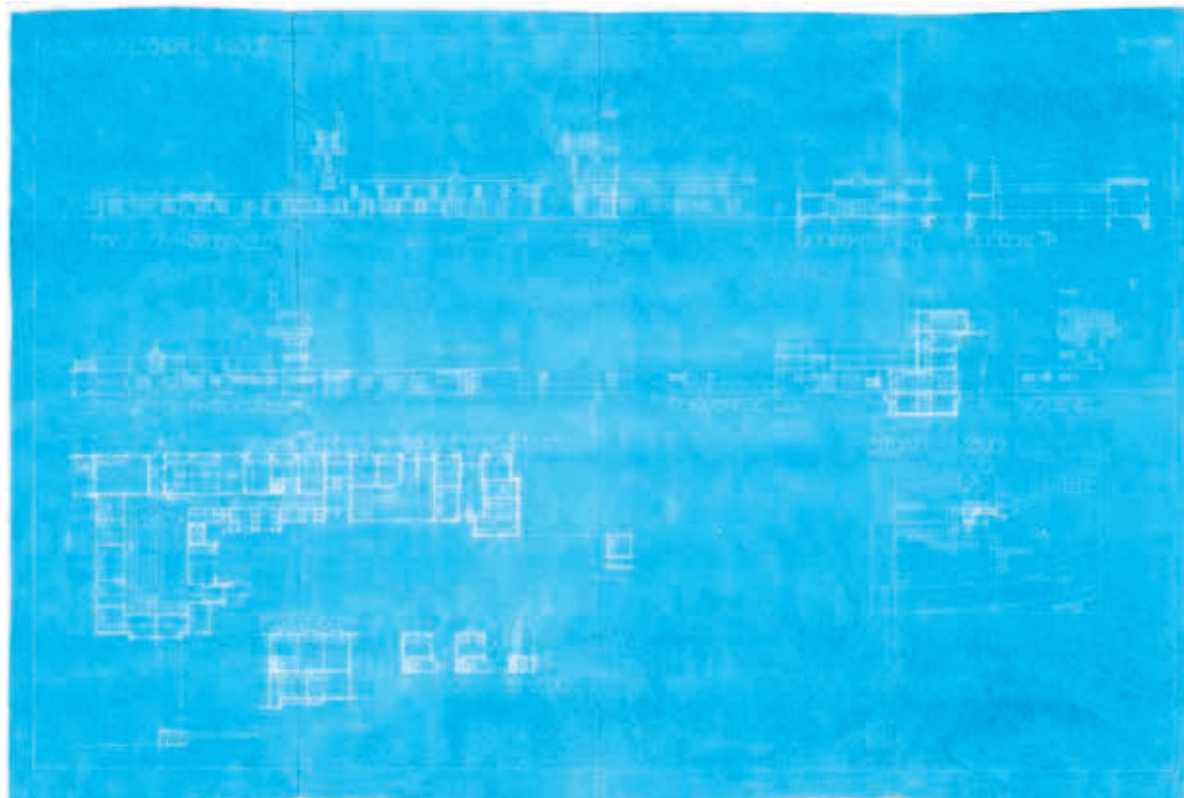
Na het besluit van BenW om een permanent stationsgebouw te bouwen, werd de opdracht voor het ontwerp ervan formeel verstrekt aan Publieke Werken (PW). In werkelijkheid waren PW en de luchthaven al eerder dat jaar in onderhands overleg over het toekomstige gebouw, zo blijkt uit correspondentie tussen de directeur van de luchthaven, Jan Dellaert en jhr. ir. J.E. van Heemskerck van Beest, ingenieur bij de afdeling Havenwerken en Utiliteitsbouw.²⁷ Het vroegste architectonische bewijs hiervan is een blauwdruk van PW gedateerd 21 juni 1926, dus voor het officiële besluit door B en W.²⁸ Hoewel de vormgeving van de gevels en de exacte invulling van de ruimtes op de plattegrond nog enigszins zouden wijzigen, is de hoofdvorm al duidelijk herkenbaar (afb. 5). Op de ontwerptekeningen staat de architect niet expliciet genoemd, wat nor-

maal was voor de manier van werken van de dienst. Het is aannemelijk dat in ieder geval Heemskerck van Beest en architect Albert Boeken (1891-1951) betrokken waren bij het ontwerp. Boeken was van 1919-1926 werkzaam bij Publieke Werken. Zijn archief in het Nieuwe Instituut bevat een plattegrond van het stationsgebouw gedateerd in 1926. Bovendien wordt dit genoemd als onderdeel van het oeuvre van Boeken in een in memoriam in *Forum*, waarvan hij tussen 1947 en 1951 redactielid was.²⁹ Op 11 juli 1927 publiceerde de gemeente het bestek met voorwaarden openbaar ten behoeve van de open aanbesteding voor de bouw van het stationsgebouw (afb. 5). Deze opdracht ging naar aannemer C. Geyslswijk in Amsterdam.³⁰ De bouw begon in 1927 en werd voltooid in juni 1928 (afb. 1 en 7).³¹

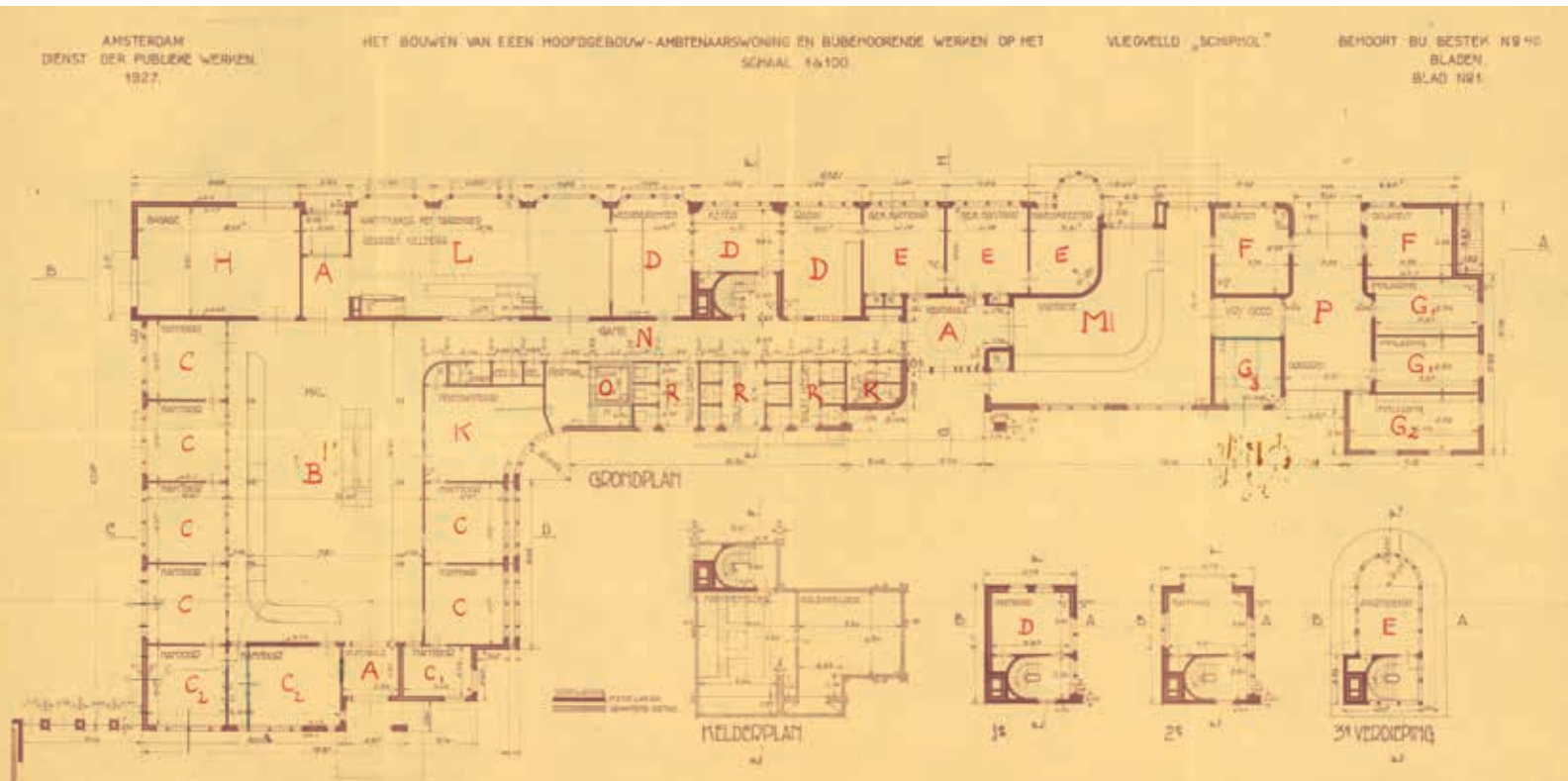
De definitieve plattegrond van het stationsgebouw toont een L-vorming gebouw met ruimten voor kantoren voor de luchthavenorganisatie, luchtvaartmaatschappijen en luchtverkeersleiding, een restaurant/wachtruimte, vertrekhal en een hal voor douane en bagage. In het bestek zijn de lengtematen van de gevels aangegeven: de noordwestgevel, de buitenste kant van de L aan de luchtzijde, had een lengte van meer dan 67 meter. De zuidwest georiënteerde gevel, waarin de vertrekhal was gelegen (ruimte B op afb. 6), was ruim 27 meter lang en de noordoostgevel was bijna 13 meter.³² De voor bezoekers belangrijkste ruimte was het restaurant met terras op de begane grond, grenzend aan het platform waar de vliegtuigen stonden opgesteld en de luchtbewegingen plaatsvonden (afb. 6). De meeste

4. Advertentie voor een bezoek aan Schiphol, ca. eind jaren 1930 (SAA, 1323 Archief van de Dienst Luchthaven Schiphol en rechtsvoorgangers)

5. Blauwdruk van het Stationsgebouw Schiphol, 21 juni 1926 (SAA, 1323 Archief van de Dienst Luchthaven Schiphol en rechtsvoorgangers, nr. 636)

6. Definitieve plattegrond van het stationsgebouw behorend bij het bestek, 1927 (SAA, 1323 Archief van de Dienst Luchthaven Schiphol en rechtsvoorgangers, nr. 636)

7. Het stationsgebouw vanaf de landzijde gezien, ca. 1929 (SAA, 30470 Archief van Luchthaven Schiphol)

ramen in het gebouw bevonden zich in het oorspronkelijke ontwerp al aan deze luchtzijde, met extra grote ramen in het restaurant. In het ontwerp werd zodoende al direct rekening gehouden met het belang van goed zicht hebben op het spektakel aan de luchtzijde van de luchthaven. Deze combinatie van een speciale wachtruimte met grote ramen om uit te kijken op de vliegtuigen is tot op vandaag de dag een belangrijk onderdeel van de luchthaventypologie.³³ Voor het restaurant werd een terras aangelegd, gescheiden van het platform door een lage muur. Een dakterras was ook al aanwezig op de eenlaagse zijde, vanaf de luchtzijde gezien links van de luchtverkeerstoren (afb. 8).

AANPASSING EN UITBREIDING

Tijdens de jaren twintig groeide Schiphol uit tot een ware attractie. In 1928 gaf de gemeenteraad daarom goedkeuring voor aanpassingen van het omliggende terrein die vooral met de plaatsfunctie van de luchthaven te maken hadden.³⁴ Zo zorgden de vele bezoekers van de luchthaven ervoor dat de Schinkeldijk, de enige toegangsweg, in de weekenden en op speciale dagen overbelast raakte, wat leidde tot onwenselijke verkeerssituaties en opstoppingen. Dit werkte ook belemmerend voor passagiers, die hierdoor de luchthaven niet efficiënt konden bereiken of verlaten.

Bovendien werd door de gemeenteraad besloten tot deze aanpassingen met het oog op de verwachte drukte door de Olympische Spelen die in 1928 in Amsterdam zouden worden gehouden. Om de bereikbaarheid te verbeteren, besloot de gemeente om een 'ruim' parkeerterrein voor auto's en een tweede toegangsweg aan te leggen naar de toegangspoort, die dagbezoekers scheidde van passagiers.³⁵

Hoewel de bezoekersaantallen van de luchthaven tot 1929 nog niet werden bijgehouden, werd er regelmatig in verslagen melding gemaakt van toenemende interesse. Zo staat er in het jaarverslag van Schiphol van 1927 onder het kopje 'Schiphol als ontspanningsoord' de volgende opmerking: 'Ook als ontspanningsoord bleef Schiphol zich verder ontwikkelen. Het buitengewoon groot aantal passagiers op rondvluchten is wel het beste bewijs hoe groot dit jaar de publieke belangstelling voor de dagelijkse havenbeweging en voor de pleziervluchten op Zondagen is geweest. Voorts werd de luchthaven bezocht door vele Verenigingen en scholieren, welke bezoeken, vooral die van de schoolgaande jeugd, van betekenisvolle opvoedende waarde moet worden beschouwd.'³⁶ Hieruit blijkt dat de luchthavenorganisatie zichzelf soms een educatieve rol toebedeelde om de luchtvaartgezindheid van mensen te bevorderen.

8. Het stationsgebouw vanaf de landzijde gezien, ca. 1929 (SAA, 30470 Archief van Luchthaven Schiphol)

In de vooroorlogse maandrapportages en jaarverslagen van Schiphol werd met bezoekers steevast bedoeld op dagbezoekers, namelijk personen die betaalden voor toegang tot de luchthaven. De luchthaven maakte daarbij geen onderscheid tussen verschillende typen bezoekers die mogelijk andere behoeften hadden, zoals mensen die passagiers kwamen uitzwaaien. De enige andere voorziening die destijds bedoeld was voor niet-dagbezoekers was parkeergelegenheid voor mensen die passagiers kwamen brengen of halen. Dit hing vooral samen met de noodzaak om de circulatie van verkeer en personen op de luchthaven efficiënt te organiseren. Pas na de Tweede Wereldoorlog, met de bouw van het semipermanente stationsgebouw, kwam er meer aandacht voor differentiatie van de verschillende groepen luchthavenbezoekers en hun behoeften.³⁷

De gestage aanloop van bezoekers leidde ertoe dat er in 1928 door de luchthaven een voorstel werd ingediend bij B en W voor het heffen van toegangsgeld voor de luchthaven. Bezoekers konden tegen betaling van 15 cent het stationsgebouw betreden en tegen bijbetaling van nog eens 15 cent een rondleiding krijgen over de luchtzijde, om vliegtuigen van dichtbij te zien. Deze prijs werd vastgelegd in bepalingen van de gemeente

Amsterdam, waarin ook voorwaarden werden omschreven. Deze bepalingen werden tussen 1929 en 1938 regelmatig uitgebreid.³⁸ Door een gedeelte van de luchthaven formeel open te stellen voor het publiek tegen betaling, werd hiermee een belangrijke bron van inkomsten aangeboord.³⁹ Na goedkeuring datzelfde jaar werd het luchthaventerrein afgerasterd en werd er een toegangshek met portierslogegebouwd (afb. 9). Ook werd er aandacht besteed aan het aanzicht van het terrein, onder andere door meer delen te bestraten en te beplanten.⁴⁰

Tussen 1928 en 1934 namen de passagiers- en bezoekersaantallen zozeer toe dat de luchthaven een uitbreiding van het stationsgebouw noodzakelijk achtte, waartoe de gemeente in 1935 besloot.⁴¹ Het uitbreidingsplan laat enkele belangrijke ontwikkelingen zien die later een vast onderdeel van de luchthaventypologie zouden worden: een gescheiden 'flow' van passagiers en bezoekers en bijkomende faciliteiten voor bezoekers en wachtende passagiers. Zo werd de wachtruimte inclusief het restaurant vergroot van 140 m² naar 300 m². En werd er een dakrestaurant geplaatst boven op het bestaande restaurant, uitsluitend bestemd voor bezoekers (afb. 10).⁴² Deze opbouw werd als volgt omschreven: '[...] toegang tot dit terras zal wor-

9. De portiersloge aan de landzijde, ca. 1929 (SAA, 30470 Archief van Luchthaven Schiphol)

10. Het dakrestaurant op het bestaande restaurant met uiterst rechts de trap die leidde tot het terras aan de luchtzijde, ca. 1938 (SAA)

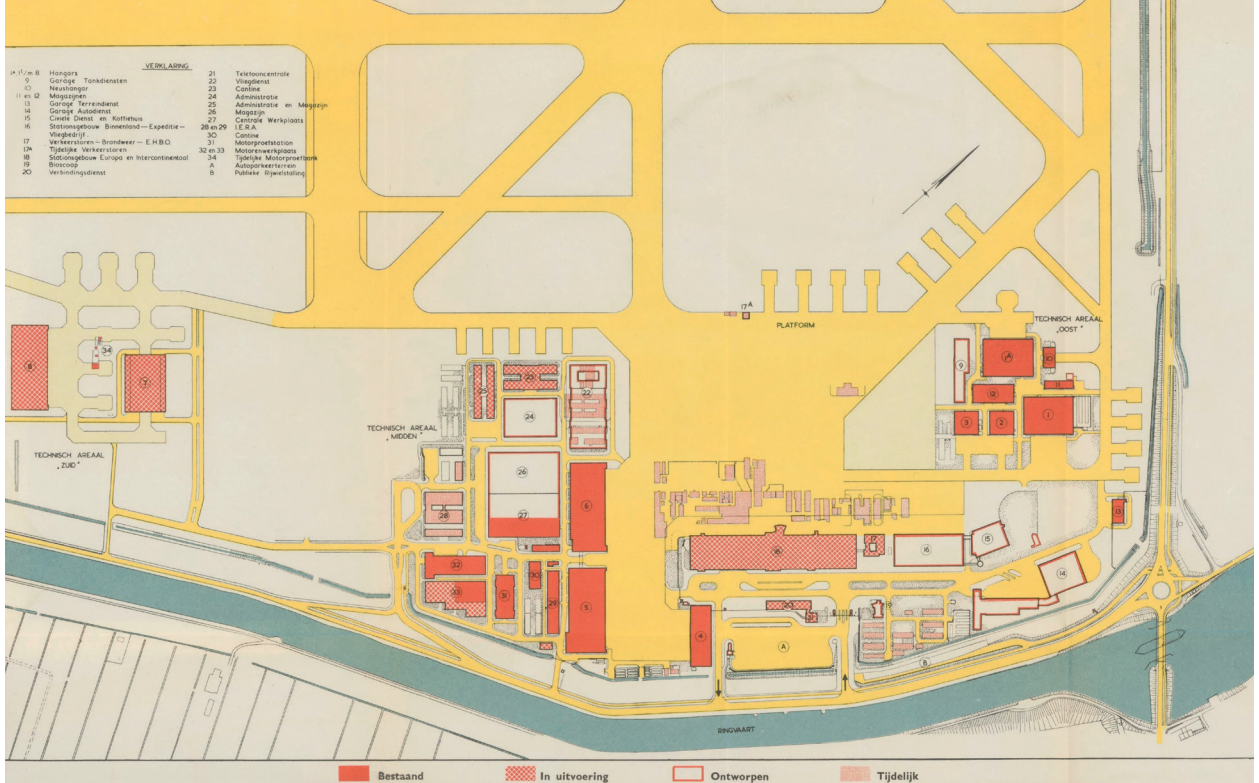
den verkregen langs twee trappen, waarvan de eene uitkomt op het stationsplein en de andere op het betonnen platform vóór het stationsgebouw. De bezoekers kunnen het terras dus bereiken, zonder dat zij door het stationsgebouw behoeven te gaan. Wij vestigen er hierbij de aandacht op, dat het in onze bedoeling ligt, het dakrestaurant uitsluitend voor bezoekers, het restaurant in het stationsgebouw uitsluitend voor luchtreizigers en hun begeleiders open te stellen. Bezoekers en passagiers zullen dus van elkander worden gescheiden, hetgeen noodzakelijk wordt voor een goede gang van den dienst in het stationsgebouw.⁴³ Hieruit blijkt dat het door de groei van het luchtverkeer noodzakelijk was geworden om voor het eerst stromen van mensen architectonisch te scheiden.

In 1935 begonnen de werkzaamheden voor de uitbreiding van het stationsgebouw en werd het terras aan de luchtzijde ter hoogte van het wachtruimte/restaurant ook vergroot. De populariteit van Schiphol als attractie bleef tijdens de jaren 1930 aanzienlijk stijgen.⁴⁴ Vanwege die toename werd hetzelfde terras nogmaals uitgebreid in 1938.⁴⁵ Het vernieuwde stationsgebouw was gereed in 1936 en zou tot 10 mei 1940 voor bezoekers toegankelijk zijn, zoals blijkt uit maandverslagen van de luchthaven. Op 13 april werd de staat van beleg afgekondigd voor Schiphol, met als gevolg dat de KLM-rondleidingen over het platform werden gestaakt. Er werden echter wel nog beperkt bezoekers toegelaten tot het stationsgebouw. Op 10 mei 1940 namen de Duitse bezetters na een bombardement de

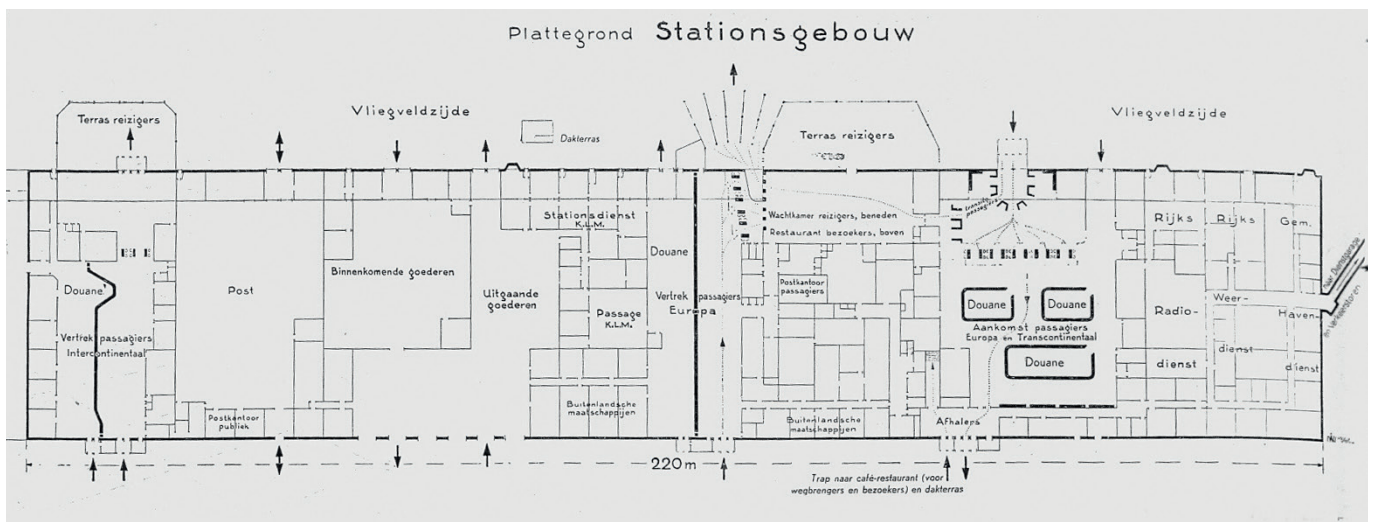
luchthaven in, die daardoor tot nader order niet meer toegankelijk was. Vanaf dat moment tot de bevrijding stopten de maandrapportages.⁴⁶ Het gebouw werd compleet verwoest door verschillende luchtbombardementen in september 1944. De luchthaven werd daarna verlaten en hierdoor kon de voormalige luchthavendienst de schade aan het terrein opnemen.⁴⁷ Zo was er direct na de bevrijding al een duidelijk beeld van wat er moest gebeuren in het geval dat Schiphol aangewezen zou worden voor wederopbouw.

HET 'SEMI-PERMANENTE' STATIONSGBOUW (1949)

In juni 1945 werd Schiphol door de rijksoverheid aanvankelijk aangewezen als 'noodvliegveld' en later dat jaar ook als 'wereldluchthaven' van Nederland, de hoogste klasse luchthaven volgens een toen nieuwe internationale standaard.⁴⁸ Deze laatste aanwijzing zou leiden tot het definitieve overheidsbesluit in 1948 om Schiphol als nationale luchthaven te ontwikkelen.⁴⁹ De luchthavenorganisatie maakte datzelfde jaar in samenwerking met de gemeente Amsterdam een uitbreidingsplan om Schiphol als de grootste luchthaven van Nederland voor de toekomst gereed te maken. Hierbij werd besloten tot verplaatsing van de luchthavenactiviteiten naar een nieuwe locatie, Schiphol-Centrum, omdat de oude locatie te krap was voor de nieuwe ambities. Bovendien kon een tijdelijke versie van de luchthaven operationeel zijn op Schiphol-Oost gedurende de bouw van het nieuwe Schiphol verderop. Direct na het overheidsbesluit werd met de wederopbouw van

11. Het tijdelijke gebouwencomplex op Schiphol-Oost, mei 1948 (Dienst der Gemeente-Handelsinrichtingen en Dienst der Publieke Werken Amsterdam, 'Luchthaven Schiphol. Plan voor Uitbreiding', Amsterdam, 1949)

12. Plattegrond van de begane grond van het semipermanente stationsgebouw, 1948 (H.A.M.C. Dibbits, 'Stationsgebouwen', *Bouw. Centraal weekblad voor het bouwwezen* 3 [1948], monografie luchthavens)

Schiphol-Oost begonnen, in twee fasen. De eerste fase betrof Schiphol als noodvliegveld, waarin het herstel van het landingsbanenstelsel prioriteit kreeg en dat vervolgens op 28 juli 1945 in gebruik werd genomen.⁵⁰ Houten barakken deden dienst als kantoren en als opvang voor passagiers, een echo van de eerste voorziening op de luchthaven van 1920. De tweede fase betrof de wederopbouw van het hele areaal van de luchthaven op Schiphol-Oost, inclusief vrachtgebouwen, een nieuwe verkeersstoren en een stationsgebouw, dat vanwege de tijdelijke status vooral snel en eenvoudig moest kunnen worden gerealiseerd (afb. 11).⁵¹ Vanaf 17 mei 1949 draaide Schiphol-Oost weer op volle kracht met de opening van stationsgebouw 'Buitenland', door

de luchthavenorganisatie stevast aangeduid als het 'semi-permanente stationsgebouw', dit om onderscheid te maken met de toekomstige luchthaven op Schiphol-Centrum (afb. 12).

Het tijdelijke stationsgebouw was het laatste stationsgebouw dat door PW werd ontworpen. Vanwege de status van Schiphol als nationale luchthaven en de bijkomende financiële investeringen die nodig waren voor de uitbreiding ervan, kwamen de gemeente Amsterdam en het Rijk na overleg overeen dat Schiphol een nieuwe bestuursvorm moest krijgen. Hierin droeg het Rijk de grootste financiële last, maar had het als grootaandeelhouder ook medezeggenschap in de toekomstige ontwikkeling. In 1958 werd Schiphol een

13. Het semipermanente stationsgebouw, jaren 1950 (SAA, 30470 Archief van Luchthaven Schiphol)

naamloze vennootschap en zou er voor alle bouwprojecten daarna geen gebruik meer worden gemaakt van Publieke Werken, omdat de luchthaven niet meer onder de verantwoordelijkheid van de gemeente viel. Vanaf dat moment werden er voor bouwprojecten zelfstandige architecten aangetrokken, onder wie Marius Duintjer voor de terminal van het nieuwe Schiphol, dat in 1967 zou openen.

Direct na de aanwijzing van Schiphol als noodluchthaven in juni 1945 kreeg PW de opdracht voor het ontwerp van een 'semi-permanent' stationsgebouw, dat in december al vergevorderd was.⁵² Voor de constructie koos PW voor een staalskelet, waardoor het mogelijk was om meer glas in de gevel toe te passen. De nieuwbouw kenmerkt zich door de zeer open glazen gevels aan de luchtzijde van het gebouw en een lagere, meer gesloten bakstenen gevel aan de landzijde, wat vergelijkbaar is met het gebouw uit 1928 (afb. 14). Vanwege de wederopbouw en de schaarste aan bouwmaterialen was de materiaalkeuze echter beperkt.⁵³

Het nieuwe stationsgebouw had een lengte van 220 meter, was 45 meter diep en bestond uit drie bouwlagen: de begane grond, een eerste verdieping en daarop een dakrestaurant. De begane grond had het grootste oppervlak, want de eerste verdieping en het restaurant

besloegen slechts een middengedeelte van de begane grond en waren bovendien getrappt, vanaf de luchtzijde gezien (afb. 13). Op de begane grond waren de vertrek- en aankomsthallen ondergebracht, waar de complete verkeersfunctie werd afgehandeld. De begane grond bestond uit aparte vertrekhallen en wachtruimte-restaurants voor reizigers met intercontinentale en Europese bestemming en een aankomsthal met douane en bagageafhandeling (afb. 12).

Terwijl het vooroorlogse stationsgebouw meerdere keren was verbouwd en aangepast om bezoekers meer plek te bieden, werd in dit nieuwe ontwerp direct rekening gehouden met de plaatsfunctie die de luchthaven had voor bezoekers. De capaciteit qua aantal zitplaatsen van de passagiersruimtes was in dit gebouw zelfs iets minder dan die voor bezoekers. Wachtruimte-restaurant Europa had 335 zitplaatsen en 12 zitplaatsen in een bar genaamd 'Op de valreep'. Verder was er een terras van 100 zitplaatsen en een vip-wachtruimte met 15 zitplaatsen. Wachtruimte-restaurant ICA (Intercontinentaal) bood daarnaast 146 zitplaatsen en het terras ervan nog eens 102 zitplaatsen. In 1955 werd begonnen aan een verbouwing van ICA tot 380 zitplaatsen voor het restaurant en 130 voor het terras.⁵⁴ Voor bezoekers werd meer ruimte begroot. Zo was de eerste

14. Zicht op het semipermanente stationsgebouw, jaren 1950 (KLM Aerocarto, foto AVIODROME Lelystad)

verdieping op het middengedeelte van het stationsgebouw geheel voor bezoekers bestemd: restaurant Aviorama bood 192 zitplaatsen en bar/bodega The Brainbox had 47 zitplaatsen en een solarium van 112 zitplaatsen. Vervolgens was er nog meer ruimte voor bezoekers op de tweede verdieping, in het dakcafé De Wijde Blik, met 192 zitplaatsen en een terras van 148 zitplaatsen. Dan was er nog een terras en dakpromenade met nog eens 250 zitplaatsen en op dezelfde verdieping was Café 't Paviljoen met 200 zitplaatsen en een terras van 450 zitplaatsen.⁵⁵ In totaal dus 1591 zitplaatsen voor bezoekers tegen 972 zitplaatsen voor passagiers (de uitbreiding van restaurant ICA meegenomen).

Uit de vergelijking van capaciteit voor zowel reizigers als bezoekers van de luchthaven blijkt dat de plaatsfunctie van meet af aan werd verankerd door de uitgebreide bezoekersfaciliteiten in het stationsgebouw, maar ook vooral door de wandelpromenade die langs de gehele luchtzijde van het gebouw doorliep tot aan de luchtverkeerstoren (afb. 15). Toegang tot de promenade, die via een trap vanaf de landzijde kon worden betreden, was bedoeld voor bezoekers en mensen die passagiers kwamen halen of brengen. Vanaf de promenade hadden bezoekers bovendien toegang tot het dakrestaurant.

Het semipermanente stationsgebouw heeft uiteindelijk niet de geplande tien, maar achttien jaren dienstgedaan. Na de Tweede Wereldoorlog nam zowel het luchtverkeer als de plaatsfunctie van Schiphol toe, met als gevolg dat ook dit gebouw meerdere keren werd aangepast en uitgebreid. In 1955 ontving Schip-

hol zelfs meer dan één miljoen bezoekers, die tot de opening van het nieuwe Schiphol in 1967 nog steeds betaalden voor entree tot de luchthaven.⁵⁶ In de nacht van 7 mei 1967 verplaatste de luchthavenoperatie zich van Schiphol-Oost naar Schiphol-Centrum, waarbij het semipermanente gebouw werd verlaten.

CONCLUSIE

In de vooroorlogse periode werd het vliegveld wereldwijd ingezet als attractie voor de luchtvaart en dat had ook zijn weerslag op de gebouwen van de luchthaven die bezoekers en passagiers faciliteerden. Omdat de luchtvaart vooral zichtbaar was aan de kant waar de vliegtuigen stonden opgesteld en waar het opstijgen en landen kon worden gadeslagen, kreeg deze zijde een bijzondere betekenis. In de architectuur werd dit gaandeweg steeds nadrukkelijker vertaald door de toevoeging van grote raamopeningen, balkons, (dak)terrassen en verhoogde wandelpromenades. Deze elementen waren niet vanaf het begin prominent aanwezig, maar ontwikkelden zich, zoals de casus van Schiphol laat zien, in nauwe samenhang met het gebruik en de rol van het luchthavengebouw in het stimuleren van luchtvaartgezindheid. De kennis die voor de Tweede Wereldoorlog werd opgedaan, werd bij de wederopbouw van Schiphol direct toegepast en leidde ertoe dat in de ontwerpen een prominentere plek werd ingeruimd voor de groeiende stroom bezoekers en luchtvaartenthousiasten. Daarmee slaagde men erin om mensen door middel van architectuur nadrukkelijker dichterbij de ervaring van het vliegen te brengen. De expliciete aandacht voor aantrekkelijke, op waarne-

15. Het semipermanente stationsgebouw gezien vanaf de landzijde, jaren 1950 (SAA, 30470 Archief van Luchthaven Schiphol)

ming en deelname aan het luchthavenbedrijf gerichte ruimtes voor bezoekers, wijst op de omarming van de opkomende vrijetijdscultuur in een omgeving met grote aantrekkingskracht. De casus van Schiphol toont aan dat luchthavengebouwen door de ontwikke-

ling van de plaatsfunctie in deze periode een belangrijke sociaal-culturele betekenis ontwikkelden voor de lokale bevolking en, na de oorlog, ook voor heel Nederland.

NOTEN

- 1 W. Voigt, 'From the hippodrome to the aerodrome. From the airstation to the terminal: European airports, 1909-1945', in: J. Zukowsky, *Building for air travel. Architecture and design for commercial aviation*, München/New York/Chicago 1996, 27-50; W. Voight, 'The birth of the terminal. Some typological remarks on early airport architecture in Europe', in: B. Hawkins, G. Lechner en P. Smith (red.), *Historic airports. Proceedings of the International L'Europe de l'air Conferences on Aviation Architecture*, Londen 2005, 11-22; H. Pearman, *Airports. A Century of Architecture*, Londen 2004.
- 2 Voigt 1996 en Voigt 2005 (noot 1); K. Bosma, 'European airports, 1945-1995. Typology, psychology and infrastructure', in: Zukowsky 1996 (noot 1), 51-68; K. Bosma, 'In search of the perfect airport', in: A. von Vegesack (red.), *Airworld. Design and architecture for air travel*, tent.cat. Weil am Rhein (Vitra Museum) 2004, 36-81; Pearman 2004 (noot 1); R. Stewart, *The evolution of airport design*, Londen/New York 2024.
- 3 J.J. Corn, *The winged gospel. America's romance with aviation*, Baltimore/

- Londen 1983. Er bestaat nog weinig literatuur die deze rol onderzoekt. Met name geograaf Peter Adey heeft hier een bijdrage aan geleverd, echter wel vanuit zijn disciplinaire lens: P. Adey, 'Airports and air-mindedness. A pacing, timing and using the Liverpool airport, 1929-1939', *Social & Cultural Geography* 7 (2006) 3, 343-363; P. Adey, 'Airports, mobility and the calculative architecture of affective control', *Geoforum* 39 (1) 2008a, 438-451, doi.org/10.1016/j.geoforum.2007.09.001; P. Adey, 'Architectural geographies of the airport balcony. Mobility, sensation and the theatre of flight', *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography* 90 (2008b) 1, 29-47.
- 4 De enige architectuurhistoricus die elementen bespreekt die te maken hebben met de plaatsfunctie is Voight 1996 (noot 1) 38; 2005 (noot 1), 15. Zo benoemt hij in beide artikelen voorbeelden van gebouwen of onderdelen van gebouwen die bedoeld waren om toeschouwers te faciliteren.
  - 5 Zie voor meer voorbeelden van deze invalshoek: D. Arnold en A. Ballantyne, *Architecture as experience. Radical change in spatial practice*, Londen/New York 2004.
  - 6 Corn 1983 (noot 3). In contemporaine

- bronnen werd het begrip soms expliciet gedefinieerd. Een voorbeeld hiervan is een artikel uit 1936 in het omroepblad van de Katholieke Radio Omroep, waarin luchtvaartgezindheid als volgt wordt omschreven: '[...] belangstelling in hetgeen er te doen is op luchtvaartgebied, een belangstelling voornamelijk van platonische aard, hierin bestaande, dat men in krant en tijdschrift en aan de radio alles volgt, wat er over de luchtvaart wordt verteld, dat men misschien geabonneerd is op een of ander luchtvaartperiodiek en af en toe een luchtvaartboek koopt, dat men wanneer men er tijd en gelegenheid toe vindt, eens een vliegveld bezoekt en, *summa summarum*, wel eens een rondvlucht of zelfs luchtreis heeft gemaakt.' P.R.O. Peller, 'De k.r.o. Luchtlijn. Vliegspot, luchttoerisme, kleine luchtvaart', *Katholieke radiogids. Officieel orgaan van den Katholieken Radio-Omroep en den Nederlandschen Bond van RK Radiovereenigingen* 12 (548), 27 juni 1936, 8. P.R.O. Peller was het pseudoniem van Eddy Franquinet, een jurist en journalist met een uitgesproken interesse in luchtvaart. Franquinet presenteerde een maandelijks radiosegment genaamd *KRO Luchtnet* vanaf 1932
- 7 Corn 1983 (noot 3), 12.

- 8 L. Millward, *Women in British Imperial Airspace, 1922-1937*, Montreal 2008, 17.
- 9 D. Staring, *De jonge jaren van de luchtmacht. Het luchtwapen en het Nederlandse leger 1913-1939*, Amsterdam 2013, 41.
- 10 A.M.C.M. Bouwens en M.L.J. Dierikx, *Op de drempel van de lucht. Tachtig jaar Schiphol*, Den Haag 1996, 49.
- 11 Voorbeelden van militaire vliegvelden zijn: Gilde-Rijzen (1910), vliegveld Soesterberg (1913), Venlo (1915), Deelen (1915), Schellingwoude (1916), De Mok op Texel (1918) en De Kooy bij Den Helder (1918). Zie: Nederlands Instituut voor Militaire Historie, www.nimh.nl/themas/tijdlijn-militaire-geschiedenis-van-nederland/historische-overzichten/vliegvelden-in-oorlogstijd.
- 12 M.L.J. Dierikx, *Luchtspiegelingen. Cultuureschiedenis van de luchtvaart*, Amsterdam 2008.
- 13 K. Bosma en M. Vos, 'Een Amsterdamse snelweg door de lucht. De hoofdstad van Nederland en de nationale luchthaven', themanummer *Werken aan een open Amsterdam, Historisch Tijdschrift Holland* 32 (2000) 3/4, 184-185.
- 14 Andere Nederlandse luchthavens die destijds werden opgericht, zijn Twenthe en Eelde (Drenthe) in 1931, Welschap (Eindhoven) in 1932, Ypenburg (Den Haag) in 1936, Teuge (Gelderland) 1936, De Vlijt (Texel) in 1937, Hilversum in 1938 en Leeuwarden 1938. Sommige van deze vliegvelden hebben amper kunnen functioneren door gebrek aan financiering of door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.
- 15 Gemeente Amsterdam, *Gemeenteblad* 1925, deel I, 'No. 895 Overeenkomst tusschen het Rijk der Nederlanden en de Gemeente Amsterdam betreffende het mede-gebruik van het Militaire Luchtvaartterrein Schiphol', Amsterdam, 16 oktober 1925, 1769-1781.
- 16 Dierikx 2008 (noot 12), 59; Bouwens en Dierikx 1996 (noot 10), 32; M.L.J. Dierikx, *Bevlogen jaren. Nederlandse burgerluchtvaart tussen de wereldoorlogen*, Houten 1986, 14-16.
- 17 Corn 1983 (noot 3). In Nederland werden door o.a. de LvA en andere geïnteresseerden dergelijke ontwikkelingen bijgehouden aan de hand van luchtvaartbladen zoals *Avia* (vanaf 1911) en *Het vliegveld* (vanaf 1917).
- 18 Voor de toepassing van *airmindedness* in contexten wereldwijd, zie: M.J. Alsina, 'Aviation for the people. Class and state aviation in Perón's "New Argentina", 1946-55', *Technology and Culture* 63 (2022) 1, 153-181; J.M. Trew, *The Icarus solution. The lure and logic of airmindedness*, Montgomery 2022; A. Baumler, 'Keep calm and carry On. Airmindedness and mass mobilization during the War of the Resistance', *Journal of Chinese Military History* 5 (2016) 1, 1-36; F. Caprotti, 'Technology and geographical imaginations. Representing aviation in 1930s Italy', *Journal of Cultural Geography* 25 (2008) 2, 181-205; P. Fritzsche, 'Machine dreams. Airmindedness and the reinvention of Germany', *The American Historical Review* 98 (1993) 3, 685-709; D.T. Courtwright, *Sky as frontier. Adventure, aviation, and empire*, Austin 2004; D. Edgerton, *England and the aeroplane. Militarism, modernity and machines*, Londen 2013; L. Edmonds, 'How Australians were made airminded', *Continuum. The Australian Journal of Media & Culture* 7 (1993) 1, 183-206; B. Holman, 'Dreaming war. Airmindedness and the Australian mystery aeroplane scare of 1918', *History Australia* 10 (2013) 2, 180-201; R. McCormack, 'Airlines and empires. Great Britain and the "Scramble for Africa", 1919-1939', *Canadian Journal of African Studies/Revue Canadienne des Études Africaines* 10 (1976) 1, 87-105; Millward 2008 (noot 8); A. Nesbet, 'In borrowed balloons. The wizard of Oz and the history of Soviet aviation', *The Slavic and East European Journal* 45 (voorjaar 2001) 1, 80-95; S.W. Palmer, 'On wings of courage. Public "Airmindedness" and National Identity in Late Imperial Russia', *The Russian Review* 54 (april 1995), 209-226; S.W. Palmer, *Dictatorship of the air. Aviation culture and the fate of modern Russia*, Cambridge 2007; J. Vance, *High flight. Aviation and the Canadian imagination*, Toronto 2002.
- 19 I. Burgers, 'Groet van Schiphol! Luchthaven Schiphol in prentbriefkaarten', in: K. Bosma (red.), *Schiphol megastructuur. Ontwerp in spectaculaire eenvoud*, Rotterdam 2013, 225, 228-229; M. Berkens en I. Burgers, 'Massa structureren. Architectuur in een race tegen de klok', in: Bosma 2013, 253-257.
- 20 Hoezeer de KvK van Amsterdam de luchthaven ondersteunde in deze functie blijkt onder meer uit de correspondentie rondom de bedreiging van het voortbestaan van Schiphol door een voorstel voor een nieuwe centrale luchthaven voor Nederland in 1938 op initiatief van Albert Plesman, zie: Stadsarchief Amsterdam (SAA), 1323 Archief van de Dienst Luchthaven Schiphol en rechtsvoorgangers, 407: correspondentie luchthavenvraagstuk, kopie brief van de Kamer van Koophandel van Amsterdam naar de Minister van Waterstaat, 14 juni 1938, 3.
- 21 'Verkoop van kaarten voor Schiphol. Als de Uiver aankomt', *Het Vaderland*, donderdag 8 november 1934, 1.
- 22 *Hier Luchthaven Schiphol* is onderdeel van de collectie van Beeld & Geluid.
- 23 Het vroegste beklag over de staat van het vliegveld is te vinden in het *Gemeenteblad* van 1924. Gemeente Amsterdam, *Gemeenteblad* 1924, deel I, 717, 1824 en 1982 en deel II, 970 en 2106.
- 24 Dit bleef een probleem tot Schiphol werd meegenomen in het Rijks-wegenplan van 1927; M.L.J. Dierikx, J.W. Schot en A. Vlot, 'Van uithoek tot knooppunt: Schiphol', in: H.W. Lintsen e.a. (red.), *Techniek in Nederland. Deel V: Transport. Communicatie*, Zutphen 2002, 116-143, 125; R. de Leeuw, *Schiphol Luchtvaartstad*, Haarlem 1982, 45. Zie ook tijdschrift *Het Vliegveld*, bijvoorbeeld: Vader Cats' achterneef, 'Schiphol uit zijn isolement verlost', *Het Vliegveld* 1928, 273.
- 25 Gemeente Amsterdam, *Gemeenteblad* 1925, deel I, 'No. 895 Overeenkomst tusschen het Rijk der Nederlanden en de Gemeente Amsterdam betreffende het mede-gebruik van het Militaire Luchtvaartterrein Schiphol', 16 oktober 1925, 1774.
- 26 Gemeente Amsterdam, *Gemeenteblad* 1926, deel II, 'Vliegveld Schiphol', 22 september 1926, 1364-1367.
- 27 Brief van Dellaert aan de ingenieur van de gemeente Havenwerken jhr. J.E. van Heemskerck van Beest over een gebouw voor de 'havendienst Schiphol', 30 maart 1926. SAA 1323, 637: 'Correspondentie'.
- 28 SAA 1323, 636: ontwerptekeningen en 637: correspondentie. Zie voor deze blauwdruk: SAA 1323, 636: ontwerptekeningen.
- 29 Rotterdam, Nieuwe Instituut, A. Boeken, archief (BOEK), BOEK63.4; P. Zandstra, 'Ir. A. Boeken', *Forum* 6 (1951) 7, 158-161.
- 30 SAA 1323, 637: correspondentie, 30 december 1927.
- 31 Luchthaven Schiphol, 'Jaarrapport 1928', 31 januari 1929, 1.
- 32 SAA 1323, 637: correspondentie, 'Bestek en voorwaarden (...) Het bouwen van een hoofdgebouw, ambtenaarswoning en bijkomende werken, op het vliegveld "Schiphol"', 1927, 1.
- 33 Pearman 2004 (noot 1).
- 34 Gemeente Amsterdam, *Gemeenteblad* 1928, deel I, 391, 'No. 225. Aanleg op Schiphol', 391-393.
- 35 Gemeente Amsterdam, *Gemeenteblad* 1928, deel I, 391, 'No. 225. Aanleg parkeerterrein, toegangswegen, enz. op Schiphol', 391-393.
- 36 Luchthaven Schiphol, 'Jaarverslag 1927', april 1928, 32. Het aantal betalende passagiers was dat jaar 6.575. Luchthaven Schiphol, 'Jaarverslag 1927', april 1928, 25.
- 37 In de naoorlogse periode kwam hier gaandeweg verandering in, met name ook een schaalvergroting van het luchtverkeer door de komst van grotere vliegtuigen, waardoor vliegtickets betaalbaarder werden. Vanaf ongeveer midden jaren zestig leidde dit voor Schiphol tot een meer commerciële luchthavenexploitatie waarin onderscheid werd gemaakt tussen de verschillende soorten bezoekers en gebruikers van de luchthaven. Bouwens en Dierikx 1996 (noot 10), 244-245.
- 38 Gemeente Amsterdam, *Gemeenteblad* 1929, 'bepalingen voor het verlenen van toegang tot het [vliegveld] voor het publiek, deel III, nr. 41.
- 39 De maandrapportages en jaarrapporten van Schiphol vanaf 1929 laten zien hoe belangrijk deze inkomstenbron is, zie: SAA 1323, 310-325, 329-342, 360, 362.

- 40 Gemeente Amsterdam, *Gemeentebld* 1929, deel III, nr. 41 'Bepalingen betreffende het verleen van toegang tot het voor het publiek bestemde gedeelte van het luchtvaartterrein Schiphol en betreffende het onder geleide bezichtigen van vliegtuigen aldaar'; Gemeente Amsterdam, *Gemeentebld* 1928, deel I, 391, 'No. 225. Aanleg parkeerterrein, toegangswegen, enz. op Schiphol', 391-393.
- 41 Gemeente Amsterdam, *Gemeentebld* 1935, deel I, 'Vergroting stationsgebouw op het luchtvaartterrein van Schiphol', 22 november 1935, 2285.
- 42 Gemeente Amsterdam, *Gemeentebld* 1935, deel I, 'Vergroting stationsgebouw op het luchtvaartterrein van Schiphol', 22 november 1935, 2286.
- 43 Gemeente Amsterdam, *Gemeentebld* 1935, deel I, 'Vergroting stationsgebouw op het luchtvaartterrein van Schiphol', 22 november 1935, 2286.
- 44 Volgens maandrapportages en jaarrapporten van Schiphol. SAA 1323, 310-325, 329-342, 360, 362. Vanaf 29 juli 1929 wordt entree geheven en daarmee kon ook het bezoekersaantal nauwkeurig worden bijgehouden.
- 45 Gemeente Amsterdam, 'Jaarrapport 1938', april 1939, 11.
- 46 SAA 1323, 339.
- 47 Gemeente Amsterdam, *Gemeentebld* 1946, deel I, 'No. 195 Wederopbouw van de luchthaven Schiphol', 193.
- 48 Dit was gebaseerd op afspraken gemaakt op de *Chicago Convention on International Civil Aviation* in 1944, waar de International Civil Aviation Organization (ICAO) werd opgericht.
- 49 Den Haag, Nationaal Archief (NA), J. Vos, Archiefbeschrijving Commissies Luchtvaartterreinen, 1945-1948, nummer toegang 2.16.39, (n.p.) 1979. NA, Commissie Luchthavenvraagstuk, 1939-1945, 2.16.38.
- 50 Dienst der Gemeente-Handelsinrichtingen en Dienst der Publieke Werken Amsterdam, *Luchthaven Schiphol. Plan voor Uitbreiding*, Amsterdam 1949, 10.
- 51 H.A.M.C. Dibbits, 'Stationsgebouwen', *Bouw. Centraal weekblad voor het bouwwezen* 3 (1948) (monografie luchthavens), 32.
- 52 SAA 10057, Archief van de Dienst Openbare Werken; Centraal Tekeningen Archief, dossier nr. 27060.
- 53 Dibbits 1948 (noot 51), 32.
- 54 Luchthaven Schiphol Afdeling Pers, Publiciteit, Voorlichting en Documentatie, *Gids 1956 Voor de Luchthaven Schiphol. Centrale en nationale luchthaven van Nederland*, Amsterdam, 1956, 10.
- 55 Luchthaven Schiphol Afdeling Pers, Publiciteit, Voorlichting en Documentatie 1956 (noot 54), 11.
- 56 'Een miljoen bezoekers op Schiphol', *Het Parool*, 22 november 1955.

DR. IRIS BURGERS is architectuurhistorica en universitair docent Architectuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. In haar proefschrift (2021) onderzocht ze de architectuur- en cultuurgeschiedenis van Schiphol tussen 1920 en 2006. (i.s.burgers@vu.nl)

THE AIRPORT AS ATTRACTION THE DEVELOPMENT OF DUTCH AIRPORT ARCHITECTURE IN THE EARLY DAYS OF AVIATION

IRIS BURGERS

This article examines the formative role of the 'place function' of airports in the architectural and spatial development of early airport terminals. The place function is characterized by facilities and spaces not directly related to air transport but intended for visitors. Whereas existing scholarship often interprets airport typology primarily in terms of technological advances in aviation and the changing operational needs of air transport, this study argues that the emergence of civil aviation in the Netherlands between 1920 and 1949 was also deeply shaped by the ambition to cultivate public airmindedness (luchtvaartgezindheid). Because flying remained inaccessible and too costly for most citizens, airports were deliberately promoted as public attractions, functioning as sites of leisure, spectacle and civic education.

Using Amsterdam Airport Schiphol as a case study, the article traces how the concept of airmindedness informed the design, use and continual adaptation of Schiphol's first two permanent terminal buildings

(1928-1944 and 1949). Drawing on the Schiphol company archives, the archives of Public Works Amsterdam, municipal council records and diverse visual sources, this study shows how the airport's architecture responded as much to the demands of visitors as to those of passengers and aircraft operations.

The analysis demonstrates that the spatial integration of visitor facilities, such as the inclusion and expansion of terraces, viewing platforms, restaurants for visitors, promenade decks and generous airside glazing, became a defining component of the terminal typology. By the late 1940s, Schiphol's semi-permanent postwar terminal incorporated this place function from the outset, offering more seating for visitors than for passengers and providing extensive vantage points for viewing airside activities. The article concludes that in the early decades of aviation, airports acquired considerable socio-cultural significance as public venues, and that this meaning directly shaped the architectural evolution of the airport terminal in the Netherlands.

NATASJA HOGEN

EEN NIEUWE OMGANG MET COMFORT INNOVATIES IN VERWARMING EN VENTILATIE, 1840-1920

Rotterdam (naio10 uitgevers), 2025, 320 pp., ill. in kleur en zwart-wit, ISBN 9-789462-088887, € 39,95

‘Luchtverversingsmachines’, zo werden ziekenhuizen wel genoemd halverwege de negentiende eeuw. Het woord maakt duidelijk dat het hele ziekenhuis werd beschouwd als een machine die werd ingezet bij de genezing van patiënten, en dat verse lucht daarbij cruciaal werd gevonden. In het ontwerp van ziekenhuizen was de wijze van verwarmen en ventileren daarom een essentieel onderdeel. Architectuurhistoricus Natasja Hogen bespreekt ziekenhuizen als een van de gebouwtypen in haar studie naar innovatieve verwarmings- en ventilatietechnieken in de negentiende eeuw in Nederland. Zij is al geruime tijd geïnteresseerd in technische ontwikkelingen in Nederlandse architectuur en de relatie tussen architectuur, de beleving van behaaglijkheid en de bevordering van gezondheid. Eerder publiceerde ze *In weelde baden* (2012), over de geschiedenis van de badkamer in het Nederlandse (woonhuis)interieur. Die publicatie kwam voort uit een onderzoek naar een Amsterdams woonhuisinterieur voor de Stichting Historische Interieurs. Twee jaar daarvoor, omstreeks 2010, was ze al begonnen met de ideevorming voor haar promotieonderzoek, schrijft ze in *Een nieuwe omgang met comfort. Innovaties in verwarming en ventilatie, 1840-1920*.

Dit boek is de handelseditie van het proefschrift waarop Hogen in mei 2022 promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam. In de inleiding van het proefschrift bespreekt ze de stand van de wetenschap voor dit thema (in de handelseditie is die paragraaf sterk ingekort). Hogen stelt dat zij bouwtechniek wil beschouwen als ‘integraal onderdeel van de architectuurgeschiedenis’. Kenmerkend voor haar onderzoek is dat ze de technische innovaties op het gebied van verwarmen en ventileren niet alleen bespreekt binnen de context van het gebouw, maar ook ten aanzien van bredere sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen. In dat opzicht sluit haar benadering aan bij de invloedrijke reeksen onder redactie van H.W. Lintsen (en anderen), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* (1992-1995) en *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* (1998-2003). In die studies worden de technische ontwikkelingen binnen verschillende sectoren geanaly-

seerd, en worden techniek en context in samenhang behandeld. Hogen bespreekt internationale ontwikkelingen als Nederlandse wetenschappers, hygiënisten, ingenieurs en architecten zich voor vernieuwingen op het buitenland oriënteerden, zoals op Engeland, Duitsland, Frankrijk of de Verenigde Staten.

Als gezegd beschouwt Hogen technische installaties als onlosmakelijk onderdeel van de architectuur. Wat dat betreft sluit ze aan bij recente internationale studies binnen de techniekgeschiedenis, waaronder de voortreffelijke analyses die recent zijn verschenen naar de Houses of Parliament in Londen, zoals van Henrik Schoenefeldt uit 2018. Deze toont aan dat de imposante torens van de Houses of Parliament zowel een esthetische functie hadden, als onderdeel vormden van een vernuftig technisch systeem voor verwarmen en ventileren. Esthetiek en techniek blijken elkaar wederzijds te beïnvloeden. In Nederland is het thema van de technische systemen in gebouwen tussen 1840 en 1920 niet eerder zo systematisch en in zo’n brede context geanalyseerd. Hogen gaat in haar studie veel diepgravender te werk dan eerdere studies, zoals die van Meindert Stokroos. De laatste deed belangrijk pionierswerk – onder meer over verwarmen en verlichten in de negentiende eeuw – waarop Hogen heeft voortgeborduurd.

In haar onderzoek hanteert Hogen een consequente, samenhangende vraagstelling: hoe hebben technische innovaties voor verwarming en ventilatie het ontwerp en gebruik van gebouwen in de negentiende eeuw beïnvloed? Ze analyseert daarvoor de aard van de technische installaties, hoe het ontwerp ervan is afgestemd op het ontwerp van de architectuur, en hoe met het ontwerp wordt ingespeeld op het klimaat, zoals zoninstraling, kou en wind. Daarbij richt ze zich op technische innovaties voor verwarmen en ventileren in drie sectoren: arbeiderswoningen, middenstandswoningen en villa’s; gebouwen voor zieken en kwetsbaren zoals scholen en ziekenhuizen en gebouwen voor openbare bijeenkomsten, zoals musea en schouwburgen. Haar onderzoek is grotendeels gebaseerd op primaire bronnen: artikelen die in vaktijdschriften, contemporaine publicaties en verslagen van debatten

op congressen over technische innovaties. Op basis daarvan selecteerde Hogen enkele casussen die ze verder onderzocht door middel van archiefonderzoek. Deze casussen bespreekt ze thematisch als exponenten van innovatieve ontwikkelingen. Hogen beperkt zich voor de comfortbeleving vooral tot verwarming en ventilatie. Dat betekent dat ze aspecten als luchtvochtigheid, tocht of temperatuur in haar onderzoek betreft, maar bijvoorbeeld de akoestiek niet. De gekozen invalshoek maakt de bredere ontwikkeling zichtbaar, maar de verschillende gebouwtypen zijn ongelijk vertegenwoordigd in de casussen, zoals in het deel over ziekenhuizen en scholenbouw, waar het accent ligt op de gebouwen voor zieken.

De publicatie is helder thematisch opgebouwd. De inleiding beschrijft de aanpak en methode en na een deel over de theorie waarin de begrippen en thematiek worden geïntroduceerd, volgen de drie hoofdthema's aan de hand van de casussen. Het laatste hoofdstuk bevat een samenvattende analyse en een beschouwing over de actualiteit. De zorgvuldige formuleringen dragen bij aan een goed begrip van het onderwerp. Zonder technische termen te vermijden, weet de auteur toch ingewikkelde principes helder over te brengen. Ook de subtiele bewerkingen van afbeeldingen maken het functioneren van installaties duidelijker. De vormgeving van de uitgave is overigens zeer prettig en ondersteunend aan de inhoud van het betoog.

Een overtuigende uitkomst van het onderzoek is dat technische innovaties wel invloed konden hebben op de architectuur en het gebruik, maar dat 'het binnenklimaat (...) niet per definitie aanleiding [was] voor een nieuwe, modernere architectuur'. Techniekontwerp en gebouwoontwerp werden in samenhang bepaald; de gekozen technische systemen kunnen daarom niet los van het gehele ontwerp en gebruik van het gebouw worden begrepen. De indeling van de plattegrond, de opzet van de gevels en de oriëntatie van het gebouw hingen nauw samen met het ontwerp van de technische installaties. Om tot een goede afstemming te komen, dienden architect en betrokken adviserend ingenieurs al in een zo vroeg mogelijk stadium in het ontwerpproces met elkaar samen werken, stelt Hogen. De casussen zijn daarvoor de onderbouwing. Bij ziekenhuizen en sanatoria benoemt ze bijvoorbeeld de voor- en nadelen van de carréstructuur en het paviljoenstelsel in relatie tot de gekozen ventilatie- en verwarmingswijze. Hogen laat zien dat voor de operatiekamers en ziekenzalen van de verpleegden een ander verwarmingssysteem en ventilatiesysteem werd gekozen, dan voor de paviljoens waar de besmettelijke zieken werden behandeld en ruimtes voor de verpleging van wat in die tijd de 'krankzinnigen' heetten. Voor die laatste groep genoten bijvoorbeeld ingebouwde radiatoren de voorkeur, omdat die beter bestand waren tegen ongewenst gedrag van patiënten.

Bij scholen werd veelal voor een corridorstructuur gekozen. Hogen laat zien dat financiële overwegingen cruciaal waren. Vanwege de hoge kosten kon een centraal verwarmingssysteem in combinatie met natuurlijke ventilatie alleen bij grotere gebouwen worden toegepast, zoals in het Stedelijk Gymnasium Barlaeus in Amsterdam, opgeleverd in 1885. Voor de meeste kleine scholen, zoals voor lager onderwijs, was bijvoorbeeld een speciaal daartoe aangestelde stoker die de machine verzorgde te kostbaar. In lagere scholen ziet Hogen daardoor een andere praktijk, waarbij lokalen waren voorzien van een ventilatiekachel in combinatie met natuurlijke ventilatie. De Burgerschool voor Lager Onderwijs in Brielle had in 1870 zo'n ventilatiekachel met een dubbele mantel waartussen verse lucht werd voorverwarmd waarna deze het lokaal instroomde.

Bij het ontwerp van middenstandswoningen stelt Hogen dat de centrale verwarming een vrijer gebruik van de verschillende ruimtes mogelijk maakte, en daarmee een vrijer leven stimuleerde. Dat is een interessante constatering over een praktijk die in de twintigste eeuw veel impact zou hebben. Ondanks bekende innovaties bleven sommige systemen of gebruiken gehandhaafd. Hogen schrijft dat de open haard in sommige, vooral luxere, woningen lang gekoesterd bleef vanuit een besef van representativiteit en uitstraling. Deze werd dan gecombineerd met moderne systemen in andere ruimtes. Dat de open haard qua efficiëntie en kosten niet gunstig scoorde, was voor deze groep gebruikers van ondergeschikt belang. De open haard was een extra luxe in representatieve ruimtes.

Interessant is ook het slothoofdstuk. Terecht stelt Hogen dat technische installaties geregeld het veld ruimen: bij verbouwingen worden nieuwe installaties geplaatst en verdwijnen de oude. Vaak heeft de opdrachtgever de (overigens begrijpelijke) wens technische verbeteringen door te voeren. Ze plaatst kritische kanttekeningen bij recente erfgoedpraktijken waarin onwetendheid en onbegrip met betrekking tot dit onderwerp zorgen voor verlies van dit erfgoed. Ook hekelt ze de fragmentarische werkwijze van monumentenzorgers en eigenaren waarbij losse elementen incidenteel worden gewaardeerd en behouden, maar de samenhang tussen architectuur en techniek grotendeels buiten beschouwing blijft. Deze studie breekt een lans voor meer aandacht voor technische installaties bij erfgoedoverwegingen. Dat begint met het vergroten van kennis. Door een goed beeld te geven van essentiële elementen in de negentiende-eeuwse ontwikkeling van verwarmen en ventileren, brengt Hogen een relatief onbelicht aspect van de architectuur helder onder de aandacht. Wat dat betreft is haar overtuiging ook zeer duidelijk in het actuele debat over erfgoed en duurzaamheid en deze studie draagt daar op een zinvolle manier aan bij.

WILLEM SCHERMERHORN

VOL VAN VUUR SCHOUWEN EN SCHOORSTEENMANTELS IN NEDERLAND

Haarlem (firma Willem Schermerhorn v.o.f.), 2024, 510 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 9789090373171, € 59,50

De schouw is eeuwenlang in bijna alle gebouwen een functioneel wezenlijk en architectonisch belangrijk onderdeel geweest. Er is in de loop der tijd van alles over geschreven, maar een overzicht van de ontwikkeling van schouwen in Nederland ontbrak. Willem Schermerhorn, zelf handelaar in antieke schouwen, heeft zich daar met verve aan gezet, met als resultaat een lijvig boek over de ontwikkeling van schouwen en schoorsteenmantels in Nederland. Hij leidt de lezer langs een indrukwekkende hoeveelheid informatie, bronnenmateriaal en voorbeelden. Alleen al in dat opzicht is het boek geslaagd.

De opzet van de publicatie is hoofdzakelijk chronologisch, startend bij de stookplaatsen in de middeleeuwen en eindigend bij betegelde schouwtes uit de vroege twintigste eeuw. Tussen de hoofdstukken door zijn kaderteksten opgenomen over uiteenlopende aspecten: technische (hoe wordt een schouw opgebouwd, waarvoor dienden valletjes en hoe werden die bevestigd, en wat zijn hangijzers?), en meer kunsthistorische, (welke voorbeeldboekjes waren er voorhanden, wat was de rol van het Sint Lucasgilde?). Ook zijn kaderteksten gewijd aan 'het bedrijf': projecten of aspecten van de schouwenhandel van de auteur. Van de daarin afgebeelde voorbeelden ontbreekt nogal eens de datering of herkomst, waardoor ze lastig in het grotere overzicht zijn te plaatsen.

De eerste twee hoofdstukken behandelen de vroegste stookplaatsen en de schouwen tot de zeventiende eeuw. De daaropvolgende eeuwen hebben steeds hun eigen hoofdstuk, zodat er in totaal zes chronologische hoofdstukken zijn, soms met een thematische inleiding, zoals over het middeleeuwse interieur of de politieke situatie begin 1800. Chronologie vertaalt zich geregeld in stijlgiedenis. Zo komen in het hoofdstuk over de achttiende eeuw achtereenvolgens Marot- en Louis XIV-, XV- en XVI-schoorsteenmantels aan bod, waarbij gebruik wordt gemaakt van classicistische bouwkundige termen. Gebruik van die termen is enerzijds logisch, maar in de beschrijvingen toont zich toch ook de beperking daarvan; lang niet alle schouwonderdelen laten zich er goed onder scharen.

Dankzij de grote hoeveelheid foto's ontstaat een

goed overzicht van de soorten en locaties van schouwen in Nederland, maar over sommige stijlaanduidingen in de bijbehorende beschrijvingen valt te twisten en hier en daar blijft helaas de herkomst van de schouw onvermeld. Ook kan de betekenis van een aanduiding of typering onduidelijk zijn, bijvoorbeeld van de zogenoemde Italiaanse en Engelse schouwen. Blijkbaar worden er uit die landen geïmporteerde schouwen mee bedoeld, maar ze lijken ook naar stijlkenmerken te verwijzen. Het benoemen van herkomst én stijl, of een meer systematische verwijzing naar bronnen die de aanduiding verklaren, was behulpzaam geweest. Gelukkig wordt in andere gevallen het ruim voorhanden zijnde bronnenmateriaal, zoals recente literatuur en daarin vermelde facturen van schouwen, vermeld en uitgewerkt. Dat geldt bijvoorbeeld voor de schouwen die de Haarlemse elite rond 1800 liet bouwen. Daarnaast zijn er treffende observaties over de rol van de industrialisatie, die resulteerde in een meer uniforme vormgeving, en over deelonderwerpen zoals de activiteiten van de Haagse steenhoudersfirma Devillers op nijverheidstentoonstellingen.

De beschrijving van maten van schouwen levert eveneens interessante informatie op. Zo blijkt dat negentiende-eeuwse Franse natuurstenen schouwen uit catalogi vaak een slag fragieler waren uitgevoerd dan Franse schouwen voor de Nederlandse markt. Een mogelijke verklaring daarvoor geeft de auteur echter niet. Tevens wordt beschreven en helder geïllustreerd dat uit een plaat marmer van ongeveer twee vierkante meter één hele schouw kon worden samengesteld. Het zijn voorbeelden van de gedetailleerde technische informatie waar dit boek vol mee staat. De mogelijkheid om verschillende soorten informatie aan elkaar te relateren, is echter niet altijd benut. Er is bijvoorbeeld een prijslijst afgebeeld van de firma Beltman, een tabel waarin een opdrachtgever kon zien wat een bepaald type schouw kostte naargelang van de steensoort. Maar vervolgens wordt er nauwelijks een verband gelegd met de afgebeelde voorbeelden in het boek. Evenmin worden historisch gebruikelijke namen gerelateerd aan afgebeelde schouwen of materialen. Dit geldt bijvoorbeeld voor de Belgische kalk-

steen genaamd Florence, die steeds met de ongebruikelijke naam Longpré is aangeduid. Een kruisverwijzing tussen de naam op de prijslijst en schouwen van het betreffende materiaal was in dit geval heel illustratief geweest. Ook de relatie tussen prijs en reis blijft onbenoemd; de stenen uit Italië waren vanwege transport duurder dan die uit België. De goedkoopste steen van de afgebeelde prijslijst van Beltman was graniet, waarmee ongetwijfeld de Belgische kalksteen *petit granit* wordt bedoeld. Deze steen werd in Nederland algemeen toegepast voor schouwen, maar ook voor dorpels, voederbakken en dergelijke. Ruime beschikbaarheid, maar ook de korte afstand en dus relatief goedkoop transport, speelde daarbij een belangrijke rol. Overigens hadden veel lezers ongetwijfeld baat gehad bij verheldering van de verwarrende namen graniet en *petit granit*.

Schermerhorn leidt de lezer als een verteller door tijden en plaatsen en lardeert zijn verhaal met informatie over de toegankelijkheid van locaties en anekdotes, wat leuke en levendige details oproept over de technische beheersing of het lichamelijke zware werk van steenhouwers, maar ook over Belgische marmerwerkers die er na de middagpauze 'niet zoveel zin meer in' hadden. De losse schrijfstijl van de auteur heeft echter ook een keerzijde. Het inconsequente gebruik van hoofdletters, de spelfouten in namen van architecten, de kwalificaties van schouwen als 'vreemd', 'woest' of 'prachtig' en de wisselende benaming van steensoorten worden bij langere lezing storend. Zo wordt de gele marmersoort uit Siena aangeduid als Jaune de Siena maar ook als Giallo di Siena, terwijl een eenduidige keuze voor de Franse of de – gezien de herkomst voor de hand liggende – Italiaanse naam duidelijker was geweest.

Het boek wordt afgesloten met een hoofdstuk over veel voorkomende of juist uitzonderlijke steensoorten. Hier was een uitleg over de hoofdcategorieën steen handig en leerzaam geweest: stollings-, afzettings- en omzettingsgesteente. Nu komt bijvoorbeeld het verschil tussen marmer en kalksteen een aantal keer terloops en zonder duidelijke uitleg ter sprake, en ontbreekt de term serpentienet geheel, terwijl het veel voorkomende en ook veelgenoemde Rosso Levanto een serpentienet is. Ook worden breccië en conglomeraat door elkaar gehaald. Dat is jammer, niet alleen in geologisch opzicht, maar ook omdat het tot fouten in de interpretatie kan leiden. De identificatie van de gebruikte steen kan een belangrijke aanwijzing zijn voor de datering van schouwen. Dit wordt door de auteur erkend maar tegelijkertijd gaat er op dat punt het een en ander mis. Zo wordt Brèche nouvelle, ook wel Romarin, gekoppeld aan een achttiende-eeuwse schouw, terwijl de groeve pas in 1889 werd geopend. De op Brèche nouvelle lijkende Belgische steen Brèche du Nord wordt niet genoemd, terwijl dit nu juist de

voor deze schouw gebruikte steen zou kunnen zijn. En de grote schouw in de audiëntiezaal van Paleis Het Loo wordt terecht geïdentificeerd als Bardiglio fiorito, maar het is in tegenstelling tot wat wordt beweerd geen laat-zeventiende-eeuws voorbeeld. De goed gedocumenteerde schouw stamt uit 1897 en de genoemde steen is voor zover bekend pas omstreeks 1800 voor het eerst in Nederland toegepast. Problematisch zijn ook de steensoorten van de schouwen uit 1685 in de zaal van kasteel Amerongen. Volgens eigentijdse bronnen is daar Saksisch marmer toegepast en Schermerhorn vermeldt dat ook, maar identificeert de steen vervolgens zonder verdere onderbouwing of bronverwijzing als Zuid-Frans. Verwijzing naar de breed beschikbare, recente standaardwerken van Monica Price (*The Sourcebook of Decorative Stone*, 2007) of Marleen De Ceukelaire e.a. (*Belgisch marmer*, 2014) had veel verwarring kunnen voorkomen. Juist voor de in ons land veelgebruikte Belgische steensoorten had dit qua naamgeving, herkomst en geologische genese het verschil kunnen maken. In weerwil van wat Schermerhorn aangeeft, zijn dit steeds kalkstenen en nooit tot marmer omgezette stenen. Voor de toepassing in schouwen maakt dit weinig uit, maar in een hoofdstuk specifiek gewijd aan steensoorten mag de lezer verwachten dat de geologische informatie klopt. Ook onnodig onduidelijk is de beschrijving van Belgische rode en grijze 'marmers', in wezen fossielrijke kalkstenen die zijn ontstaan in biohermen, een soort koepelvormige koraalriffen in de subtropische zee die België ooit was. Juist deze ontstaanswijze leidde tot subtiele verschillen in kleur en in fossielen die de Belgische stenen onderscheiden en aantrekkelijk maken, wat ervoor zorgde dat ze zo veel in Nederlandse schouwen zijn toegepast.

Ondanks de genoemde tekortkomingen in tekstredactie, gebruik van terminologie en de beschrijving van de soorten natuursteen en het ontbreken van een register, levert het boek dankzij de chronologische opzet, de vele voorbeelden en de reikwijdte van de kaderteksten een schat aan informatie. Het is alleen al bewonderingswaardig hoeveel voorbeelden van middeleeuwse schouwen er zijn gevonden. Het boek is zonder meer een grote aanwinst voor onze kennis van schouwen in Nederland; het voorziet in het gewenste overzicht en biedt een brede basis voor verder onderzoek.

JAN VAN 'T HOF

DE KNOB ALS PLATFORM VOOR KENNIS EN ONTMOETING

Al meer dan 125 jaar vormt de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB) een ontmoetingsplaats voor iedereen die professioneel of vanuit belangstelling betrokken is bij het onderzoek naar en de omgang met ruimtelijk erfgoed. Als vereniging brengt de KNOB onderzoekers, ontwerpers, beleidsmakers, studenten en andere erfgoedprofessionals uit uiteenlopende disciplines samen. Juist deze interdisciplinaire uitwisseling tussen verschillende perspectieven rond een gedeeld onderwerp vormt de kern van de KNOB.

DOEL EN ACTIVITEITEN

De KNOB heeft als doel het stimuleren van wetenschappelijke en beleidsmatige kennisuitwisseling over architectuur-, bouw- en stedenbouwgeschiedenis, cultuurlandschap en monumentenzorg, met aandacht voor zowel historische duiding als hedendaagse en toekomstige opgaven. Dit krijgt onder meer vorm door:

- het *BULLETIN KNOB*, een internationaal erkend, peer-reviewed tijdschrift waarin historische wetenschap en maatschappelijke ontwikkelingen samenkomen;
- **studiedagen, symposia en excursies**, waarin actuele thema's en onderzoek worden besproken, netwerken worden versterkt en onderzoek wordt gepresenteerd of geagendeerd;
- de **KNOB Stimuleringsprijs**, bedoeld om jong academisch talent te ondersteunen;
- **samenwerkingen** met verwante organisaties en opleidingen binnen het erfgoedveld.

AGENDA

Ook in de komende periode blijft de KNOB inzetten op inhoudelijke verdieping en ontmoeting. Reeds gepland staat:

- **19 mei 2026 – Algemene Ledenvergadering KNOB 2026**

Dinsdag 19 mei in de namiddag. Exact tijdstip en locatie worden binnenkort bekendgemaakt.

- **19 mei 2026 – Symposium in samenwerking met Stylos, het Delftsch Bouwkundig Studenten Gezelschap**

Het symposium heeft als thema de relatie tussen het koloniale verleden en (cultureel) erfgoed in de gebouwde omgeving. Meer informatie hierover en de exacte locatie volgen.

We zijn momenteel ook nog bezig met het organiseren van andere evenementen, zoals de Boeklancering voor OverHolland 23, een evenement in Vlaanderen en ook de (digitale) collegetours komen er weer aan. Houdt hiervoor onze actuele jaarkalender in de gaten via www.knob.nl.

TERUGBLIK LEDENVERGADERING 2025

Op 27 juni 2025 werd onze Algemene Ledenvergadering gehouden in het stadhuis van Den Haag, geopend door een lezing over archeologische opgravingen op het Binnenhof door stadsarcheoloog Andjelko Pavlovic. Tijdens de ledenvergadering die volgde, werd uitgebreid stilgestaan bij zowel de inhoudelijke koers van de KNOB als de financiële situatie. De open gedachtewisseling en betrokkenheid van de aanwezige leden bevestigden de brede waardering voor de rol die de KNOB vervult.

Tegelijkertijd is geconstateerd dat de vereniging te maken heeft met structureel stijgende kosten, terwijl het aantal leden en de inkomsten al langere tijd stabiel blijven. Het bestuur acht het van belang deze ontwikkeling expliciet te benoemen en hier actief op te sturen.

Het bestuur acht het van belang deze ontwikkeling expliciet te benoemen en werkt momenteel aan het versterken van de financiële en organisatorische basis van de KNOB. Daarbij zijn onder meer de volgende maatregelen in gang gezet:

- **Aanpassing van de publicatiefrequentie:** in 2026 verschijnen er drie in plaats van vier nummers van het *Bulletin KNOB*, met behoud van de inhoudelijke kwaliteit.
- **Gerichte ledenwerving**, met bijzondere aandacht voor studenten, jonge professionals en netwerken in Vlaanderen.
- **Intensievere samenwerking** met instellingen en organisaties die inhoudelijk aansluiten bij de doelstellingen van de KNOB.
- **Verbreiding van inkomstenbronnen**, onder andere via advertenties, schenkingen aan het Steunfonds KNOB (culturele ANBI-status) en de verkoop van losse en oudere bulletins.

Deze stappen maken deel uit van de bredere inzet om de KNOB duurzaam en toekomstbestendig te positioneren.

WIJZIGINGEN IN DE VERENIGING

De afgelopen periode hebben zich enkele wijzigingen voorgedaan binnen bestuur, redactie en bureau. Het huidige bestuur bestaat uit Korrie Louwes, Patrick van der Klooster, Maarten Adelmeijer, Bernard Colenbrander, Sylvia Pijnenborg en sinds kort ook Lara Schrijver. Helaas hebben wij afscheid moeten nemen van onze student-bestuursleden Roelof Kooistra, Tim van Iwaarden en Lydia Beerkens. In de redactie hebben wij enkele nieuwe leden verwelkomd: Nele De Raedt, Marcel IJsselstijn, Wouter van Elburg en Sophie van Ginneken.

Daarnaast is er een wissel geweest in bureaumedewerkers. Het bestuur spreekt zijn dank uit aan Judith Fraune voor haar inzet en betrokkenheid in de afgelopen jaren als bureaumedewerker en heet Nynke Stam van harte welkom in deze functie. De KNOB is en blijft een vereniging die wordt gedragen door de inzet van bestuur, redactie, betrokken leden en vrijwilligers.

OPROEP

De KNOB is een vereniging. Dat betekent dat haar vitaliteit samenhangt met actieve betrokkenheid van leden. Het bestuur nodigt daarom geïnteresseerden uit die willen bijdragen als:

- **(student-)bestuurslid**; die actief wil meewerken aan het organiseren van activiteiten en het werven van jonge leden;
- **vrijwilliger** op het gebied van activiteiten, communicatie of andere ondersteuning;
- **samenwerkingspartner** voor studiedagen, symposia en andere initiatieven.

Belangstellenden kunnen contact opnemen via info@knob.nl.

ARCHIEFOPRUIMING

BULLETINS EN OVERHOLLANDS TE KOOP!

Veel interessante oude nummers van het *Bulletin KNOB* zijn nog op voorraad en te bestellen. Dus is er een oude uitgave van het *Bulletin* die u (opnieuw) op de deurmat zou willen ontvangen? Of wilt u iemand in uw netwerk laten kennismaken met het *Bulletin KNOB*? Bekijk onze website voor het volledige overzicht van de voorgaande nummers: www.bulletin.knob.nl.

In december is de allerlaatste aflevering van *OverHolland* uitgekomen. Zowel dit nieuwste nummer als oude uitgaven kunnen bij ons worden besteld. Op de website www.overholland.ac kunt u alle nummers inzien.

Bestel snel de gewenste exemplaren door een mail te sturen naar info@knob.nl.

KNOB-leden

Bulletin KNOB per nummer: € 10

OverHolland 1 t/m 19 per nummer: € 7,50

OverHolland 20 t/m 22 per nummer: € 14,50

OverHolland 23: € 19,50

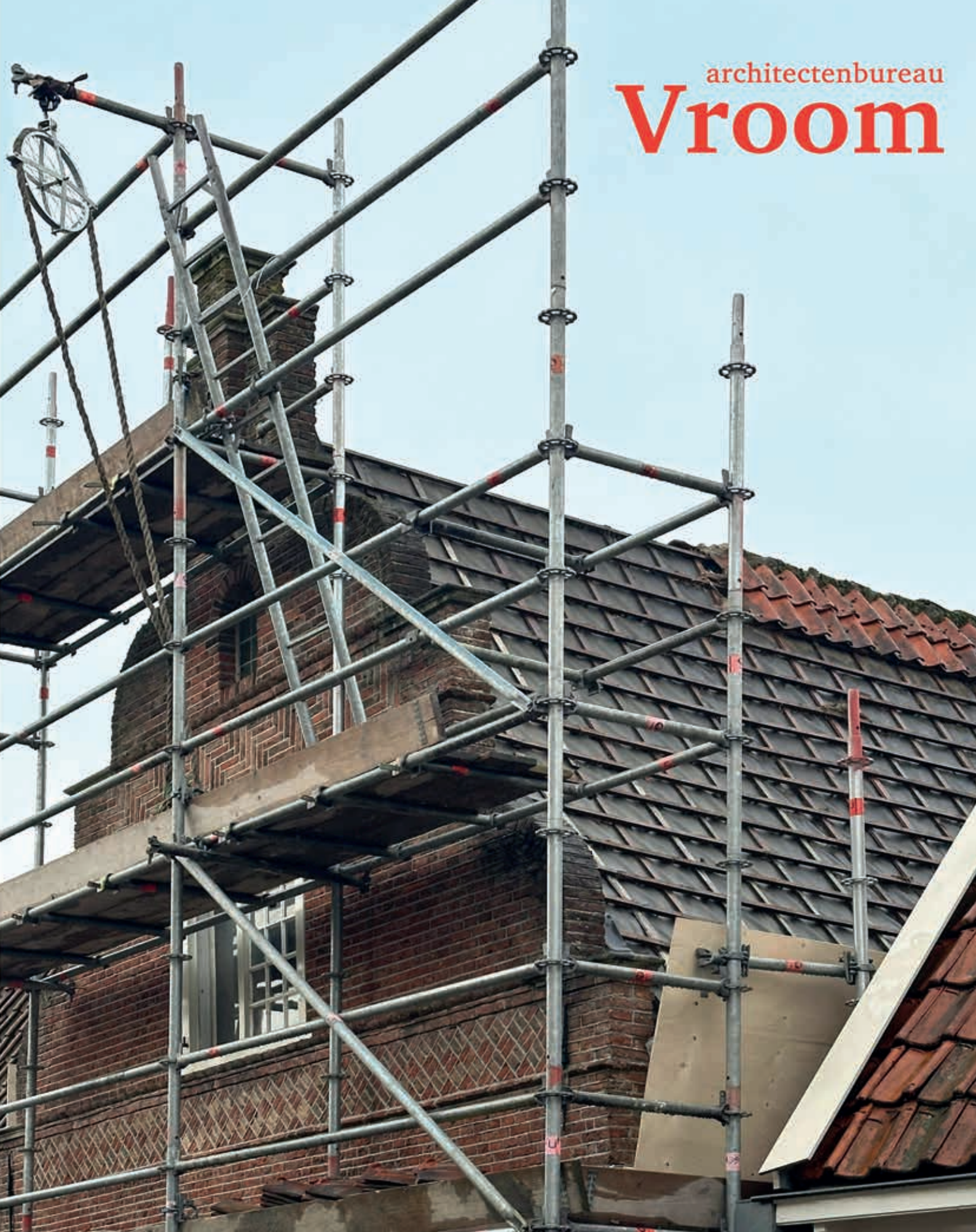
Niet-leden

Bulletin KNOB per nummer: € 20

OverHolland per nummer: € 24,50

Verzendkosten per bestelling: € 5

architectenbureau
Vroom

Restauratie van een rijksmonument aan de Lingerzijde, Edam

9 789493 439184